

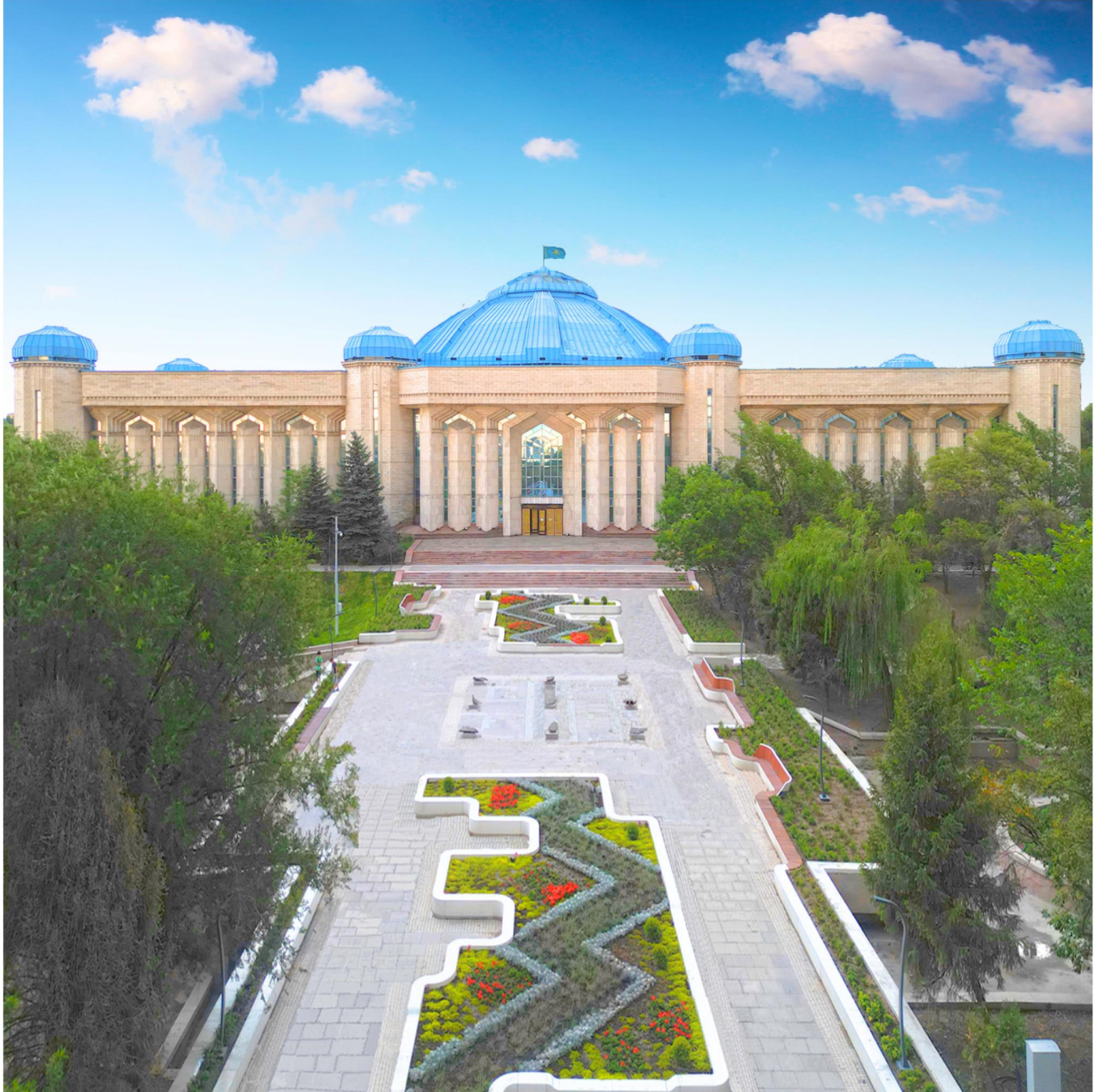
ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

2(6)2024

ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

Алматы, 2024

MUSEUM.KZ**Ғылыми-практикалық журналы**

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізгі ұстанымы басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі 24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
Құрылған жылы	30 қазан 2022 ж.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Мерзімділігі	Жылына 4 рет
Құрылтайшысы	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі РМҚК
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Байланыс телефоны	8 (727) 264 08 44
Редакциясы	museum.kz

MUSEUM.KZ
Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также Этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Журнал основан	24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
ISSN	30 октября 2022 г. ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Периодичность	4 раза в год
Учредитель	РГКП Центральный государственный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

**«MUSEUM.KZ»
Scientific and practical journal**

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent review institution for incoming papers.

The editorial board of the journal in its activities guided by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan)
The journal was founded	February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
ISSN	October 30, 2022.
Frequency	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Founder	4 times a year
Site	Republican State Budget-Supported Enterprise The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
E-mail	https://journal-museum.kz
Tel.	museum.kz@mail.ru
Editorial board	8 (727) 264 08 44
	museum.kz

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯНЫҢ СЕБЕБІ МЕН САЛДАРЫ*М.Қ. Қойгелдиев*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Автор тезистер түрінде баяндалған мақаласында Қазақстандағы саяси репрессияның астарына үңіліп, жер мәселесінің, сондай-ақ қазақ қоғамдық өмірін реформалау ісінде өзара үйлеспейтін екі көзқарастың (большевиктік және алаштық) қарсы келуі саяси репрессияға қазақстандық сипат бергендігіне тоқталады. Дәулетті қожалық иесі Хасен Ақайұлының өмір жолы мысалында саяси репрессияның қазақ қоғамы үшін апатты шара болғандығын көрсетеді.

Автор мақалада, саяси репрессия құрбаны болған алаштықтардың қазақ қоғамын орталық тәуелділіктен азат етуіне, олардың ұлттық құндылықтарды сақтауға қатысты мәселелерне тоқтала келіп, Хасен Ақайұлының 1909 жылдардағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысына көмектесуіне қатысты архив құжаттары негізінде тың деректерді ғылыми айналымға енгізіп отыр. Сонымен қатар, мақалада Хасен Ақайұлының Қарқаралы петициясын жазу ісіне белсенді түрде ат салысқаны туралы тың деректер берілген. Автор мақаласында Хасен Ақайұлының өзі өмір сүрген кезеңінен бастап ең соңғы күніне дейін қазаққа шаруашылық жүргізудің жаңа және пайдалы үлгісін көрсетуді өзіне мақсат етіп қойғандығына тоқталады.

Соған сәйкес автор аталған мақалада Хасен Ақайұлының билік жүйесіндегі қызметін бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарастыруды көздейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Империя құрамында болған халықтар мен ұлттардың тарихын танып-білуде архив құжаттарының маңыздылығы жоғары. Зерттеуші Қазақстандағы саяси репрессияның себебі мен салдарын архив деректері негізінде ашып көрсетеді. Сондай-ақ, мақалада берілген деректер салыстырмалы талдау әдістері мен тарихи-салыстырмалы және жүйелік талдау тәсілдері арқылы сараланып, тарихи шындықты айқындауға баса назар аударылды.

Тірек сөздер: Ұлт-азаттық қозғалыс, репрессия, ОГПУ, пролетариат диктатурасы, антиколониалдық қозғалыс, идеология.

Сілтеме жасау үшін: М.Қ. Қойгелдиев. Қазақстандағы саяси репрессияның себебі мен салдары // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 5-12 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.01

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ*М.К. Койгелдиев*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Аннотация. В представленной в форме тезисов статье автор исследует предысторию политических репрессий в Казахстане, подчеркивая, что противостояние двух несовместимых взглядов – большевистского и алашского – в процессе реформирования казахской общественной жизни придало специфический характер политическим репрессиям. Примером служит жизнь состоятельного владельца фермерского хозяйства Хасена Акайулы, демонстрирующая, что политические репрессии стали губительной мерой для казахского общества.

В статье освещаются вопросы, связанные с освобождением казахского общества от центральной зависимости, алашцы стали жертвами политических репрессий, сохранением национальных ценностей, а также представляются новые научные данные, основанные на архивных документах, относящихся к деятельности Хасена Акайулы в поддержку казахского национально-освободительного движения в 1909 году. Также статья раскрывает новые факты об активном участии Хасена Акайулы в написании Каркаралынской петиции. Автор

подчеркивает, что Хасен Акайулы всю свою жизнь считал важной задачей показать казахам новую и полезную модель управления экономикой. В данной статье автор планирует рассмотреть деятельность Хасена Акайулы в контексте энергосистемы современности.

Материалы и методы исследования. Значительное значение в изучении истории народов, составлявших империю, имеют архивные документы. Исследователь на основе этих данных раскрывает причины и последствия политических репрессий в Казахстане. Для анализа использовались методы сравнительного и историко-сравнительного анализа, системный подход, с акцентом на определении исторической реальности.

Ключевые слова: Национально-освободительное движение, репрессии, ОГПУ, диктатура пролетариата, антиколониальное движение, идеология.

Для цитирования: М.К. Койгелдиев. Причины и последствия политических репрессий в Казахстане // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 5-12. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.01

CAUSES AND CONSEQUENCES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN

M.K. Koigeldiyev

Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Abstract. In this thesis-style article, the author examines the background of political repressions in Kazakhstan, emphasizing that the confrontation between two incompatible ideologies – Bolshevism and Alashism – during the reform of Kazakh societal life gave a specific character to political repressions. The life of wealthy landowner Hasan Akayuly serves as an example, demonstrating that political repressions became a devastating measure for Kazakh society.

The article addresses issues related to the liberation of Kazakh society from central dependence, with Alash leaders becoming victims of political repressions, the preservation of national values, and presents new scientific data based on archival documents related to Hasan Akayuly's activities in support of the Kazakh national liberation movement in 1909. Additionally, the article reveals new facts about Hasan Akayuly's active participation in drafting the Karkaralinsk petition. The author emphasizes that throughout his life, Hasan Akayuly considered it a vital task to show Kazakhs a new and beneficial model for managing the economy. In this article, the author plans to explore Hasan Akayuly's activities in the context of the modern energy system.

Materials and Methods Archival documents play a significant role in studying the history of nations within the empire. Based on these data, the researcher elucidates the causes and consequences of political repressions in Kazakhstan. Comparative and historical-comparative analysis methods were employed, along with a systematic approach emphasizing the determination of historical reality.

Keywords: national liberation movement, repressions, OGPU, dictatorship of the proletariat, anti-colonial movement, ideology.

For citation: M.K. Koigeldiyev. Causes and consequences of political repressions in Kazakhstan // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 5-12. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.01

Кіріспе. Сонымен тақырыпқа қатысты Қазақстандағы саяси репрессияның астарында қандай себептер жатты деген мәселеге тоқталайын.

Иә, рас, саяси репрессия жалпы империялық құбылыс. Дегенмен, саяси репрессия туралы сөйлегенде біз оның қазақ еліндегі мынадай ерекшеліктеріне тоқталмай мәселені тура түсіне алмаймыз.

Осы ретте мәселен, Қазақ азаттық қозғалысының басшысы Ә. Бөкейхановтың кезінде ескерткен мынадай пікірі қаперде болғаны жөн: «Егер сіз өз халқыңызға пайдалы адам болғыңыз келсе, онда қазақ еліндегі ресей әкімшілігінің жер саясатын мұқият ойыңыздан өткізіп таныңыз, сонда сіз білгіңіз келетін сауалға жауап табатын боласыз» [Шоқай, 1999: 231].

Мақаланың мақсаты XX-ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалыс басына келген саяси басшылық мынадай үш құндылықты өзінің қызметінің негізгі өзегіне айналдырды. Олар атамекен, жер және қазақ ұлты, сондай-ақ осы екеуінің қалыпты өмірін қамтамасыз ете алатын мемлекеттілік. Большевизм мен алаштық басшылық арасындағы бітіспес қайшылық осы үш құндылық төңірегінде жүрді.

Мақаланың негізгі міндеті - мәселені кең ауқымда алар болсақ қазақ жағдайында оның түп-төркінінде алдымен жер мәселесі жатты. Бұл біріншіден. Екіншіден, қазақ қоғамына қатысты басқа да құндылықтарға байланысты алғашқы буын қазақ саяси басшылығы мен Орталық билік арасындағы қайшылық, әрине ескерусіз қалмауға тиісті.

Осы арада «ұлттық басшылық» деген ұғым туралы. Советтік идеология, оның жетегіндегі советтік тарихнама Октябрь революциясына дейін қазақ қоғамында саяси басшылық болған емес деген түсінікті орнықтыруға көп күш жұмсады. Ал тарихи шындық сондай 1917 жылғы октябрь төңкерісі қарсаңында қазақ қоғамында саяси басшылық қалыптасып үлгерген еді. Ол Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсынов бастаған алаштық саяси басшылық болатын. Қысқа осы екі саяси ағым арасындағы қайшылық туралы.

Большевизм адамзат тарихы – бұл тапаралық күрес тарихы, өз ретінде ол пролетариат диктатурасының орнауына соқтырмай қоймады, ал пролетариат диктатурасы тапаралық теңсіздікті жоюға алғышарт тудырмақ деген ұстанымды басшылыққа алып, билікке келген бетте бұл қағиданы империя құрамындағы барлық халықтардың өмірін өзгерту құралына айналдыру жолына түсті.

Алаштық басшылық коммунизм идеясын қазақ қоғамына жат идея есебінде қарастырып, оны антиколониалдық ұстаным арнасында тұрған елдердің күресін әлсіретіп, ыдырауға соқтыратын арандатушылық әрекет есебінде қабылдады.

Яғни большевиктер көздеген мақсатына жұмысшы табын және басқа таптық қанаудағы бұқараны азат етуді пролетариат диктатурасы аталатын билік жүйесін орнату арқылы жетуді көздеген болса, алаштықтар қазақ қоғамындағы белгілі бір қоғамдық тапты ғана емес, жалпы қазақ ұлтын отарлық тәуелділіктен азат етіп, жаңа сұраныстарға жауап бере алатын мемлекеттілік құру арқылы ұлт өмірін жаңа сапаға көтеруді мақсат тұтты. Алаштықтар азамат соғысы жылдары империядағы түрлі саяси күштермен одақтасу әрекетіне бара отырып та осы мақсатқа жетуден үміттенді. Яғни, қазақ ұлт-азаттық қозғалысы өзінің табиғи арнасында тұрды. Оған өзінің ұлттық құндылықтарын сақтауға мүмкіндік беретін басқа балама жол да жоқ-тын. Осы ретте мынадай бір жағдайды ескерген жөн. Отарлық тәуелділіктегі Азия, Африка және Латын Америкасы елдерінің азаттығы туралы үздіксіз айтудан танбаған совет өкіметі өз ішіндегі тәуелді ұлттардың азаттығы тақырыбына келгенде ондай мәселе мүлдем жоқтай кейіп танытты.

Талқылау. Жалпы саяси репрессияның қазақ елі үшін салдары туралы баяндайтын болсақ, бұл ретте біраз нәрсе айтуға болады, ал мен олардың негізгілеріне ғана тоқталайын.

1. Совет өкіметі тарапынан жүргізілген саяси репрессия ең алдымен қазақ ұлт-азаттық қозғалысына жасалған қиянат болғандығын айту парыз. Мемлекеттік комиссия тарапынан берілген есептердің бірінде саяси репрессия құрбаны болған 311 мың адамның ақталғандығы туралы айтылады. Осы келтірілген санның үлкен бөлігінің азаттық қозғалысқа тікелей атсалысқандар болғандығы күмән тудырмайды. Сондай-ақ антиколониалдық қозғалыс – бұл жалпыхалықтық, жалпыұлттық қозғалыс. Қайсыбір жарияланымдарда тек зиялылар қарсылығымен шектеу байқалады.

Архив құжаттарының көрсетуіне сүйенсек өткен ғасырдың 20-шы жылдары ОГПУ тарапынан жүргізілген «қазақ ұлтшылдығымен» күрес науқаны 80-нші жылдардың соңына дейін созылды. Қауіп «ұлы орыстық шовинизмнен» емес, қауіп «қазақ ұлтшылдығынан» деген ұстаным орнықты жағдайға айналды. Ұлттың кейінгі өмірі ұлттық санаға шабуылдың оның болашағына шабуылмен тең екендігін көрсетті.

2. Саяси репрессия нәтижесінде қазақ халқы екі бірдей буын саяси ұлттық басшылығынан айрылды. Соның нәтижесінде еуропалық тарихшы Андреас Каппелер тура

көрсетіп айтқанындай саяси басшылығынан айрылған қазақ халқы ендігі жағдайда метрополиялық орталыққа бағынышты күйге түсті [Каппелер, 2000: 279].

Менің түсінігімде, жеке тұлғаға, оның еліне жасалған қиянаттың ең зоры азаматқа еліне, отанына қызмет жасау мүмкіндігінен айыру болса керек. Саяси репрессия құрбаны болған екі бірдей саяси басшылықтағы буын осы күйді бастарынан кешірді.

3. Саяси репрессияның ең ауыр салдары ол қазақ халқын билік (мемлекеттілік) түрін, жол таңдау мүмкіндігінен айыру болды. Біздің тарихнамада Совет өкіметіне міндетті түрде орнауға тиіс болған фатальді мемлекеттік құрылым есебінде қарау бар. Ал өмірде ұлт-азаттық күштер талабын мойындау болған жағдайда басқа мемлекеттік жүйенің орнауы әбден мүмкін еді.

Кез-келген ұлт өз өміріне қатысты мәселелерді сыртқы араласусыз өзі демократиялық әдіс-құралдар арқылы шешу мүмкіндігіне ие болғанда ғана нәтижелі, жемісті өсіп-өркендей алады.

Ұлттық еркіндігі жоқ, саяси репрессия нәтижесінде ұлттық басшылығынан айрылған халық советтік эксперимент аталуға лайық зорлау арқылы жүргізілген реформалық шараларға бас июге мәжбүрленді. Оның салдары өздеріңізге мәлім.

Одан алатын сабақ қандай болмақ? Ол жөнінде А. Байтұрсынов мынадай ойды білдірді. «Біз, қазақтар Қазақ республикасы деген атауды малданып жүрміз, ал бұл Республиканың мазмұны біздікі емес қой, оның иесі де біз емеспіз» [Тоғжанов, 1932: 32].

Бұл арада ХХ ғасырда қазақ ұлтының жүріп өткен жолы көрсетіп бергеніндей мүлдем басқа қоғамдық жүйеде өмірге келген теориялық ұстанымды басшылыққа алып, революциялық әдіс-құралдар арқылы ұлт өмірін өзгерту мүмкін емес деп айту жеткіліксіз. Жоғарыдан ультиматумдық тұрғыдан ұлтқа таңылған советтік реформалық шаралар оған жасалған өлшеусіз қиянат болды, сондықтан да өз мемлекеттігі жоқ халықтың осындай күйге ұшырайтындығын мойындауға тиіспіз.

4. Саяси репрессияның ұлттың сандық және сапалық тұрғыдан өсуіне аса залалды болғандығы мәлім.

а) Сандық тұрғыдан: 20-30-ншы ж.ж. ашаршылықтың нәтижесінде қазақ халқы жартысына жуық бөлігінен айрылды...

ә) Сапалық тұрғыдан: неге Смағұл Сәдуақасов бастаған топ биліктен кетірілді? Олар таяу арада Ф. Голощекин биліктен кетірілмесе халықтың апатқа ұрынуы әбден мүмкін деген ұстанымда болды. Әрекетке көшті. Мұны байқаған Голощекин Мәскеудің қолдауына сүйеніп Смағұл Сәдуақасов тобын биліктен кетіріп, оларды қудалау шарасын жүргізді.

1927-1931 жж. аралығында алаштық басшылық репрессияға алынды. Саяси және идеологиялық күрес кеңістігінен кетірілді.

1929-1931 жж. халық көтерілістері күшпен басылды.

Халық өзін империя құрамындағы бұратана халық екендігін сезінді.

Бұл ойды Москва абақтысында (Бутырка) отырған Ғазымбек Бірімжанов (10 ақпан 1930 ж.) тергеуші Павловқа берген жауабында мынадай ой арқылы білдірді: «мен мұнда Бутырка түрмесінде тегім қазақ және орыстың отарлық езгідегі құлы болғандықтан отырмын, ал егер мен үнді елінің ұлтшылы болсам ғой ұлтшылдығым үшін басымнан сипаған болар едіңіздер. Сондықтан да менің тағдырым үкім шығаратын орыс қаламына тәуелді болғандықтан маған жасалған қиянатты бүтіндей орыстың жасаған басынуы мен зорлығы есебінде қабылдаймын және ұлтшылдық ұстанымда қала беретін боламын» [Алаш ісі, 2022: 730].

Ғазымбектің бұл айтқанында, әрине, бақытсыз елінің әділетсіздік пен қиянатқа ұшырағандығын мойындау бар. Сонымен бірге оған бойды үйретпеуге, оған қарсылық танытуға үндеу бар.

Тура осы ұстанымды Жүсіпбек Аймауытұлы да білдіреді. Ол ең соңғы, кейінгі ұрпаққа аманат есебінде қалдырған «Тез өлмен!» шығармасында:

Кеудемде кемел жүрек бар,

Тілек бар онда, сенем мен.

Артымда іздер буын бар,

Өлсе де тәнім, тез өлмен! – [Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 01093, т. 2, 521-522, 523-п.] деген ойды білдірді.

Сөзімнің соңында Қарағанды өңірі тарихына байланысты мәңгі есте сақтауға лайық тұлға өміріне тоқталайын.

Ақайұлы Хасен (1857-1931).

Мәскеу архивында сақталған мынадай құжат бар. Омбыдағы жандарм басқармасының бастығының көмекшісі ротмистр Леваневский полиция департаментіне жолдаған баяндауында (31 желтоқсан 1909 ж.) Қу болыстығының басқарушысы Хасен Ақайұлының Темірші болыстығының басқарушысы Абеу Ермековпен, Ақшатау болыстығының басқарушысы Адамбаевпен, Кент болыстығының басқарушысы Матаевпен қазақ ұлт-азаттық қозғалысына көмектесу ісіне байланысты жұмыс жүргізгендігі туралы айтылады. Ротмистр Леваневский бұл фактіге жай меңзеп қана қоймайды, Хасен Ақайұлының біраз уақыттан бері А. Байтұрсынұлымен тұрақты түрде аталған тақырыпта жұмыс жүргізіп келе жатқандығына ерекше назар аударады.

Бұл, әрине, Х. Ақайұлының ұлт-азаттық қозғалысына көрсеткен қолдауы туралы жандарм қызметкері тарапынан 1909 жылы берілген үстірт мәлімет қана болатын.

Келесі бір факті 1918 жылғы мамырға тиесілі. Онда Алаштық қазақ полкінің командирі капитан Тоқтамышев Х. Ақайұлына жолдаған хатында «Құрметті Хасен мырза ...Мүмкін болғанша қазақ атты полкына қолдау көрсетуіңізді өтінеміз. Мұндағы бауырларыңыз Сізге сенеді ... Бізді ұмытпасаңыз екен!», - деген өтінішін білдіреді.

Ал осы бұрынғы Қарқаралы уезіндегі Қу болыстығына үш мәрте басқарушы болып сайланған, Қарқаралыдағы Қоянды жәрмеңкесін ұйымдастырушылардың бірі, осы жәрмеңкеде он төрт мыңнан астам адам қол қойып Петербордағы мемлекет басшылығы атына жолданған атақты Қарқаралы петициясын жазу ісіне белсенді түрде ат салысқан тұлғалардың бірі, меценат Хасен Ақайұлы кім еді?

XX ғасыр басындағы қазақ азаттық қозғалысының басында тұрған тұлғалардың бірі Ақайұлы Хасен өз атынан Мәскеуге Бүкілодақтық атқару комитетінің төрағасы М.И. Калининге жазған арызында шыққан тегіне байланысты мынадай фактілерді келтіреді: «Маған таныс ата-тек шежірем туралы айтсам онда әкем, атам және оның әкесі, осы үш буынға тоқталған болар едім. Арғы атам Қойсоймас өз шаруасын ғана білетін және өз руының бейбіт өмірін қанағат тұтқан қарапайым адам екен. Осындай адал адамнан шыққан Баймұрын атам өз ортасында басқалар үлгі тұтарлықтай қайырымды, не көрсе де төңірегіндегі халқымен бірге көрген адам болыпты. Әкем Ақайға әкесінен қуатты шаруашылық қалыпты, ол дағы әкесі мен атасы сияқты үйреншікті өмір арнасында болуды қалаған. Тек кәрілікке бет бұрған шағында төңірегіндегі елінің қалауымен болыстықты басқарып, тым халықшылдығын патшалық ұнатпай, әкімшілік оны жеті ай абақтыға жауып, одан шыға салысымен мына пәниден көңілі қалып Меккеге қажылыққа аттанып, сол сапардан оралмаған. Басқаша айтқанда, маған дейінгі үш буын ешқандай да атақ, мансап қумай ел қатарлы дәстүрлі малшы қазақ өмірін сүрген» [Қойгелдиев, 2019: 200-208].

Әкесінен қалған кәдімгідей дәулетке ие болған өзінің өмірінің мүлдем басқа арнаға түскенін, өзінің де төңірегіндегі жұрттың да қалыпты тіршілігі мүлдем қанағаттандырмай, ендігі жағдайда оны жаңа сұраныстарға бейімдеу жолына бет бұрғанын, яғни қатыгез табиғи ортада тек бір жақты мал өсірумен айналысып шаруашылық тұрақтылығын қамтамасыз ету мүмкін еместігіне көзі жетіп, сондықтан да төңірегіндегілерге үлгі боларлықтай шаруашылықтың жаңа түрлерін енгізуге көшкендігін жазады.

Осы ұстанымды басшылыққа алып ол 1888 жылы қазақтардан 13 шаңырақтың және орыс отбасыларынан 5 отбасының басын біріктіріп Павлодар уезімен шекарадағы «Желтау» кейінірек «Заводское» аталған жерде отырықшы аралас шаруашылық құрып, оған 11 жыл бойы өз қаржысын жұмсайды. Бұл әрекеті енді ғана өз жемісін бере бастаған шақта «Желтау» әкімшіліктің шешімімен ішкі Ресейден келген переселендердің иелігіне өтіп, бастаған ісін өрістете алмайды.

Мұндай жағдайға мұңая қоймаған Хасен көп ұзамай «Желтаудан» жетпіс шақырым жердегі Егінді бұлақ деген мекенде жеті әулеттің басын қосып жаңа отырықшы шаруашылық құрып, егін егіп, ол үшін арық қазып, суландыру жүйесін жүргізу, пішен шабу ісін жолға қойып, осы мақсатта қажет деген өндіріс құралдарын сатып алып жаңа әрекет бастап кетеді. Бірақ бұл әрекеті де ұзаққа бармай, переселен мекемесінің көзі Егінді бұлаққа түсіп, одан Хасенді ығыстырып «Хлебородный» деген поселек ашады.

Егінді бұлақтан айрылған Хасен одан жиырма шақырым жердегі «Қызыл шілік» және «Мырзакөл» аталатын сусыз, егіншілікке қолайсыздау өңірге келіп орын тебеді. Хасен мұнда келген бетте суландыру жүйесін құру ісін қолға алып, Түркістаннан жоңышқаның ұрығын алдырып, малға жем-шөп даярлау ісін жолға қояды. Үлкен еңбектің нәтижесінде бұл өңір шаруашылыққа қолайлы қонысқа айналады.

1928 жылы 12 наурызбен белгіленіп М. И. Калининге жолдаған хатында Х. Ақайұлы советтік билікке көрсеткен қолдауын баяндайды. Мәселен, 1920-1923 ж.ж. аралығында Павлодар-Қарқаралы тракті бойында өз есебінен почта стансасын ұстағандығын, осы жылдары Қоянды-Ботов жәрмеңкесінде ірі ғимараттар салдыру үшін екі жүзден үш жүзге дейінгі қашықта түрлі құрылыс заттарын тасу үшін арнайы көлік жарақтағанын, тура осы жылдары советтік құрылысқа деп өз есебінен алғашында 26 ірі жылқы малын, екінші рет тағы да 30 ірі жылқы және үшінші мәрте 10 ірі өгіз бөліп, қайырымдылық жасағанын жазады [ҚР ПА, 352 қ., ½ тізім, 2165.128-131-п].

Дегенмен совет өкіметі Х. Ақайұлының бұл өзара түсіністікке келу әрекетін қабыл алған жоқ еді. Оның себебі тереңде жатты. Біріншіден, Хасен Ақайұлы әлеуметтік статусы тұрғысынан ірі меншік иесі – байлар табына жатқызылды. Екіншіден, және бұл негізгісі, ол патшалық билік тұсында да және совет өкіметі тұсында да саяси көзқарасы тұрғысынан ұлт-азаттық қозғаалысы жағында болды, мүмкін болғанша оған қолдау көрсетті.

Ол жоғарыда аталған құжатта өзінің биік арманы ретінде қазаққа шаруашылық жүргізудің жаңа және пайдалы үлгісін көрсетуді өзіне мақсат етіп алып, сондай-ақ осы арнада біраз ізденіс жасағанын баяндайды. Ол бұл ойды қызыл сөз үшін айтқан жоқ-тын. «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 111 санында «Кеңес хат» деген атпен Хасен Ақайұлының хатын жариялайды. Хат иесі «бұл күнде малдан басқа кәсіптерімнің бәрін бір ғана кәсіпке аударғым келіп тұр. Қу тауының өлкесінде ата қоныс көлім бар. Сол көлдің басына салған қыстау, қора-қопсы мүлкім бар. Осы көл басынан былғары заводын һәм тері илету кәсібін бастағысы» келетіндігін мәлімдеп, бұл ойына «қазақтар терілерін арзанға сатып, дайын тауар ретінде қымбатқа өзі қайта сатып алмас еді деген негіздеме береді [ҚР ПА, 352 қ., ½ тізім, 2165. 6-п].

Нағыз іскер Хасекең ойын мәресіне жеткізіп «менің мұқтаж болып тұрғаным осы істі істеп жүргізуге керек білім. Сондықтан мұнан істің ғылымын оқыған яки оқып жүрген бауырларымнан өтінемін: Бұған не нәрселер керектігі, не шамаға түсетінін газета арқылы, хат арқылы ұғындырып, қысқалап смета көрсетіп түсіндіруін», – деп жазады [Субханбердина, Дәуітов, Сахов, 1998: 149-150].

Осыдан бір ғасыр он жыл бұрын айтылған ой, жарығы бүгінге де жетіп тұрған арман, ұлттың арманы. Оны жеткізіп тұрған Хасекең! Хасекеңнің өтініші жауапсыз қалған жоқ еді. Ә. Бөкейханов хатқа жауап жазып «завод ісі мәдениет дәрежесіне байлаулы», мәдениеті төмен Ресейде «жақсы нәрсе шығаратын завод, фабрика жоқ, ондай мүмкіндік қазақта қайдан болсын. Қарқаралы уезінде жер үстінде жатқан күмісті «нан салатын пешке қорытып алып, дүрілдеген Попов деген қайда?, ал оның «күмістен айырған қорғасыны жал-жал болып міне 30 жыл далада» жатқан жоқ па?, «мәдениет ауасы хош көрмесе, іс аяғы осылай болмақ», деген ойын білдіреді. Артын ала «қысты күні бүркіт-сұңқарға үй тігіп жүрген» Хасен мұны ұғар деген ой түйеді [Субханбердина, Дәуітов, Сахов, 1998: 187-190].

Әлекең «Қарқаралы, Қаракұс Едірей, Қу, Баянаул тауын бес қазылық дейді. Бұл мал кіндігі. Қойға бұлардан артық жайылыс дүниеде жоқ десе болады. Мұнда 150 жыл отырып, мал тәрбиелеп бақпай, былғары заводына кірісу – түйені мұзға жетелеу», – деп жазады.

Бұл арада Әлекең, әрине, завод салма деп отырған жоқ, завод өнерін бастауға қазақ даяр емес деген ойға меңзеп отыр. Бұл арада ең маңызды нәрсе – ол сол тарихи тұстағы қазақ қоғамдық ойының өресі мен қарқыны. Диалогқа келген екі тарихи тұлға соны білдіріп отырғаны. Ескеретін жағдай: былғары зауыты туралы пікірді, яғни елде тек шикізат өнімдерін ғана емес, даяр соңғы өнім шығаратын өнеркәсіп ошақтарын салу туралы пікірді араға он жыл салып Смағұл Сәдуақасұлы да айтып, орталық билік алдына осы мәселені түсінікті тілде қойған. Енді ғана орнаған совет өкіметі жағдайында уақыт көрсеткеніндей ондай пікірдің өріс алуына империялық орталық мүдделі емес-тін.

Қорытынды. Сонымен жоғарыда айтып кеткеніміздей Қарқаралыдағы Қоянды жәрмеңкесін ұйымдастырушылардың бірі, осы жәрмеңкеде он төрт мыңнан астам адам қол қойып Петербордағы мемлекет басшылығы атына жолданған атақты Қарқаралы петициясын жазу ісіне белсенді түрде ат салысқан тұлғалардың бірі, меценат Хасен Ақайұлының қазақ ұлт-азаттық қозғалысына белсенді қатыса отырып, қазақ еліне жасаған қызметі өлшеусіз болған.

Хасеннің жүйелі ісін көріп, төңірегіне жасаған жақсылығын байқаған халық оны үш мәрте болыс басқарушысы етіп сайлайды. Дегенмен, Хасеннің саяси ұстанымы патша әкімшілігіне бәрібір ұнамайды. Оның А.Байтұрсынұлымен және Ә. Бөкейхановпен тұрақты байланысы қызметінен босатылып, 1910-1911 ж.ж. Том губерниясындағы Барнаул қаласына жер аударылуына себепші болады. 1916 жылғы халық толқулары тұсында ол тағы да абақтыға жабылып, дүрбелең басылған соң босатылады.

1927-1928 ж. ж. астық даярлау науқаны тұсында Х. Ақайұлына Қылмыс кодексінің 68 бабының 1-нші бөлігіне сәйкес «салық салынуға тиесілі меншігін жасырды» деген айып тағылып 2 мың сом айып пұлы салынып, барлық меншігі тәркіленеді.

1929 жылы 15 наурыздағы ОГПУ Коллегиясы жанындағы Ерекше Кеңес (особое совещание) Қылмыс кодексінің 51/10 бабына сәйкес Ақаев Хасен Ақайұлы Қазақстаннан тыс өңірге, Мәскеуде, Ленинградта, Киевте, Харьковте, Одессада, Дондағы Ростовта, осы аттас губерния және округтарда, сондай-ақ Орта Азияда тұру құқынан айырылып, үш жылға жер аударылсын деген шешім қабылдайды [ҚР ПА, 352 қ., ½ тізім, 2165 іс, 16 п].

ӘДЕБИЕТ

«Алаш ісі» 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары. Алматы. 2022. 1 т. 984 б. (730-б).

Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 01093, т. 2, 521-522, 523-п.

Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 2165. 128-131-п.

Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА), 352 қ., оп. ½ тізім, іс. 2165, 16-п.

Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. М., 2000. 342 с.

Қойгелдиев М. Қорғансыздың күнін кешкендер. Алматы, 2019. 304 б.

«Қазақ» газеті Құрастырушылар Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов Алматы, 1998. 560 б. (149-150 бб).

Тогжанов Г. О Байтұрсынове и байтұрсыновщине. Алматы – Москва. 1932. 41, [2] с.

Шоқай М. Таңдамалы. 2 том. Алматы, 1999. 520 б.

REFERENCES

«Alash isi» 1920-1930 jj. OGPU jurgizgen jasandy tergeu isinin kujattaryi men materialdaryi. Almaty. 2022. 1t. 984 b. (730 b). (In Kazakh)

Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenty arhivi. (KR PA) 352 k, op. ½ tizim, is. 010993, t.2, 521-522, 523-p.

Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenty arhivi. (KR PA) 6 352 k, op. ½ tizim, is. 2165, 128-131-p.

Kazakhstan Respublikasynyn Prezidenty arhivi. (KR PA)6 352 k, op. ½ tizim, is. 2165, 16-p.

Kappeler A. Rossiya – mnogonacional'naya imperiya. Vozniknovenie. Istoriya. Raspad. M., 2000. 342 p). (In Russian)

Koigeldiev M. Korgansizdien qunin keshkender. Almaty, 2019. 304 p.

«Kazakh» gazety. Qurastyrushylar U. Subhanberdina, S. Davitov, K. Sakov. Almaty, 1998. 560 p. (pp. 149-150). (In Kazakh)

Togzhanov G. Baitursynov i Baitursynovshchina. Almaty – Moskva. 1932. 41, [2] p. (In Kazakh)

Shokai M. Tandamaly. Vol. 2. Almaty, 1999. 520 p. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Қойгелдиев Мамбет Құлжабайұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры (Жамбыл көшесі, 25. Алматы қ., Қазақстан). ORCID 0000-0002-8196-9117. E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

Сведения об авторе: Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич. – профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая (Ул. Джамбула, 25, г. Алматы, Казахстан). ORCID 0000-0002-8196-9117. E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

Information about the author: Koigeldiev Mambet Kulzhabaiuly – Professor at the Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Dzhambul St., 25, Almaty, Kazakhstan). ORCID 0000-0002-8196-9117. E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.05.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.06.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2024.

ӘОЖ 93/94

«ХАЛЫҚ ЖАУЛАРЫНЫҢ» ӘЙЕЛДЕРІ

(Төлебаева Хадиша № 0631-іс, Майлина Күлжамал № 04613 - іс құжаттары негізінде)

З.Б. Мырзатаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған «халық жаулары» отбасы мүшелерінің өмірін құпия сақталып келген НКВД сот-тергеу материалдары негізімен баяндау. Мақалада тоталитарлық жүйенің алаштың ардақты азаматтары Төлебаев Мырзаханның, Майлин Бейімбеттің жұбайлары және отбасы мүшелеріне көрсеткен қиянаты баяндалады. Бұл фактілік құжаттар ғылыми айналымға алғаш рет енгізілуде. Жұмыстың жаңалығы – жаңа фактілік материалдардың мәселеге пәнаралық тоғыста қарауға мүмкіндік беруі. Пайдаланылған деректер легі басым түрде құпиясыздандырылған құқық қорғау органдары құжаттарынан (НКВД СССР) тұрады. Айыпталушылардың жеке істеріндегі құжаттар, «халық жауларының» әйелдерінің қамаудағы ауыр өмірін, оның бостандыққа шыққан соң да оңалуға мүмкіндік бермеген соншалықты өміршең билік жүйесінің қылмыстарын көрсетеді. «Аса құпия» сақталған құжаттардың ғылыми айналымға тартылуы бізге дейін зерттелген бұл тақырыптағы еңбектер қатарын толықтыра түспек.

Жұмыстың нәтижесінде автор, «халық жауларының» әйелдері категориясымен сотталған адал жандардың отбасы тарихы шағын мақаламен шектелмейтін, алдағы уақытта

зерттеушілер үшін бұл әлі де күрмеуі толыққанды шешілмеген тың тақырыптардың бірі деген тұжырымға тоқталады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Тарих ғылымында жаңа ой қорытудың қозғаушы күші оның методологиялық және методикалық құралдарына тікелей байланысты. Соған сәйкес империялық тәртіп жағдайында адам құқын бұзу (негізсіз соттау, түрмеге қамау, денеге зақым келтіру түрінде жазалау, ұлттық кемсітушілік ж.б.) мәселелері бұрынғы тарихи-зерттеу әдістеріне мүлде ұқсамайтын ментальды, сезім мен ой-санаға тура жететін антропологиялық бағыттағы зерттеу әдістерін өмірге әкелді. Бұл қарапайым адам өміріне үңілуге, дискурс-талдаулар жасауға, халық тарихын демократияландыруға жол ашты. Автор мақалада басым түрде мемлекеттік архивтердің, сондай-ақ ҚР ІІМ мен прокуратурасының арнайы архивтерінің және басқа да құпия грифі қойылған архивтік іс-құжаттарға, естеліктерге сүйенеді. Аталған деректердің негізінде «халық жауы» әйелдері Төлебаева Хадиша мен Майлина Күлжамалдың, олардың отбасы мүшелерінің ауыр тағдыры сөз етіледі.

Тірек сөздер: Алаш, «халық жауы», әйелдер, отбасы, НКВД, тергеу хаттамалары, лагерь, іс-құжат.

Сілтеме жасау үшін: З.Б. Мырзатаева. «Халық жауларының» әйелдері (Төлебаева Хадиша № 0631-іс, Майлина Күлжамал № 04613 - іс құжаттары негізінде) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 12-21 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.02

ЖЕНЫ «ВРАГОВ НАРОДА»

(по материалам дел Хадиши Толебаевой №0631, Кульжамал Майлины №04613)

З.Б. Мырзатаева

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Аннотация. Цель исследования заключается в описании жизни членов семей «врагов народа», преследуемых Сталиным, на основе материалов секретного процесса НКВД. В статье освещаются злоупотребления тоталитарной системы в отношении супругов и членов семьи Мырзахана Толебаева и Майлин Беймбет, почетных граждан Алаша. Эти фактические документы впервые вводятся в научный оборот. Новизна исследования заключается в возможности рассмотрения проблемы в междисциплинарном контексте благодаря новым фактическим материалам из рассекреченных документов правоохранительных органов НКВД СССР. Документы в личном деле обвиняемых свидетельствуют о тяжелой жизни жен «врагов народа» в тюрьме и о преступлениях властной системы, которые препятствовали их восстановлению даже после освобождения. Публикация «Совершенно секретно» документов пополнит количество исследований по данной теме.

В результате исследования автор приходит к выводу, что семейная история преданных людей, осужденных как «враги народа», не может быть ограничена небольшим объемом статьи, поскольку это одна из актуальных тем, которая еще предстоит полностью исследоваться в будущем.

Материалы и методы исследования. Движущая сила новых идей в исторической науке напрямую связана с ее методологическим и методическим арсеналом. В условиях имперского порядка нарушения прав человека (необоснованные осуждения, тюремное заключение, физические наказания, национальная дискриминация и прочее) нашли отражение в антропологически ориентированных методах исследования, которые существенно отличаются от традиционных исторических подходов. Это открыло возможность глубже понять обычную человеческую жизнь, провести дискурсивный анализ и демократизировать историю народа. В статье автор в основном опирается на государственные архивы, специальные архивы МВД и Прокуратуры РК, а также на другие секретные архивные документы и воспоминания. На основе этих данных обсуждается судьба Хадиши Толебаевой и Кульжамал Майлиной, жен «врагов народа», и их семей.

Ключевые слова: Алаш, «враг народа», женщины, семья, НКВД, следственные протоколы, лагерь, документ.

Для цитирования: З.Б. Мырзатаева. Жены «врагов народа» (по материалам дел Хадиши Төлебаевой №0631, Кулжамал Майлины №04613) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 12-21. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.02

WIVES OF THE «ENEMIES OF THE PEOPLE»

(From the case materials of Khadisha Tolebayeva No. 0631, Kulzhamal Mailina. No. 04613)

Z.B. Myrzataeva

Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Abstract. The study aims to describe the lives of family members of the “enemies of the people”, persecuted by Stalin, based on materials from the secret NKVD process. The article highlights the abuses of the totalitarian system against the spouses and family members of Myrzakhan Tolebayev and Mailin Baymbet, honorable citizens of Alash. These factual documents are introduced into scientific circulation for the first time. The novelty of the study lies in the ability to consider the problem in an interdisciplinary context, thanks to new factual materials from declassified documents of the Soviet NKVD law enforcement agencies. Documents in the personal cases of the accused testify to the harsh life of the wives of “enemies of the people” in prisons and to the crimes of the authoritarian system that prevented their recovery even after release. The publication of these «Top Secret» documents will enrich the number of studies on this topic.

As a result of the study, the author concludes that the family history of devoted people condemned as «enemies of the people» cannot be confined to a small article, as it is one of the current topics that still need to be fully explored in the future.

Materials and methods: The driving force behind new ideas in historical science is directly linked to its methodological and methodical arsenal. In the conditions of imperial order, violations of human rights (unfounded convictions, imprisonment, physical punishments, national discrimination, etc.) found reflection in anthropologically oriented research methods, which significantly differ from traditional historical approaches. This has opened up the opportunity to better understand ordinary human life, conduct discourse analysis, and democratize the history of the people. The article primarily relies on state archives, special archives of the Ministry of Internal Affairs, and the Prosecutor’s Office of the Republic of Kazakhstan, as well as other secret archival documents and memoirs. Based on these data, the fate of Khadisha Tolebayeva and Mailina Kulzhamal, wives of the “enemies of the people”, and their families are discussed.

Keywords: Alash, «enemy of the people», women, family, NKVD, investigative protocols, camp, document.

For citation: Z.B. Myrzataeva. Wives of the «Enemies of the people» (From the case materials of Khadisha Tolebayeva No. 0631, Kulzhamal Mailina. No. 04613) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 12-21. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.02

Кіріспе: Мемлекет басшысы Қ.Ж. Тоқаевтың 2020 жылы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау» жөніндегі Жарлығымен құрылған мемлекеттік комиссия, бүгінде өз жұмысын аяқтап, республиканың түрлі өңірлеріндегі жазықсыз жапа шеккендердің құжаттарын «Саяси қуғын-сүргін» және «Алаш ісі» атты кітаптар арқылы жарыққа шығарды [Саяси қуғын-сүргін, 2023; Алаш ісі, 2023].

Аталған мақалада біз, бұрын-соңды жарық көрмеген құжаттар негізімен алаш қайраткері Төлебаев Мырзаханның жұбайы Хадишаның №0631-іс, көрнекті жазушы Майлин Бейімбеттің әйелі Майлина Күлжамалдың № 04613-іс «халық жауының әйелі» категориясы бойынша жазаға ілінуі туралы мәселені талдауға аламыз. Екі отбасының тағдыры мысалында мыңдаған «халық жауларының» әйелдерінің азапты өмірін көзге елестетуге болады.

Біз қарастырған НКВД сот-тергеу іс құжаттары әйел-аналарымыздың екеуі де қарапайым отбасы шаруасымен шектелгенін, ер азаматтарына тірек, қолдаушы және жанашыр жар болғанын көрсетеді. Шағын мақалада Төлебаевтар мен Майлиндер отбасы тағдыры шеңберінде талдау жасалынады, ал шын мәнінде саяси репрессия отбасы өмірін талқандаумен шектеліп қана қойған жоқ-тын, олардың жақын бауырларына, туыстарына да қарсы шүйлігіп, салқын қабақ танытты.

1937 жылдың 5 шілдесінде БК(б)П ОК Саяси бюросының № П51/144 шешімімен: «1. КСРО Ішкі істер халық комиссариатының ұсынған тізіміне сәйкес оңшыл-троцкишіл шпиондық-диверсиондық ұйым мүшелерінің, барлық сотқа тартылған халық жауларының әйелдері 5 жылдан 8 жылға дейін еңбекпен түзету лагерлеріне қамауға алыну туралы ұсыныс қабылдансын; 2. КСРО Ішкі істер халық комиссариатына арнайы лагерлерді Нарым өлкесінде және Қазақстанда ұйымдастыру туралы ұсыныс жасалынсын; 3. Бұдан былай Отанына опасыздық жасаған оңшыл-троцкишіл тыңшылардың барлық әйелдері кем дегенде 5-8 жыл лагерьлерге қамауға алынатын тәртіп белгіленсін; 4. Сотталғаннан кейін олардың артынан қалған 15 жасқа дейінгі барлық жетім балалар мемлекет қамқорына алынсын, ал 15 жастан асқан балалар олардың өздерінің жеке шешіміне қалдырылсын; 5. КСРО Ішкі істер халкомы балаларды қолданыстағы балалар үйлері желісіне және республикалардың наркомпростарының жабық интернаттарына орналастыру ұсынылсын», – делінді [Кречетников, 2017]. Осы құжаттың өмірге келуінен бастап, «халық жауы» әйелдеріне арналған еңбек лагерін ұйымдастыру ісі қарқынды түрде жүргізіле бастады. Сосын әрине, «халық жауы әйелдері» аталатын жаңа категорияға қарсы операция бүкіл совет елін шарлап кетті, ОГПУ-НКВД тырнағына іліккен, ату жазасына кесілгендердің әйелдері, отбасы, тіпті әулеті саяси қудалауға ұшырай бастады. Шын мәнінде «халық жаулары» қоғамның элитасы–оқығандар, өнеркәсіп басшылары, мәдениет саласындағы қайраткерлер болатын.

1938 ж. басында Ақмолада Қарағанды еңбекпен түзету лагеріне қарасты арнайы бөлімше ашылды. Осы жылдың қаңтар айында аталған бағыттағы репрессияның алғашқы толқыны жүріп өтті. Ақмоладағы арнайы бөлімше «халық жауларының» әйелдеріне тез-ақ толып кетті, жартыжылдың ішінде оның толғаны соншалық, Карлаг әкімшілігі айыпталушы әйел-аналарды басқа лагерлерге жіберді, ал күзде ЧСИР-дің Спасск қаласында тағы бір арнайы бөлімшесі ұйымдастырылды. Еңбек лагеріндегі әйелдердің өмірі ерекше ауыр болды.

Әйелдерді репрессиялау не үшін қажет еді? 1970 жылы жазушы Феликс Чуевтің пенсионер Вячеслав Молотовпен саяжайда (дачасында) әңгіме үстінде: «Неге репрессия жазаланушылардың әйелдері мен балаларына да бағытталды?» деген сұрағына: «Қалай неге? Олардың ең алдымен әйелдерін, балаларын, жақындарын қоғамнан аластату қажет болды, әйтпесе түрлі арызды таратушылар солардың нақ өзі емес пе?» - десе керек [Кречетников, 2017].

Міне, осылайша көкірегі ояу әрбір азаматтың жан-жары, балалары, бауырлары бәрі бірдей тағдырдың тәлкегіне ұрынды. НКВД-дағы әрбір айыпталушылардың жеке іс құжатына – оның абақтыға алыну ордері, сосын тәркіленген заттарының тізімдері, айыпталушының әлеуметтік ахуалы көрсетілген жеке парағы, айыпталушылар мен куәгерлерден алынған тергеу хаттамалары, айыптау қорытындылары, ПП ОГПУ жанындағы ерекше үштік отырыстарының хаттамалары және т. б. тіркелген.

Төлебаева Хадишаның «халық жауы әйелі» тізіміне ілігуінің себебі неде еді? Оның жұбайы Төлебаев Мырзахан – Алаш қозғалысының қайраткері, Жетісу облысындағы М.Тынышбаевтың ең жақын серіктерінің бірі, 1916 ж. патша жарлығымен майдандағы жұмысқа алынған Жетісудың жігіттерін бастап барып, 1917 жылы алып қайтқан Қапал уездік Алашорда кеңесінің төрағасы, аштар мен тоналғандарға көмек көрсеткен Қапал комитетін, Алаш әскерін ұйымдастырушылардың қатарынан болатын. Ол Алматы облысының Балқаш ауданында 1888 жылы дүниеге келген. Тұтқындалғанға дейінгі уақытта Алматы зоопаркінің директоры қызметін атқарған (25.01.1937–05.02.1937) [АП РК. Д.04723: 33 П.].

Төлебаев Мырзахан ісімен таныса келе, «корешок расписки» деген құжатқа көзім түсті. Онда тұтқындалушының тергеуге алынғандағы уақыты көрсетілген. 1937 ж. 9

желтоқсанында сұрақ-жауапқа түнгі 01.30-да шақырылып, оның таң атып, сосын түс ауғанша яғни, 9 желтоқсанның 16.20 дейін созылғаны көрсетілген. Ал келесі корешокта сол күннің, 9 желтоқсанының түні [22.00] сағатынан, келесі күннің 10 желтоқсан сағ. 01.00-ге дейін тергеуге алынған [АП РК. Д.04723: 33 П.]. Байқасақ, 9 желтоқсанда үздіксіз 14 сағат, сосын тағы 3 сағат тергеу жүргізілген. Бір күнде 17 сағат тергеуге алуды және НКВД тергеушілерінің сол уақыт аралығында қолданған әдіс-құралдарын көзге елестету өте ауыр. Осы тергеудің ертесіне-ақ, 1937 жылдың 10 желтоқсанында Алматы УНКВД үштігі мәжілісінің хаттамасымен оған ең жоғарғы ату жазасы берілген. Хаттамада оның айыбы ретінде көрсетілген мәліметтер: «1917 жылы Бірінші жалпықазақ съезіне, Алашорданы құруға қатысқан, 1918 ж. алашорданың Талдықорғандық комитетінің төрағасы болып сайланған, совет үкіметіне қарсы әрекет жасаған». Сонымен қатар, «1930 жылы Балқаштағы көтерілісті ұйымдастырған, Қазақстанды КСРО-ның құрамынан бөліп алып кетуге әрекет жасаған» деген айыптар бар. Алайда, Төлебаев Мырзахан тұтқындалған күні толтырған өз анкетасында, ОГПУ қызметкерлерінің таққан айыптарымен келіспейтінін яғни, «Мен өзімді кінәлімін деп санамаймын!» деп көрсетеді [АП РК. Д.04723: 16 П.]. 1938 жылдың 7 наурызында ІІ УК РСФСР-дың 58–2, 58–8, 58–9 баптары бойынша КСРО Жоғарғы сот әскери коллегиясының көшпелі мәжілісі шешімімен ату жазасына кесілген. Үкім сол күні Алматы қаласында орындалған [АП РК. Д.04723: 123 П.]. 1957 жылдың 15 тамызында ақталады [АП РК. Д.04723: 131 П.].

Ал енді осыдан кейін араға үш ай сала 1938 жылдың 10 маусымында, оның жұбайы Төлебаева-Жүсіпова Хадишаға КСРО НКВД Ерекше кеңесінің қаулысымен халық жауының әйелі ретінде тұтқынға алу туралы ордер келіп жетеді. Хадиша Төлебаева 1894 жылы Алматы облысы, Талдықорған ауданында дүниеге келген, ол үй шаруасындағы қарапайым әйел, үш баланың анасы. Төлебаевтардың отбасы мүшелері: Жихангер – 20 жаста, Азамат –12 жаста, Нариман –3,5 жаста еді, ол уақытта.

«Халық жауы» әйелі категориясы тізіміне іліккен Хадишаға қойылған тергеу сұрақтары, сол стандартқа сәйкес, бүгінде көпшілікке белгілі сұрақтармен ғана (яғни қысқаша түрде) шектелген.

Сұрақ: Жолдасыңыз Төлебаевпен қанша жыл бірге тұрдыңыз?

Жауап: Жодасым Төлебаевпен 27 жыл бірге тұрып келемін.

Сұрақ: Күйеуіңіздің антисоветтік қызметі жөнінде баяндаңыз.

Жауап: Күйеуімнің антисоветтік қызметі жөнінде мен ештеңе білмеймін.

22.04.1938.

Сұрақ: Сіз антисоветтік қызметке күйеуіңіздің қатынасы болуы себепті тұтқынға алындыңыз. Сіз оның антисоветтік қызметі туралы біле тұра, қасақана тергеу органдарынан оны жасырдыңыз. Өзіңізді кінәлімін деп есептейсіз бе?

Жауап: Көрсетілген айыптаумен мен өзімді кінәлі санамаймын, күйеуімнің антисоветтік қызметі туралы мен ештеңе білмеймін.

Хаттама менің айтқан сөздерімнің негізінде толтырылды, маған оқытылды, сондықтан қолымды қоямын».

«Хадиша Төлебаеваның қолы қойылған» [АП РК. Д. 06091.: 15 П.].

Құжат стандартты түрде жүргізілген сұрақ-жауап хаттамасынан тұрады. Хадишаның қолтаңбасы түскен. Қолтаңба арқылы, Хадиша анамыздың әріптерді еркін жаза алмағаны байқалады, яғни бұл саясаттан алыс, үй шаруасындағы қарапайым әйел екендігін көрсетеді. «Өзімді кінәлі санамаймын» дегеніне қарамастан Хадиша Төлебаева 8 жыл бас бостандығынан айрылады. КСРО НКВД Ерекше кеңесінің қаулысымен 1942 ж. 2 желтоқсанда 1938 жылғы 10 маусымдағы оған берілген айыптау тоқтатылады, алайда, Қарағанды лагерінен тек 1943 жылдың 8 ақпан айында босатылған [АП РК. Д. 06091: 37].

Төлебаева Хадишаның іс құжатынан, оның еңбек лагеріне түскеннен бастап, 1956 жылға дейінгі аралықта билік, заң органдарына бірнеше өтініш хат жазғанын көруге болады:

«1/ НКВД СССР г.Москва. 22.04.1938; 2/ 2.08.1938; 3/ 1.11.1938; 4/ Председателю Верховного Совета СССР т.Калинину 10.05.1938; 5/ Наркому Н.И. Ежову. г.Москва

4.12.1938; 6/ Прокурору республики КазССР 23.11.1940; 7/ Первому секретарю ЦК КПСС товарищу Хрущеву 24.12.1955; 8/ Министру МВД КазССР 28.01.1956; 9/ Пом.военного прокуратуры Турк ВО Алматинского гарнизона 3.05.1956; 10/ Прокурору Республики КазССР 3.03.1956; 11/ 5.05.1956; 12/ Председателю Комитета Госбезопасности при Совете Министров КазССР 28.06.1956 [АП РК. Д. 06091.]. Сақталған хаттың ұзын саны – 12. Хаттарда балаларын сағынған, оларды ойлап сары уайымға салынған қорғансыз ананың дауысы, әділетсіз жүйенің әйел адамның тұрмысын қасақана қиындатып, баспанасынан айырғаны, өзіне ешкімнен пана таппаған әбден қалжырап шаршаған, түрлі ауруды бір бойына жиған әлсіз, нәзік әйелдің өмірі байқалады.

Оның 1956 жылғы 5 наурыздағы хатында «я не была допрошена органами следствия и мне не было суда, а считали по списку, дали 8 лет» деп жазады, лагерде малшы болып жұмыс істедім, денсаулығымнан айрылдым, ылғи да ауырып жүремін. Тұтқындау сәтінде менің барлық құжаттарымды тартып алды, пәтерімнен де айрылып қалдым. Қазіргі тұратын жерім жертөле, шатырдан су ағады, қабырғасы үгітіліп түсіп жатыр деп барлық ауыр тұрмысын көрсетеді. «Менің кінәм неде, мен не үшін сотталдым, мен білмеймін!» [АП РК. Д. 06091.], – деп жазады.

Хадишаның жоғарыда көрсетілген 1956 жылғы хаттарында, өзі бостандыққа шыққан 13 жылдан кейінгі жағдайы болатын. Яғни, бостандыққа шықса да оның отбасына мемлекет асқан салқындық танытқан. Төлебаев Мырзаханның әйелін, балаларын қоғамнан ығыстыру, жұмысқа қабылдамау, тұрмысын ауыр жағдайда ұстау сияқты қинаудың өзгеше формасына көшкен.

Мысалы, 1938 жылы анасынан ажырап қалған 12-дегі Азамат, 1956 жылы 30 жастағы жігіт еді. Хадишаның жеке іс-құжаты ішінен Азамат Төлебаевтың хаттарын көреміз. Азаматтың 1956 ж. хатында әкесінің тұтқынға алынғанынан бері ол туралы мәліметтерден мүлдем хабарсыз екені, әкесінің «қылмыстары» үшін өз мамандығы бойынша қызмет те жасай алмай жүргені, отбасы тұрмысының өте ауыр жағдайдан шығуы мүмкін емес екендігі айтылады. Қазіргі уақытта дейді ол, қабырғалары сөгіліп түсіп жатқан жертөледе тұрып жатырмыз, Алматыдан үй алу бізге қиынның-қиыны деп шағымданады (04.05.1956 ж.) [АП РК. Д. 06091.].

Үкіметтен пана таппай, шырылдаған Хадиша анамыздың үні, ендігі таңда балаларының өтініш, арыздарынан көрініс тапқан. Ал енді, кезінде әкесінен де анасынан да ажырап балалар үйін жағалап ержеткен 3,5–4 жастағы Нариман 1956 ж. хат жазған шағында, есебіміз бойынша 22 жастағы азамат екен. Ол да: «нигде не принимают на работу, только из-за отца, я это добиваюсь уже несколько лет, узнать за что был арестован и в чем заключается его проступок и почему должны страдать семья? Я остался 2–х лет после ареста отца. Но я был в прокуратуре КазССР и они не ответили. 21.02.1956 ж.» [АП РК. Д. 06091.] (04.05.1956 ж.), – деген құқық органының алдына заңды сұрағын қояды. Бұл хатта кісінің терең рухани дағдарысқа түскен күйін көре аламыз. Тіпті жыларман адамның дауысын естуге болады. Тағы да, ол: «сейчас мать болеет и нетрудоспособна, т.к. потеряла свое здоровье в лагере и у ней было забраны все документы. Прошу вас убедительно поймите мое и матери тяжелое положение, дайте добиться результата моего отца и почему должна страдать семья? Еще раз прошу Вас товарищ прокурор дайте ответ 21.02.1956» [АП РК. Д. 06091.] (04.05.1956 ж.), – деп жазады.

Әрине іс құжаттан бұл хаттарға жауап берілмеген. Хаттар тек осы аталған папкаға тіркеліп қойылуымен шектелген.

Майлина Күлжамал. Тергеу іс-құжаты айыпталушының жеке парағынан басталады. Онда Майлина Күлжамалдың 1900 жылы туылғаны, Ақтөбе облысының Қарабалық ауданында дүниеге келгені, мекен-жайы – Алматы қаласындағы Исыкульский № 129 үй делініп көрсетілген. Оның әлеуметтік тегі – кедей отбасынан, үй шаруасындағы 5 баланың анасы, сауаты жоқ делінеді. Сонымен қатар жеке іс парағында оның балаларының тізімі

берілген: қызы Майлина Маулиха – 12 жаста, қызы Гүлсім – 4 жаста, ұлы Ауқен – 17 жаста, ұлы Мереке – 12 жаста, ұлы Едіге – 8 жаста [АПРК. Д. 04613].

Алғашқы сұрақ-жауап хаттамасы 1938 жылдың 25 сәуірінде алынған. Тергеуді оперуполномоченный УГБ сержант госбез. Курусь жүргізген.

Онда жолдасы Бейімбет Майлинге қашан тұрмысқа шыққаны сұралады, жауап ретінде 1918 жылдан оның тұтқындалған уақытына дейін бірге тұрғаны айтылған. Тергеушінің екінші сұрағы «Сіз УК РСФСР 17–58–2–8–11 баптары бойынша айыпталасыз. Жолдасыңыз Майлинмен бірге қылмыс жасадыңыз. Сіз мұны мойындайсыз ба? - деген сұрақ қояды. Ал Күлжамал Майлина «бұл айыпты мойындамаймын, онымен бірге қылмыс жасағаным жоқ» дейді. Тергеуші «бізге белгілі, сіздің жолдасыңызбен бірігіп оның контрреволюциялық қызмет жасағаныңыз. Оны қасақана совет органдарына хабарламадыңыз. Тергеу ісі сол туралы жүйелі жауап айтуыңызды талап етеді».

Күлжамал Майлина: «Мен жолдасымның контрреволюциялық жұмыстары туралы ешқашан білген емеспін және онымен бірлесіп ештеңе жасаған жоқпын» дейді. Міне осы тергеу хаттамасынан басқа тергеу болмаған. Жоғарыда Хадиша Төлебаевадан алынған сұрақ жауапқа ұқсайды. «Халық жауы» әйелдерінің тергеу хаттамаларының ерекшелігі, тергеушілерге олардың кінәлі деп мойындағандары маңызды емес еді. Өйткені олар арнайы тізіммен қамауға алынуы қажет болған. Осындай стандартты тергеу процесінен кейін 1938 ж. 21 сәуірінде НКВД-ның Ерекше кеңесінің хаттамасы жасалынады. Оның көшірмесінде Майлина Күлжамал – халық жауы отбасының мүшесі ретінде 1938 ж. 13 сәуірінен бастап, еңбекпен түзету лагеріне 5 жылға бас бостандығынан айырылатыны көрсетілген.

Майлина Күлжамалдың хаттарын эмоциясыз оқу мүмкін емес. 1939 жылдың 8 қарашасында Москваға НКВД-ға Берияға жолдаған өтінішінде өзінің әлеуметтік шығу тегін баяндай келе, ол өзі жөнінде тоқталғанда, автобиографиясының ауыз толтырып айтатын түгі де жоқ екенін, яғни, тұрмыс құрғалы өмірге сегіз бала әкеліп, оның бесеуін аман-есен өсіріп келгенін, тек сол балаларды күтумен, үй шаруасымен ғана айналысқанын айтады, совет үкіметімен жауласу қаперінде болмағанын түсіндіргісі келеді. Сондай-ақ, сауаты небәрі қазақ тіліндегі «сауатсыздықты жою» деңгейімен шектелетінін, яғни, тіпті еркін жазуды игере алмағанын айтқан.

Үй шаруасының өзі оның денсаулығына оңай тимегенін, ал жолдасының ешқашан әдебиет саласында онымен ой бөліспегенін, оның контрреволюциялық бағытта жүргенін білмейтінін баяндайды, соңында өзін қатты қажет ететін балаларымен қауышуына рұқсат етуін жалынып сұрайды (курсив – автордыкі).

Алайда, 5 жыл бас бостандығынан айрылған Күлжамал Майлина 1957 жылы 26 сәуірдегі хатында соғыс аяқталғанша бостандық көрмегенін жазған:

«... Я совместно с другими женами полит. заключенных, была направлена в район г.Акмолинска, позже оттуда направлена в район Карагандинской области. В заключении я находилась до конца Отчечественной войны и вконец 1945 г. я была освобождена. В течении 7 лет, я выполняла все порученные работы, в основном была чабаном и старшим чабаном» [АПРК. Д. 04613. Л.36 и об.л.]. Ресми құжаттар Күлжамал Майлинаның 1938 жылдың 13 сәуірінен бастап 5 жылға бас бостандығынан айрылғанын көрсетеді, шын мәнінде ол 1942 жылға дейін емес, 1945 жылға дейін тұтқында болған. Ресми құжатта көрсетілмеген бұл ақпарат оның өз хатында баяндалады. Бұл әрине, адам тағдырын әбден тәлкек еткен совет билігі жүйесі қылмыстарының бірі ғана еді. Мұндай жағдай репрессия тарихнамасында жаңалық емес, «тіпті, қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің көпшілігінің мерзімі 1942-46 жылдары аяқталса да, бірақ Сталин қайтыс болғанға дейін олардың барлығы лагерьлерде жалдамалы жұмысшылар ретінде қала берген. Соңғысы 1958 жылы оралған [Кречетников, 2017], – деген мәліметтерді кездестіруге болады.

Осылайша ешқандай тергеу амалдарынсыз, заңсыз бала-шағасынан 7 жыл бойы жырақта болғаны, алдымен Акмолада, сосын Қарағанды облысында ең ауыр жұмыстарды атқарғаны (мал бағумен айналысқан) адамның жанын түршіктіреді. Майлина Күлжамалдың

№ 04613 бақылау (наблюдательное дело) ісінде оның 1938 жылдың 13 сәуіріндегі 355 ордері негізімен пайдалануға тиым салынған (опечатанный) үйіндегі дүние-мүліктерінің тізімі келтіріледі. Онда тұрмыстық барлық заттарының ұзын саны 44. Тізімнің ішінде киім-кешек (тіпті мешок со старой обувью), ас үй заттары, тұрмыстық жабдықтар жазылған. Барлық заттың құны белгіленіп, қорытысында 332 сом 50 тиынға бағаланады.

Майлина Гүлжамал 1939 ж. 1 сәуірінде жазған өз өтінішінде мекен жайын Алматы қаласындағы Исыкульская 129, №7 корпус, №2 пәтер деп көрсете келе, осы үй мүліктерінің конфискеленбеген жағдайда заттарының ақшалай құнын ҚазССР, Ақмола қаласы, № 12 ящикке, 29 баракқа жолдауын сұранады. Өтініштің соңында Гүлжамал апамыздың латын әріптерімен «Майлина» деген, жазуды жаңа үйренген сияқты адамның қолтаңбасы түскен. Мұнан байқайтынымыз әрине, билік «халық жауларын» атып тастаумен шектелмей, әйелдерін қамап ұстап, ал балаларын тартып алып, туған туыстарын қудалап өшігуінің негізгі себебі өзіне ұзақ жылдар қарсы тұра алмайтын қоғам құру болды. Қоғамда құқысыздық жайлады. Билік өз елімен осылайша күресті, қорқытып тастады. Расында ұзақ жылдар бас көтере алмайтын ынжық, әрі жылпос ұрпақ өмірге келді, соңында тарихи жады адасқан қоғам пайда болды...

Ал құжаттың келесі бетінде 1939 ж. 13 тамызында жазған хаты бар. Онда 1938 жылғы 13 сәуіріндегі хатына әлі жауап ала алмағаны, «...у меня осталось 5 человек детей которых очень нужна. Прошу срочно сообщить...» дейді.

Ал үшінші өтінішінде Майлина Гүлжамал бұл сұрақтарға жауап ала алмай жүргеніне екі жыл өткенін, қамауға алу үстінде келген адамдардың кімдер екенін мүлдем білмейтінін, көз алдында бес баласын тартып алып, қамауға алып жатқанда, ОГПУ қызметкерлері дүние мүліктерін көршісіне тапсырды ма, жоқ әлде олар мемлекеттік тәркілеуге алынды ма, ол жөнінде тіпті білмейтінін жазады. Бұл хат 1940 ж. 24 ақпанында жазылған.

Осы хатқа тек 1940 ж. 22 сәуірінде жауап келген.

1957 жылы 16 сәуірде қылмыстық істер бойынша ҚазССР Жоғарғы сот коллегиясы Майлина Гүлжамалды кінәсі жоқ деп табады [АПРК. Д. 04613.].

Дәметер Сейітжанова – Бейімбет Майлиннің жиені. Оның журналист Эльмира Садвакасоваға берген сұхбатында: «Тетя Юлия деген көршілері «сендерді 3 түрлі детдомға жіберейін деп жатыр» дегенде 12 жасар Рәзия бастығына дейін кіріп, ағатайлап, «әкеміз бен шешеміз жоқ, біз үшеуміз бірге болуымыз керек» деп жылаған, ал Галина басқа жаққа жіберілді» [электронды ресурс. <https://mtrk.kz/kz/2021/05/21/Beyimbet-Maylinnin-zhieni-otbasylary/>] деген естелік айтады. Әрі қарай бұл сұқбатта «Дәметер Сейітжанованың анасы Рәзия ол кезде небәрі 12-де еді, ойын баласы бірден есейіп, әке мен шешенің рөлін өз мойнына алды. Солақай саясаттың зардабын балалар үйінде де олар молынан көрді. Барлығы «халық жауының перзенттері» деп саусақтарын шүкшитты. Кейін мекемеден тіптен қуылды. Алайда, қазақтың қайсар ұлы Бейімбеттің балалары да мойымады, жасымады. Рәзия Мәскеуге хат жазып, әкесінің адалдығын дәлелдеуге тырысты. Қарағандыдағы концлагерьге барып, анасын іздеді. 1943-те арманы орындалып, шешесі Гүлжамал Майлинамен қауышты» дейді.

Тарихи құжаттарда Майлиндер отбасы мүшелерінің тізімінен Рәзия есімін көрмейміз, 12 жастағы қыз баланың есімі Маулиха деп көрсетілген. Соған қарағанда Маулиха анамыздың есімі кейін Рәзия деп өзгертілген болса керек. Бұл сұқбатта «кіші қыздары Гүлсім жанұясының тірі екенін білмей өседі. Рәзия Бейімбетқызы кеңес үкіметіндегі барлық балалар үйіне хат жазып, оны бірнеше жыл бойы іздейді. Сарқан балалар үйінен «Бізде Майлина Галина Бейімбетовна бар» деген хат келеді. Ол біздің Гүлсім екен. Осылайша, 1950 жылдарда Майлиндер жанұясының басы қайта қосылады» деген жолдарды оқимыз. Сонымен қатар, «Би ағаның үлкен ұлы Әйкен де сотталады, ал соғыс басталғанда штрафбатқа түседі. Сөйтіп, тұңғышы хабар-ошарсыз кетеді. Ол 1943 жылы Ресей жерінде қаза тауыпты». Отбасының Мерке, Едіге атты азаматтар да бар. Өкінішке орай автор бұл кісілердің өмір тағдыры жөнінде мағлұматтармен таныс емес. Майлиндер отбасының тағдырлы тарихы арнайы зерттеу тақырыбына әбден лайық. Болашақ зерттеушілер бұл

мәселені әрі қарай жалғастырар деп ойлаймын. Осылайша советтер үкіметі «халық жауы» отбасымен кек алысты, олардың бұл күрес 1930-жылдармен шектелмейді, ол 1950-ге дейін созылғанын көре аламыз. Әрине, саяси көзқарасын білдіргендерді жазалау 1960-1980 жылдарда да жалғасып, олар бұл жолы «өзгеше ойлаушылар», «диссиденттер» т.б. аталды...

Қорытынды. Қорыта келе, «халық жауы» әйелдері жиналған Ақмола лагері қоғамның элитасы, сауатты интеллигенциялық отбасы мүшелері жиналған орта еді. Қамаудағы әйел-аналарды сүйікті жарынан мәңгіге айырып, ал туған балаларын тартып алып, ұзақ жылдарға ажырату – ана үшін жазалаудың асқан қатыгез формасы еді. Қамауға түскен аналардың іс-құжаттары «балаларыма қажетпін», «балаларымды өзім бағайыншы» деген жан тебіренерлік өтініш хаттарға толы болды. Олар тағдырдың қандай да бір тәлкегін көрсе де, әйел-ана ретіндегі мейірімі мен асқан рухани тазалықты сақтай алды.

Мұндай тақырыптардағы зерттеулер жастардың санасына сіңіру үшін, тарихи жадыны қалыптастыру үшін аса қажет деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

АП РК. Д. 06091. Следственное дело Толебаевой Хадиша.

АП РК. Д.04723. Материалы проверки по делу Толебаева Мурзахана.

АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 174.

АПРК. Д. 04613. Наблюдательное дело Майлиной Хадиша.

Кречетников А. Как в СССР сажали жен и детей «изменников родины» Русская служба Би-би-си, Москва. 5 июля 2017 // [<https://www.bbc.com/russian/features-40471460>]

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың XX ғасырдың 20–50 жылдары) / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Карин. – Астана, 2023. Т.1. Б. 31-50.

«Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022. Т.1. 2023. Т.2. Құраст.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова.

REFERENCES

AP RK. D. 06091. Sledstvennoe delo Tolebayeva Khadisha.

AP RK. D.04723. Materialy proverki po delu Tolebaev Murzakhan.

AP RF. F. 3. Op. 58. D. 174.

APRC. D. 04613. Nabludatelnoe delo Mailina Khadisha.

Krechetnikov A. Kak v USSR sajali zhen I detei “izmennikov rodiny” Russkaya slujba BBC, Moscow. July 5, 2017 // [<https://www.bbc.com/russian/features-40471460>]

Sayasi kugyn-surgin qurbandaryn tolyq aktau zhonindegi Memlekettik kommissiyanyn materialdary (XX gasyrdyn XX gasyrdyn 20-50 zhildary) / Zhalpy redakciasyn baskargan E.T. Karin. - Astana, 2023. T.1. B. 31- 50. (In Kazakh)

“Alash isi. 1920-1930 LJ. OGPU zhurgizgen zhasandy tergeu isinin quzhattary men materialdary” – Almaty: TOO “Izdatelstvo LEM”, 2022. Vol. 1. 2023. Vol. 2. Kurast.: M.K. Koigeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Мырзатаева Забира Балабекқызы – Абай атындағы ҚазҰПУ, «Айтылған тарих» ғылыми лабораториясының жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты. Жамбыл көш.25, Алматы қ. Қазақстан Республикасы. ORCID 0000-0003-2899-9007. E-mail: Zabyra73@mail.ru

Сведения об авторе: Мырзатаева Забира Балабековна – Руководитель научной лабораторий «Айтылған тарих», кандидат исторических наук. Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Ул. Джамбула, 25, г.Алматы, Казахстан. ORCID 0000-0003-2899-9007. E-mail: Zabyra73@mail.ru

Information about the author: Myrzataeva Zabira Balabekovna – Head of the scientific laboratory “Aitylgan Tarikh”, candidate of historical sciences. Kazakh National Pedagogical

University named after Abay. Dzhambul St., 25, Almaty, Kazakhstan. ORCID 0000-0003-2899-9007. E-mail: Zabyra73@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.05.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.06.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2024.

**«АЛАШ ІСІ. 1920-1930 ЖЖ. ОГПУ ЖҮРГІЗГЕН ЖАСАНДЫ ТЕРГЕУ ІСІНІҢ
ҚҰЖАТТАРЫ МЕН МАТЕРИАЛДАРЫ»
(археографиялық талдау)**

Р.М. Мирзакулова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» архив құжаттары жинағының екітомдығына археографиялық талдау дайындалды. Кітаптың бірінші және екінші томына енгізілген құжаттардың түрлері, хронологиялық шеңбері, басылымның әр томына дайындалған ғылыми-анықтамалық аппараты туралы сөз қозғалды. Сонымен қатар, архивтік-тергеу құжаттарын іріктеу, мәтінін рәсімдеу, оларды басып шығарудың ерекшеліктері айтылды.

Мақаланың мақсаты кітапта жарияланған құжаттар құрамымен және археографиялық өңдеудің ерекшеліктерімен таныстыру. Оны басып шығаруда құрастырушы ұжым алдына, біріншіден, жастардың, келешек ұрпақтың санасына дәуірдің қарама-қайшы мәнін, екіншіден, қуғындалған адамдардың қандай жағдай басына түссе де болашаққа сенімін жоғалтпауы, төзімділігі, рухының мықтылығын жеткізуді мақсат қойды. Үшіншіден, өздері қалаған қоғамның бейнесін ашып көрсетті. Жинаққа енген материалдар қамауға алынған қазақ ұлтшылдарының тағдыры туралы баяндайды, жалпы батыл, әрі қайғылы ХХ ғасыр туралы толғандырады, антихалықтық саясаттың жүргізілуі нәтижесінде орын алған оқиғалар туралы құжаттар тілімен жеткізу болып табылады. Мақаланың негізгі міндеті – Алаш тарихына қатысты тергеу құжаттарын әйгілеу, осы күнге дейін белгісіз мәліметтерді жарыққа шығару.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Мақаланың негізгі мақсаты – Алаш тарихына қатысты тергеу құжаттарын, бұрын беймәлім мұрағаттық құжаттарды жариялау. Құжаттық жинаққа Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің қорларынан және басқа да дереккөздерінен іріктелген құжаттар енгізілді. Мұрағаттық құжаттар мазмұнына қарай топтастырылып, сараланды.

Тірек сөздер: тарих, архив құжаттары, саяси-қуғын-сүргін құрбандары, Алаш ісі, тергеу материалдары, репрессия.

Сілтеме жасау үшін: Р.М. Мирзакулова. «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» (археографиялық талдау) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 21-26 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.03

**«АЛАШСКОЕ ДЕЛО. 1920-1930 ГГ. ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЛА, СФАБРИКОВАННОГО ОГПУ»
(археографический анализ)**

Р.М. Мирзакулова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Аннотация. В данной статье представлен археографический анализ двух томов сборника документов «Алашское дело 1920-1930 гг. Отмечены виды документов,

включенных в первый и второй тома книги, хронологические рамки, научно-справочно аппарат, подготовленный для каждого тома издания. Кроме того, были отмечены особенности отбора архивно-следственных документов, оформления текстов, их публикации.

Цель статьи ознакомить с составом опубликованных в книге документов и особенностями археографической обработки. При публикации двух томов книги составительский коллектив поставил перед собой цель, во-первых, донести до сознания молодежи, будущих поколений противоречивую сущность эпохи, во-вторых, чтобы изгнанные люди не теряли веру в будущее, терпимость, силу духа, что бы ни случилось. В-третьих, раскрыли образ общества, которое они создали. Материалы, вошедшие в сборник, рассказывают о судьбе арестованных казахских националистов, характеризуют в целом трагический XX век, являются документами о событиях, произошедших в результате проведения антинародной политики.

Материалы и методы исследования. Основная задача статьи – популяризация следственных документов, касающихся истории Алаша, публикация ранее неизвестных архивных документов. В сборник документов были включены документы, отобранные из фондов Архива Президента Республики Казахстан и других источников. Архивные документы были сгруппированы по содержанию и проанализированы.

Ключевые слова: история, архивные документы, политические репрессии, Алашское дело, следственные материалы, репрессия.

Для цитирования: Р.М. Мирзакулова. «Алашское дело. 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ» (археографический анализ) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 21-26. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.03

«ALASH CASE 1920-1930. DOCUMENTS AND MATERIALS OF THE INVESTIGATIVE CASE FABRICATED BY THE OGPU» (archaeographic analysis)

R.M. Mirzakulova

Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Kazakhstan)

Abstract. This article presents an archaeological analysis of two volumes of the collection of documents The Alash affair of 1920-1930. The types of documents included in the first and second volumes of the book, the chronological framework, and the scientific reference apparatus prepared for each volume of the publication are noted. In addition, the peculiarities of the selection of archival and investigative documents, the design of texts, and their publication were noted.

The purpose of the article is to familiarize with the composition of the documents published in the book and the features of archaeological processing. When publishing two volumes of the book, the compilation team set a goal, firstly, to convey to the consciousness of young people and future generations the contradictory essence of the era, and secondly, so that the exiled people do not lose faith in the future, tolerance, and fortitude, no matter what happens. Thirdly, they revealed the image of the society they had created. The materials included in the collection tell about the fate of the arrested Kazakh nationalists, characterize the tragic twentieth century as a whole, and are documents about events that occurred as a result of anti-people policy.

The main objective of the article is to popularize investigative documents related to the history of Alash, the publication of previously unknown archival documents.

Keywords: history, archival documents, political repression, Alash case, investigative materials, repression.

For citation: R.M. Mirzakulova. «Alash case 1920-1930. Documents and materials of the investigative case fabricated by the OGPU» (archaeographic analysis) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 21-26. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.03

Кіріспе. Тарихи құжаттарды жариялау әр уақытта ғылыми және қоғамдық-саяси маңызды іс болды, әсіресе бүгінгі күні оның маңызы өсе түсті. Қоғамдық сананың өзгеруі, ғасырлық дәстүрлі өмір құндылықтарының қайта оралуы қалың бұқара топтарының отандық тарихқа, өзінің өңірінің тарихына, рухани қайнар көздеріне қызығушылығының артуына себеп тигізді. Соңғы екі онжылдықта архивтерді жаппай құпиясыздандыруға байланысты зерттеушілер бұрын-соңды ғылыми айналымға енбеген құжаттардың бірқатарына қол жеткізді. Сондықтан құжаттарды жариялау мен архив материалдары бойынша жинақтарды дайындау тарих беттерін түсіну үрдісінде ғылым тұрғысынан маңызды іс болып табылады.

Шынайы тарихи оқиғаларды, өткен ұрпақтың өмірін жаңғырту тарихи білімнің сенімді дерегі ретінде архив құжаттарына жүгінусіз мүмкін емес. Бірақ кейде зерттеушінің архивтерде жұмыс істеуге мүмкіндігі бола бермейді. Бұл жағдайда оларға жарияланған құжаттар жинақтары баға жетпес жәрдем болады. Сонымен қатар, архив құжаттары негізінде дайындалған кітаптар да жинақтар есебінде қызмет етеді.

Құжаттық басылымдарды дайындау – көп уақытты, тарих ғылымының әртүрлі салалары, тақырып, құжаттық қорлардың құрамы мен мазмұнынан хабардар құрастырушыларды қажет ететін күрделі іс.

Талқылау. Соңғы уақытта ХХ ғ. 30 жылдардағы қуғын-сүргін құрбандарын айыптау мақсатында тергеу істерін құпиясыздандыру процесі жүргізіліп, көптеген сот-тергеу материалдарына қол жеткізілді. Сол архивтік-тергеу құжаттарының негізінде 2022 ж. және 2023 ж. «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» еңбегінің екі томы жарық көрді [Қойгелдиев және т.б., 2022].

Оқырмандар назарына ұсынылған екітомдық басылымының бірінші томы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының тарихы бойынша проф. М. Қойгелдиевтің ғылыми зерттеулерінің қисынды жалғасы болып табылады. 1994 ж. «Алаш қозғалысы» монографиялық зерттеуінің бірінші кітабы [Қойгелдиев, 1995], 2017 ж. екінші кітабы жарық көрді [Қойгелдиев, 2017]. Алаш қозғалысының тарихына оның «Қорғансыздың күнін кешкендер» [Қойгелдиев, 2019], «Қиянат анатомиясы» [Қойгелдиев, 2020] және т.б. зерттеулері арналған. 2004-2008 жж. М. Қойгелдиевтың басшылығымен Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві қызметкерлерінің қатысуымен «Алаш қозғалысы. Движение Алаш» құжаттар жинағының 4 томдығы жарияланды [Қойгелдиев, 2004-2008].

«Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» деректі басылымының бірінші томына алашордалықтарға қатысты екі тергеу ісінің құжаттары мен материалдары кірді. Олардың біріншісі – мәні бойынша алашордалықтарға шабуылдың басталуы болып табылатын 1925-1926 жж. «Торғай ісі», ал екіншісі – 1927-1930 жж. қамтиды.

Кітаптың бірінші бөлімінде «Торғай ісінің» деректі материалдары, екінші бөлімде қазақстандық тергеу кезеңінің деректі материалдары, ал үшінші бөлімде Мәскеу тергеу кезеңінің деректі материалдары (1929 ж. шілде – 1930 ж. сәуір) орналасқан. Бөлімнің соңғы тарауында 1930 ж. 4 сәуірдегі ОГПУ алқасының шешімінен кейін осы іс бойынша сотталғандардың тағдыры туралы мәліметтер қамтылған материалдар ұсынылады.

Бірінші бөлімде жарияланған құжаттар мен материалдар хронологиялық ретпен орналастырылған. Екінші және үшінші бөлімдерде құрастырушылар материалдарды құрылымдаудың проблемалық-хронологиялық принципін басшылыққа алды. Бұл бөлімдерде құжаттар тақырыптық негізде топтастырылған, яғни топтық тақырыптармен біріктірілген және ішінде хронологиялық негізде орналасқан.

Қазіргі уақытта саяси қуғын-сүргін материалдары ҚР ІІМ Полиция департаментінің архив қоймаларынан ҚР Президентінің Архивіне тапсырылды, сәйкесінше құжаттар ғылыми-техникалық өңдеуден өтуде. Бұл процесс біраз уақытқа созылуы мүмкін екенін ескере отырып, құрастырушылар ұжымы археографиялық аңызда «Алаш ісі» материалдары анықталған Алматы қаласы Полиция департаментінің Арнайы мемлекеттік архивін көрсету орынды деп тапты.

Екітомдықтың екінші томында оқырманға алашордалықтарға қатысты 1930 ж. 4 тамыз бен 1932 ж. 20 сәуір аралығын қамтитын екінші тергеу процесінің құжаттары мен материалдары ұсынылды. 1957 жылдан 1993 жылға дейінгі кезенді қамтитын қорытынды бөлім «реабилитация материалдарында» ҚазКСР прокуратурасының наразылықтары, ҚазКСР ҚК қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының ұйғарымдары, қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың туыстарының хаттары, арыздары, жеделхаттары келтірілген.

Құжаттарды басылымға іріктеу барысында сот процесерін зерттей отырып, құрастырушылар куәгерлердің көрсетулерін жариялауды жөн көрді. Мысалы: А. Байтұрсыновтың тергеу материалдарынан бөлек С. Нұрышев пен И. Абдрахимовтың көрсетулері жарияланған. Ағайынды Әділевтердің ісі бойынша М. Кеншімовтың, А. Байдуллаевтың, Т. Құлмұратовтың тергеу материалдары жария етілді. Ж. Ақпаевтың ісі бойынша, оның жауап алу хаттамаларынан басқа, басылымға басқа адамдардың айғақтары енгізілді, мысалы: О. Мырзахметов, О. Байтөлеков, Т. Тоқшықпаев, Б. Тұрабаев, Б. Алдабаев, Ж. Түменбаев және тағы басқалар.

Жауап алу хаттамалары бір-бірін толықтырған кезде, олардың барлығы басылымға қосылды. Егер бірнеше тергеудегі адамдардан жауап алу хаттамаларында бірдей ақпарат болған жағдайда, олардың біреуін жариялап, қалғандары туралы ескертпеде олардың мазмұны ұқсас екенін көрсетілді. Егер істе болжамды немесе қалаулы тергеу жауаптарының сұрақтары мен рефераттары болған жағдайда, олар жарияланып отырды, өйткені тергеуді бұрмалау әдістері туралы түсінік береді.

Бетпе-бет ставкалар, айғақтар хаттамалары да басылымға енгізіледі, өйткені олар көбінесе айыптауды құрудың негізі болып табылады.

Айыпталушының тергеушіге және басқа органдарға берген мәлімдемелері тергеу барысында айыпталушының жағдайын сипаттайтындығына және тергеу әдістері туралы түсінік беретіндігіне байланысты басылымға енгізілді.

Прокуратураға, жоғары сот инстанцияларына немесе ВЦИК-ке, КСРО ОСК-на, КСРО Жоғарғы Кеңесінің төралқасына өтініштер енгізілді, өйткені олар айыпталушының өзіне тағылған айыптарға қатынасын барынша толық көрсетеді.

Мысалы:

Заявление А. Ермекова в Президиум ВЦИК РСФСР о невиновности

г. Алма-Ата

28 декабря 1931 г.

СГА ДП г. Алматы. Д. 06610. Т. 3. Л. 188-195 об. Автограф.

Заявление М. Ауэзова Коллегии ОГПУ СССР о невиновности

г. Алма-Ата

29 октября 1931 г.

СГА ДП г. Алматы. Д. 06610. Т. 3. Л. 112-114. Автограф.

Жинақта құжаттар хронологиялық ретпен орналастырылған. Бір күнге белгіленген құжаттар кездескен кезде жүйелеудің номинативті-авторлық белгісі пайдаланылады: түрі мен авторлары бойынша неғұрлым маңызды құжаттар бірінші кезекте орналасады. Кейбір жағдайларда хронологиялық бұзушылықпен жүйелеудің тақырыптық белгісі қолданылады, мұндай құжаттар топтық тақырыптармен біріктірілген: № 132-135, № 348-350.

Мәтіндерді археографиялық өңдеу қазіргі емле ережелеріне сәйкес, бірақ түпнұсқалардың стилистикалық және тілдік ерекшеліктерін сақтай отырып жүзеге асырылды. Түпнұсқа транскрипциясында жалқы есімдер, тұқым атаулары және географиялық атаулар берілген. Археографиялық аңыздың алдында үйінділер, қарарлар мен қоқыстар қайталанады.

Көрсетулердің басым бөлігі айыпталушылардың қолымен қаламмен сары қағазға жазылғандықтан, оларды оқу қиынға түсті. Соған қарамастан, құрастырушылар ұжымы оларды мүмкіндігінше толық жариялауға тырысты. Аталған құжаттардың кейбіреуінде тергеу жүргізу уақыты да көрсетілген, яғни түнде де, күні-түні тоқтаусыз жауап алынғанын байқауға болады.

Құрастырушылар ұжымы барлық құжаттардың шимайларына дейін байқап, мұқият әрі толық жариялауға тырысты. Ол зерттеушілерге, оқырмандарға детальды зерттеуге мүмкіндік береді.

Аталған құжаттардың тарихи құндылығына келсек, олар:

- 1) қуғын-сүргінге ұшырағандардың жеке өмірбаянының деректерін (әлеуметтік шығу тегі, жасы, кәсібі, материалдық және отбасылық жағдайы, білімі және т. б.) көрсетеді;
- 2) алашордалықтарға қатысты қуғын-сүргін жүргізудің негізгі себептерін анықтайды;
- 3) Кеңес өкіметінің өзіне және большевиктер жүргізген іс-шараларға қатысты халықтың көңіл-күйін сипаттайды (ұжымдастыру, мал келісімшарты және т.б.);
- 4) облыстық ОГПУ бөлімінің айыпталушылармен жұмыс істеу әдістерін ішінара ашады;
- 5) алашордалықтарға қатысты саяси қуғын-сүргін тарихын ішінара қайта қарастыруға мүмкіндік береді.

Барлығы 2 кітапта 1028 құжат жарияланды. Олардың басым бөлігі алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді.

Жинақ тарихи және археографиялық алғысөздерді, ескертпелерді (жол асты және мазмұны бойынша), атаулы көрсеткішті, қысқартылған сөздер тізімін, жарияланған құжаттар тізбесін және пайдаланылған архив қорларының тізімін қамтитын ғылыми-анықтамалық аппаратпен жабдықталған.

Кітаптың екі томы бойынша «Алаш ісінің» барлық қатысушыларына өмірбаяндық анықтамалар ұсынылған (бірінші кітапта барлығы 44, екінші кітапта – 20 адамға). Сонымен қатар тергеушілер мен ОГПУ қызметкерлеріне анықтамалар жазылды. Анықтамалар негізінен жинақта жарияланған құжаттардағы деректерді көрсетеді. Бұдан басқа, архив көздерінен алынған мәліметтер келтірілген. Сот процесіне қатысушылардың әрқайсысы туралы анықталған материалдардың дәрежесіне байланысты өмірбаяндық анықтамаларда баяндалған ақпарат біркелкі емес. Егер тергеуге қатысушылардың бірі туралы қысқаша өмірбаяндық мәліметтер (туған күні, әлеуметтік мәртебесі, қамауға алынған күні, айыптау бабы және үкім) келтірілсе, онда басқа қатысушы туралы – толығырақ келтірілген.

Сонымен қатар, тергеу жүргізген ОГПУ органдарының қызметшілеріне де биографиялық анықтамалық дайындалды.

Қорытынды. Мақалада көтерілген мәселелер мемлекеттік бағдарлама аясында жарыққа шыққан және жинақта жарияланған құжаттармен оқырман Қазақстанның барлық кітапханасы арқылы таныса алады.

ӘДЕБИЕТ

«Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу істерінің құжаттары мен материалдары» / «Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ» / Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. Том I. Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022. 984 б.

«Алаш ісі. 1930-1932 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу істерінің құжаттары мен материалдары» / «Алашское дело 1930-1932 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ» / Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. Том II. Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2023. 828 б.

Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.

Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп, 2021. 480 б.

Қойгелдиев М.Қ. Қорғансыздың күнін кешкендер. Алматы: Арыс, 2019. 304 б.

Қойгелдиев М.Қ. Қиянат анатомиясы. Алматы: Арыс, 2020. 360 б.

Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Движение Алаш. Құжаттар жинағы. Алматы: Елшежіре, Том. 4. 2004-2008. 482 б.

REFERENCES

«Alash isi. 1920-1930 jj. OGPÝ júrgizgen jasandy tergeý isteriniń qujattary men materialdary» / «Alashskoe delo 1920-1930 gg. Dokýmenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPÝ» / Sost.: M.K. Koigeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakýlova. Tom I. Almaty: TOO «Izdatelstvo LEM», 2022. 984 p.

«Alash isi. 1930-1932 jj. OGPÝ júrgizgen jasandy tergeý isteriniń qujattary men materialdary» / «Alashskoe delo 1930-1932 gg. Dokýmenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPÝ» / Sost.: M.K. Koigeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakýlova. Tom II. Almaty: TOO «Izdatelstvo LEM», 2023. 828 p.

Qoigeldiev M.Q. Alash qozǵalysy. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. (In Kazakh)

Qoigeldiev M.Q. Alash qozǵalysy. Almaty: Mektep, 2021. 480 p. (In Kazakh)

Qoigeldiev M.Q. Qorǵansyzdyń kúnin keshkender. Almaty: Arys, 2019. 304 p. (In Kazakh)

Qoigeldiev M.Q. Qıanat anatomıasy. Almaty: Arys, 2020. 360 p. (In Kazakh)

Qoigeldiev M.Q. Alash qozǵalysy. Dvıjenie Alash. Qujattar jınaǵy. Almaty: Elshejire, Vol. 4. 2004-2008. 482 p. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Мирзакулова Раушан Маратқызы – «Айтылған тарих» ғылыми зертханасы. Жетекші ғылыми қызметкер. Жамбыл көш. №25, Алматы қ. Қазақстан Республикасы. <https://orcid.org/0009-0002-3554-1627>. E-mail: rauka-21@mail.ru

Сведения об авторе: Мирзакулова Раушан Маратқызы. – Научная лаборатория «Айтылған тарих». Ведущий научный сотрудник. Ул. Жамбыла №25, г.Алматы. Республика Казахстан. <https://orcid.org/0009-0002-3554-1627>. E-mail: rauka-21@mail.ru

Information about the author: Mirzakulova Raushan Maratkyzy. – Scientific laboratory «Айтылған тарих». Leading Researcher. St. Zhambyl No. 20, Almaty. The Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0002-3554-1627>. E-mail: rauka-21@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.05.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.06.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2024.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ КАЗАХОВ, ПЕРЕЕХАВШИХ В УЗБЕКИСТАН В 30-е ГОДЫ XX в.

Бахром Ирзаев

Государственный музей Памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики
Узбекистан

Аннотация. В статье на основе архивных материалов рассматриваются причины и последствия политических репрессий в Узбекистане, произошедших в 30-е годы прошлого века, а также их последствия для казахов, вынужденно переехавших в Узбекистан. Актуальность исследования заключается в изучении советского периода истории Казахстана и Узбекистана, определение изученности тем политических репрессий в целом в исторической науке. Необходимо отметить, что в последние годы в Узбекистане реабилитировано свыше тысячи жертв репрессий советского тоталитарного режима, что позволило выявить и имена казахстанцев, волею судьбы оказавшихся в Узбекистане.

В статье даны характеристики нескольких репрессивных казахстанцев, обвиненных в национализме, чьи имена стали известны лишь через много десятилетий спустя.

Статья представлена в жанре «исторический портрет», в котором представлены страницы из политической, общественной или личной жизни «героя» на основании достоверных архивных и музейных источников. В основу статьи заложены исторические

события из жизни, участником которых был индивидуально представленный в исследовании «портретируемый» человек.

Исследование может представить интересы в изучении исторических аспектов советской эпохи первой половины XX в.

Материалы и методы исследования. В статье использованы фондовые материалы Государственного музея Памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

В основе изученных материалов лежат характеристики представителей национальной интеллигенции, данные об образовании, жизни и деятельности до репрессии и ссылок. В основу исследования заложен историко-описательный метод.

Ключевые слова: Узбекистан, Казахстан, жертвы политических репрессий, казахи, ссылки, музей.

Для цитирования: Бахром Ирзаев. Политические репрессии в отношении казахов, переехавших в Узбекистан в 30-е годы XX в. // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 26-33. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.04

XX ҒАСЫР 30-ЖЫЛДАРЫНДА ӨЗБЕКСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРҒАН ҚАЗАҚТАРҒА ҚАТЫСТЫ ОРЫН АЛҒАН САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН

Бахром Ирзаев

Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы алу қуғын-сүргін құрбандарын еске мемлекеттік музейі

Андатпа. Мақалада архив материалдары негізінде өткен ғасырдың 30-жылдарында Өзбекстанға мәжбүрлі түрде көшіп келген қазақтардың саяси қуғын-сүргінге ілінуі себептері мен салдары қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі Қазақстан мен Өзбекстан тарихындағы кеңестік кезеңін зерттеуде, сонымен қатар, жалпы тарих ғылымындағы саяси қуғын-сүргін тақырыптарының зерттелуін анықтау.

Айта кету керек, соңғы жылдары Өзбекстанда кеңестік тоталитарлық режимнің қуғын-сүргіннің мыңнан астам құрбаны ақталды, бұл Өзбекстанда тағдырдың қалауымен қазақстандықтардың есімдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Мақалада ұлтшыл деп репрессияға ұшыраған және айыпталған бірнеше қазақстандықтардың есімдері анықталып, көптеген жылдардан кейін ғана белгілі болған мәліметтері мен сипаттамалары келтірілген.

Мақала ерекше «тарихи портрет» жанрында ұсынылып отыр және онда сенімді архив және музей дереккөздері негізінде «кейіпкердің» саяси, қоғамдық немесе жеке өміріндегі беттері ашылып көрсетірілген.

Мақаладағы мәліметтер, жалпы зерттеу XX ғасырдың бірінші жартысындағы кеңес дәуірінің тарихи аспектілерін танып зерттеуге айтарлықтай мүмкіндік береді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақалада Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанындағы қуғын-сүргін құрбандарын еске алу Мемлекеттік музейінің қор материалдары пайдаланылды.

Зерттелген материалдар ұлттық зиялы қауым өкілдерін сипаттауына, олардың білімі, тұрмысы және т.б., репрессия және қамауына дейінгі қызметі туралы мәліметтермен негізделген. Зерттеу әдісінің негізі – тарихи-сипаттамалық әдісі болып табылады.

Түйінді сөздер: Өзбекстан, Қазақстан, саяси қуғын-сүргін құрбандары, қазақтар, сілтемелер, мұражай.

Сілтеме үшін: Бахром Ирзаев. XX ғасыр 30-жылдарында Өзбекстанға қоныс аударған қазақтарға қатысты орын алған саяси қуғын-сүргін // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 26-33 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.04

POLITICAL REPRESSIONS AGAINST KAZAKHS WHO MOVED TO UZBEKISTAN IN THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY

Bahrom Irzaev

The State Museum of Memory of Victims of Repression under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan

Annotation. Based on archival materials, the article examines the causes and consequences of political repression in Uzbekistan that occurred in the 30s of the last century, as well as their consequences for Kazakhs who were forced to move to Uzbekistan. The relevance of the research lies in the study of the Soviet period of the history of Kazakhstan and Uzbekistan, the definition of the study of the topics of political repression in general in historical science. It should be noted that in recent years, over a thousand victims of the repressions of the Soviet totalitarian regime have been rehabilitated in Uzbekistan, which made it possible to identify the names of Kazakhstanis who, by the will of fate, found themselves in Uzbekistan.

The article describes the characteristics of several repressive Kazakhstanis accused of nationalism and whose names became known only many decades later.

The article is presented in the genre of “historical portrait”, which presents pages from the political, public or personal life of the “hero” based on reliable archival and museum sources. The article is based on historical events from their lives, in which the “portrayed” person was individually represented in the study.

The research may represent the interests of studying the historical aspects of the Soviet era of the first half of the twentieth century.

Materials and methods of the research. The article uses stock materials of the State Museum of Memory of Victims of Repression under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

The studied materials are based on the characteristics of representatives of the national intelligentsia, data on their education, activities before repression and exile. The research is based on the historical and descriptive method.

Keywords: Uzbekistan, Kazakhstan, repressions, kazakhs, exiles, museum.

For citation: Bahrom Irzaev. Political repressions against kazakhs who moved to Uzbekistan in the 30s of the twentieth century // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 26-33. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.04

Обсуждение.

В начале прошлого века Туркестан пережил масштабные изменения – усиление колониального гнета царской России, первая мировая война и восстание против трудовой мобилизации, Октябрьская революция, подавление после прихода к власти большевиков борьбы за национальную независимость национальных движений «Туркестанская автономия» и «Алаш», а также кровополитные столкновения в годы гражданской войны. Позже последовали угнетение и притеснения, связанные с национально-территориальным размежеванием, коллективизацией, индустриализацией и другими советскими масштабными кампаниями. Из истории известно, что все это оставило кровавый шлейф в истории Туркестана, разорвав на части и разрушив жизни миллионов людей [Туркестан в начале XX век, 2000]. Экономические и политические преобразования 1920-1930-е гг. Особо трагично отразились и на судьбах национальной интеллигенции, в ходе «репрессивной практики сталинизма в области культуры» [Калыбекова, Кабульдинов, 2021].

В этой ситуации верные своим ценностям многие представители национальной интеллигенции были уничтожены под клеймом «басмач» и «член контрреволюционных организаций», другие же были вынуждены покинуть родину, оставшиеся же также были подвергнуты безжалостным преследованиям [Туркестан в начале XX век, 2000].

Казахстан – Узбекистан: жертвы репрессий 30-х годов XX в.

В настоящее время в Республикен Узбекистан материалы по репрессированным изучаются Государственным музеем Памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики Узбекистан, благотворительным фондом «Шахидлар хотираси» («Памяти жертв репрессий») и др. В результате научных исследований и экспедиций собрано немало сведений о репрессированных 30-е годы XX в. в Узбекистане и за его пределами [Катагон Курбонлари, 2007; Репрессия. 1937-1938 гг., 2005].

Сегодня в глубинах архивных полок обнаруживаются и «выносятся» в свет материалы, связанные с жизнями и судьбами многих безвинно пострадавших людей, зачастую грамотных, имевших свое достойное место в обществе. В основном это представители национальной интеллигенции, люди, имевшие духовное и светское образование, в том числе и высшее, которые вынуждены были покинуть родную землю из-за жесткой политики Советов.

Танирберган Отарбаев, преподаватель казахского языка и литературы рабочего факультета имени Акмаля Икромова при Среднеазиатском сельскохозяйственном институте.

Танирберган Отарбаев родился в 1893 году в городе Чимкент. Танирберган тринадцать лет учился в медресе Дилкушо (Чимкент). В 1910-1915 гг. был служил имамом в мечети, активно пропагандировал идеи джадидов среди казахского народа. После февральской революции вступил с друзьями Мусой Милтикбоевым, Елемесом Жерменовым в политическую борьбу, пропагандировал идеи лидеров «Алаш орда» – Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсынова, Мирякуба Дулатова, Магжана Жумабая.

В конце 1919 года Танирберган Отарбаев приезжает в Ташкент, где брал уроки на курсе учителей у бывшего активиста «Алаш» Хайриддина Болгинбаева. Вернувшись позже в Чимкент, он снова устраивается в школу и начинает обучать молодежь.

Танирберган Отарбаев публиковал свои стихи и статьи в казахской прессе, в частности, в газете «Ак жол». В Чимкенте в 1924 году стали популярными его высоко патриотичные стихи «Ботургай», «Казыгурт». Танирберган Отарбаев в 1928 году поступил учиться на рабочий факультет Индустриального института в Ташкенте, позже, с августа 1936 года преподавал уже казахский язык и литературу на рабочем факультете имени Акмаля Икромова при Среднеазиатском сельскохозяйственном институте.

В мае 1938 года Танирберган Отарбаева заключен в тюрьму по обвинению в национализме за то, что преподавал казахскую грамматику по книге члена партии «Алаш» Джуванова, учил, пропитанные национальным духом стихи Ильяса Джансугурова и Сакена Сайфулина.

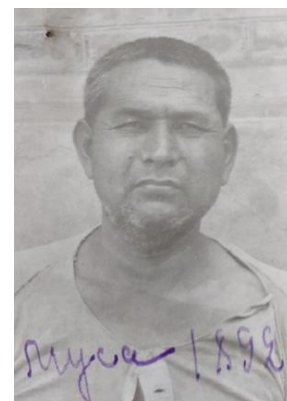
10 сентября 1940 года Танирберган Отарбаев был приговорен к 5-ти годам заключения в исправительно-трудовом лагере.

Мусо Милтикбоев, преподаватель математики.

Мусо Милтикбоев родился в 1892 году в Арыском районе современного Казахстана. В 1910 году окончил медресе Дилкушо в Чимкенте, позже преподавал в русско-киргизской школе. В 1919 году брал уроки у Султанбека Хаджанова на курсах учителей в Ташкенте, преподавал в школах Чимкента.

В 1927 году его обвинили в национализме и арестовали, так, он провел три месяца в тюрьме НКВД. В 1929 году переехав в Ташкент Мусо Милтикбоев устроился в преподавателем математики рабочего факультета Индустриального института.

Мусо Милтикбоев осенью 1937 года, в разгар большого террора, переехал из Ташкента в Конимех, где начал преподавать в 10-

летней школе города. 25 мая 1938 года Мусо Милтиқбоев был заключен в тюрьму в Конимехском районе Бухары.

15 августа 1939 года в отношении Мусо Милтиқбоева был вынесен оправдательный приговор.

Мусо Милтиқбоев умер в 1953 году.

Фарида Жантуганова, преподаватель казахского языка и литературы

Фарида Зариповна Жантуганова родилась в 1898 году в Зайсанском районе Семипалатинской области. В октябре 1917 года создает семью с Боштаевым – активистом «Алаш орда». В мае 1918 года на I съезде «Алаш орда» в городе Семипалатинске читала лекции для местных женщин в рамках деятельности молодежного крыла «Алаш орды» «Жас журек». После отъезда Боштаева за границу, Фарида преподает в школе. В 1921 году принял участие во II съезде Алаша в Оренбурге.

Фарида Зариповна с 1925 года работала председателем правления «Женского труда» в Семипалатинске, а после судимости в 1928 году работала учителем в Семипалатинске, создала семью с активистом «Алаш» Исхоком Джантугановым. В 1930 году он переехал в Ташкент, а в 1930-31 годах преподавал казахский язык и литературу на рабочем факультете Центрально-Азиатского экономического института. В 1932 году работала корректором Уздавнашре, а с 1934 года – заведующим отделом казахской литературы издательства. Фарида Джантуганова с октября 1936 года живет с двумя детьми в общежитии рабочего факультета Среднеазиатского государственного университета и преподает казахский язык и литературу казахским студентам рабочего факультета. 29 июня 1937 года Фарида Жантуганова была заключена в тюрьму как человек Ходжанова, а в ноябре 1937 года приговорена к 8 годам заключения в исправительно-трудовом лагере [Турдиев, 2008].

Ссылки и жизнь в бегах...

Абдугаффор Аякеев родился в 1898 году в 1-м ауле кишлака Карабастау Чаянского района Южно-Казахстанской области в семье Аяка Усенова, богатого казаха из рода «ходжа». После смерти отца в 1903 году до 13 лет Абдугаффор воспитывался у дяди. Обучался в местной школе, прославился как чтец Корана. До 1924 года держал скот в партнерстве с состоятельным Аскарком Сайтенбетовым. В 1924-1927 гг. занимался земледелием в Карабастау на 1,5 танабах земли, доставшемся ему в наследство от отца. С 1927 года работает секретарем в Союзе Кушчи, а с 1929 года начинает преподавать в начальной школе. Однако в числе других казахских богачей вынужден был покинуть родную землю из-за политики коллективизации советов.

В 1930-31 годах Абдугаффор Аякеев работал секретарем хозяйственного управления, а с 1932 года – инструктором в районном исполкоме Навоийской области Узбекистана. В конце 1932 года приехал в Ташкент и поступил в советскую юридическую школу. С 1934 года Абдугаффор Аякеев работает заведующим отделом Конимехского райисполкома, а в 1935-36 годах – на Мирзачульской машинно-тракторной станции (МТС).

В марте 1936 года Абдугаффар Аякеев снова приезжает в Ташкент и учится в институте советского права. Работает прокурором Молотовского района, а затем до 1939 года – прокурором Избосканского района. По доносу был исключен из партии за сокрытие своего социального происхождения.

21 декабря 1942 года был вынесен приговор по задержанию Абдугаффора Аякеева, обвинив его в «фашистских взглядах», в «подсобничестве немцам при нападении Германии» по статьям 66 и 67 УК УзССР.

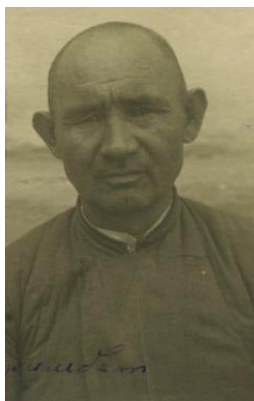
Абдугаффор Аякеев вместе с младшим братом Тургаем Аякеевым, родившимся в 1901 году был арестован в доме № 8 по улице Пионерской в городе Маргилан на основе ордера от 25 декабря 1942 года. На тот момент в качестве членов его семьи были зарегистрированы жена Хабиба Аякеева (1900), сын Абдулла (1934), дочь Адиба (1937) и младшие братья Муслим и Тургай.

Спустя некоторое время в различных селах Ферганской долины были задержаны около двадцати бывших баев, сбежавших из своих земель в Южно-Казахстанскую область.

В ходе следствия Абдугаффора Аякеева заставляют признаться в том, что он в 1942 году создал антиреволюционную группу против советского правительства из числа бывших кулаков и баев. Умер Абдугаффора Аякеева 5 марта 1943 года, не выдержав физических пыток и психологического давления.

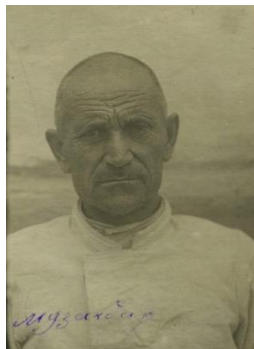
Тургай Аякеев родился в 1901 году в селе Карабастау Чаянского района Южно-Казахстанской области. Тургай Аякеев, владелец крупных земель и домашнего скота, бежал со своим скотом на территорию Узбекистана из-за политики коллективизации в Казахстане. Был взят под стражу в доме № 8 по улице Пионер 25 декабря 1942 года в городе Маргилан.

30 сентября 1944 года был приговорен к 10 годам заключения в исправительно-трудовом лагере. Убит 23 марта 1948 года в Чирчикстрое.

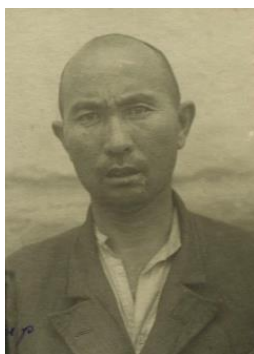
Шеримбет Нурымбетов родился в 1884 году в селе Каротош Южно-Казахстанской области. Был состоятельным скотоводом, бежал на территорию Узбекистана из-за политики коллективизации в Казахстане. 10 апреля 1943 года был заключен в тюрьму, 30 сентября 1944 года был приговорен к 3 годам заключения в исправительно-трудовой лагерь.

Умер в заключении 25 ноября 1945 года.

Музахбар Ибрагимов родился в 1881 году в Чаянском районе Южно-Казахстанской области, в семье состоятельных скотоводов. Был из рода казахских ходжей, также был чтецом Корана. Он бежал на территорию Узбекистана из-за политики коллективизации в Казахстане. 15 февраля 1943 года взят под стражу за работой парикмахера.

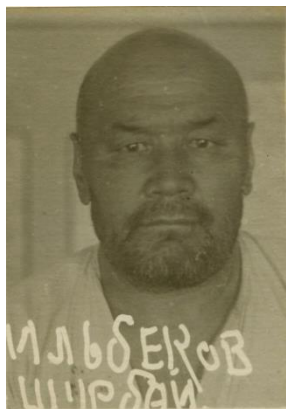
Согласно его личной анкете, заполненной 6 марта 1943 года, в качестве членов семьи указаны имена его 35-летней супруги Абдумаджитовой Зурии и его детей Махмуда (1930 г.р.), Сироджа (1928 г.р.) и Анхаят (1925 г.р.). 30 сентября 1944 года Музахбар Ибрагимов был приговорен к 5 годам заключения в исправительно-трудовом лагере. После отбытия наказания он жил в Ташкенте.

Умар Куйчибоев родился в 1904 году в селе Турткуль Чаянского района Южно-Казахстанской области. Из-за политики коллективизации в Казахстане забирает все свое добро и переезжает на территорию Узбекистана. Работал погонщиком верблюдов в артели «Красная Фергана». 25 декабря 1942 года Умар Куйчибоев был арестован в доме №3 по улице Пионер в городе Маргилан.

30 сентября 1944 года был приговорен к 10 годам заключения в исправительно-трудовом лагере. Наказание отбыл в Чирчикстрое. У него остались супруга Рахия Баттершаева (1912 г.р.) и двухлетний сын Абдурахман.

Ашурбай Асилбеков родился в 1891 году в селе Каратепа близ города Чимкент в Южно-Казахстанской области. Богатый скотовод Асилбеков Ашурбой ушел на территорию Узбекистана с 40 лошадьми, 10 верблюдами, 15 коровами, 5 быками из-за политики коллективизации в Казахстане в 1928-29 гг.

В 1931-32 гг. перебрался с 12 верблюдами на территорию Андижана и работал погонщиком верблюдов в артели РККА. В целом, в Маргилане проживало 10-12, а в Айим – 24 казахских семей. Ашурбай Асилбеков был заключен в тюрьму 15 февраля 1943 года. Согласно анкете, датированной 16 февраля 1943 года, членами его семьи были супруга Фатимахан (31 год), дети Камар (1828 г.р.), Исмаил (1932 г.р.), Байнахан (1940 г.р.) и Гулбахран (1942 г.р.). 30 сентября 1944 года Ашурбай Асилбеков был приговорен к 3 годам исправительно-трудового лагеря.

Агабек Ходжатаев родился в 1903 году в 6-м ауле села Куктерак Чаянского района, Южно-Казахстанской области.

Богатый скотовод бежал на территорию Узбекистана из-за политики коллективизации в Казахстане. Был задержан 10 апреля 1943 года. 30 сентября 1944 года был приговорен к 3 годам исправительно-трудового лагеря. Освобождён в 1948 году.

Заключение. Приведенные выше имена репрессированных казахов являются лишь частью идентифицированных в ходе научных исследований жертв, обвиненных в ходе ложных обвинений и террора 30-х годов прошлого столетия.

Как известно, политические репрессии в СССР представляли собой «принудительные меры государственного воздействия, включающие различные виды наказаний и правоограничений, применявшиеся к отдельным лицам и категориям лиц по политическим мотивам. С разной степенью интенсивности политические репрессии сталинского периода продолжались до 1953 года» [Политические репрессии в СССР].

Во многих странах постсоветского пространства не забыты самые трагические страницы общей истории, связанные с массовыми политическими репрессиями, повлекшими гибель миллионов советских людей.

Отмечаемые сегодня Дни памяти жертв политических репрессий – дань памяти погибшим в результате массового террора в СССР.

Изучение материалов прошлого, безусловно, направлено на раскрытие исторической истины, налаживание научного сотрудничества в этом направлении, а открытие соответствующих архивов ученым-исследователям дадут в будущем свои плоды. Это будет способствовать укреплению дружественных отношений между нашими государствами и народами, установлению и укреплению добрососедских отношений.

История и уроки прошлого должны стать для нас источником неиссякаемой силы и идей.

Примечание: фотоматериалы и статья подготовлены на основе архивных материалов Фонда Государственного музея Памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики Узбекистана.

ЛИТЕРАТУРА

Калыбекова М.Ч., Кабульдинов З.Е. Из истории политических репрессий казахов в Республике Узбекистан: историографический обзор проблемы. The scientific heritage No 72 (2021) S. 15-18 // URL – <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-politicheskikh-repressiy-kazahov-v-respublike-uzbekistan-istoriograficheskiy-obzor-problemy> / DOI: 10.24412/9215-0365-2021-72-5-15-18 (Дата обращения: 25.05.2024)

Политические репрессии в СССР // Материал из Википедии – свободной энциклопедии // URL – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%> (Дата обращения: 25.05.2024)

Катагон Курбонлари 1937 йил 10 август - 5 ноябрь: Иккинчи китоб. Ташкент: Шарк, 2007. Вып. 2. - 496 с.

Репрессия. 1937-1938 гг.: Документы и материалы. Вып. 1. - Ташкент: Шарк, 2005. - 288 с.

Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авт.: Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С.С., Алимов И.А., Голованов А.А., Нуруллин Р.А., Раджапова Р.Я., Иванов В.А., Прилуцкий Е.А., Раджабов К.К., Семенюта В.А., Хасанов М.К.; Науч. ред.: Раджапова Р.Я.; АН Республики Узбекистан. Институт истории. Ташкент: Гл. ред. изд-полиграф. концерна «Шарк», 2000. – 672 с.

Турдиев Ш. Фариди Жантуғанова // Нурли жўл. Тошкент. 2008.

REFERENCES

Kalybekova M.Ch., Kabyldinov Z.E. Iz istorii politicheskikh repressii kazakhov v Respublike Uzbekistan: istoriograficheskiy obzor problemy. The scientific heritage No 72 (2021) S. 15-18 // URL – <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-politicheskikh-repressiy-kazahov-v-respublike-uzbekistan-istoriograficheskiy-obzor-problemy> / DOI: 10.24412/9215-0365-2021-72-5-15-18 (Date of application: 25.05.2024)

Politicheskie repressii v SSSR // Material iz Wikipedii – svobodnoi enciklopedii // URL – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%> (Date of application: 25.05.2024)

Katagon Kurbonlari 1937 iil 10 avgust-5 noiabr: Ikkinchi kitob. Tashkent: Shark, 2007. Vyp. 2. 496 s.

Repressiya. 1937-1938 gg.: Dokumenty i materialy. Vyp. 1. Tashkent: Shark, 2005. 288 s.

Turkestan v nachale XX veka: K istorii istokov natsionalnoi nezavisimosti // Kollektiv avt.: Abdullaev R.M., Agzamhodjaev S.S., Alimov I.A., Golovanov A.A., Nurullin R.A., Radjapova R.Ia., Ivanov V.A., Prilutskii E.A., Radjabov K.K., Semenjuta V.A., Hasanov M.K.; Nauch. red.: Radjapova R.Ia.; AN Respubliki Uzbekistan. Institut istorii. Tashkent: Gl. red. izd-poligraf. kontserna «Shark», 2000. 672 s.

Turdiyev Sh. Farida Jantuganova // Nurli jol. Toshkent. 2008.

Автор туралы мәлімет: Бахром Ирзаев – Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанындағы Қуғын-сүргін құрбандарын еске алу мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдары бойынша философия докторы (PhD) / E-mail: irzayevb@gmail.com

Сведения об авторе – Бахром Ирзаев, главный научный сотрудник Государственного музея Памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики Узбекистан, доктор философии по историческим наукам (PhD)/ E-mail: irzayevb@gmail.com

Information about the author – Bahrom Irzaev, Chief Researcher at the State Museum of Memory of Victims of Repression under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD)/ E-mail: irzayevb@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.05.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.06.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2024.

УДК 32.001:316.46

POLITICAL TRAJECTORY OF FORMATION OF ALIKHAN BUKEIKHANOV

B.T. Kuppayeva

Kazakh National Agrarian Research University (Kazakhstan)

Abstract. The most fundamental thing in the political heritage of A. Bukeikhanov is the idea of national-state self-determination; it was put forward by him and his associates, who devoted all their efforts to its implementation, proclaiming the state «Alash-Orda» in December 1917. The life, socio-political, as well as scientific activities of Alikhan Bukeikhanov – all this served the greatness of Kazakhstan. He embodied the moral and political choice of the people, which, largely thanks to him, was embodied in the normal, without political battles and bloody showdowns, path of development of the state of Kazakhstan. It is necessary to emphasize the extremely positive contribution of the Kazakh leader, which he made to the formation of independent statehood at the first most difficult stage of our new history.

The article, based on broad scientific and historical material, reveals both the biography and socio-political activities of a prominent public and government figure, scientist, talented publicist, as well as the leader and organizer of the national democratic party «Alash», head of the first Kazakh national government «Alashorda» - A. Bukeikhanova. The activities of the Alash party, as is known, formed the fundamental basis for the state development of the Kazakh steppe, anticipating the future of independent Kazakhstan.

Materials and research methods. The first publications on the history of the national liberation movement of the Kazakh people, in particular the Alash movement, including a documentary collection. A set of documents collected by A.P. Bochagov in 1927 on the political order of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, N. Martynenko, the collection «Alash-Orda» (1929) the history of Alash and Alash-Orda in the works of E. Fedorov, P. Galuzo. The publication in 1935 of the work of S. Brainin and Sh. Shafiro «Essays on the History of the Alash-Orda», which testified to the complete approval of the class method of covering the history of the national liberation movement in the region. Scientific works by K. Nurpeisov, M. Kul-Muhammed, M. Koigeldiev, T. Omarbekov, V. Grigoriev, T. Kakishev, S. Akkulyuly, A. Sarmurzin, which covered various aspects of the history of Alash.

Monographs by D.A. Amanzholova «Kazakh autonomism and Russia: History of the Alash movement» (M., 1994), K.N. Nurpeisov «Alash hәм Alashorda» (Almaty, 1995), M. Koigeldiev «Alash kozgalysy» (Almaty, 1995), a collection of documents and materials «Alash Movement» (A., 2004, 2005), which marked new approaches to history of the national liberation movement, determining the role and place of the Kazakh intelligentsia at turning points in the development of society.

Key words: Kazakh intelligentsia, Kazakh leaders, nomadic economy, A.F. Shcherbina's expedition, Duma, «Vyborg Appeal», newspaper «Kazakh», pan-Turkists and Westerners, Masonic lodge «Polar Star», mobilization of «foreigners», party «Alash», Ufa directory.

For citation: B.T. Kuppayeva. Political trajectory of formation of Alikhan Bukeikhanov // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 34-43. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.05

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ САЯСИ ТРАЕКТОРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Б.Т. Купнаева

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Ә. Бөкейхановтың саяси мұрасындағы ең іргелісі – ұлттық-мемлекеттік өзін-өзі билеу идеясы, оны жүзеге асыруға бар күш-жігерін жұмсаған ол және оның жолдастары 1917 жылы желтоқсанда «Алаш-Орда» мемлекетін жариялады. Әлихан

Бөкейхановтың өмірі, қоғамдық-саяси, сондай-ақ ғылыми шығармашылығы – осының бәрі Қазақстанның ұлылығына қызмет етті. Ол халықтың моральдық және саяси таңдауын бейнеледі, оның арқасында Қазақстан мемлекетінің даму жолы негізінде саяси шайқастарсыз және қантөгіссіз кездесулерге әкелді. Қазақ көшбасшысының жаңа тарихымыздың алғашқы ең күрделі кезеңінде тәуелсіз мемлекеттіліктің қалыптасуына қосқан ерен үлесін ерекше атап өткен жөн.

Кең ғылыми-тарихи материалға негізделген мақалада Ә. Бөкейханов - өмірбаяны да, қоғамдық-саяси қызметінің де мазмұны ашылады, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, дарынды публицист, сондай-ақ «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының жетекшісі әрі ұйымдастырушысы ретінде, тұңғыш қазақ ұлттық үкіметі «Алашорданың» алғашқы басшысы. Алаш партиясының қызметі, белгілі болғандай, қазақ даласының мемлекеттік дамуының іргелі негізін құрады, тәуелсіз Қазақстанның болашағын болжаған.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының, атап айтқанда Алаш қозғалысының тарихына арналған алғашқы басылымдар, оның ішінде деректі жинақ. 1927 жылы А.П. Бочаговтың Бүкілодақтық коммунистік партиясы Қазақ өлкелік комитетінің саяси тапсырысы бойынша жиналған құжаттар кешені, Н.Мартыненко, «Алаш-Орда» жинағы (1929) Е. Федоров, П. Галузо шығармаларындағы Алаш және Алаш-Орда тарихы. 1935 жылы С. Брайнин мен Ш.Шафираның «Алаш Орда тарихының очерктері» атты еңбегінің жарық көруі өлкедегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихында таптық әдістің болғандығы толық қамтылған. К. Нұрпейісов, М. Құл-Мұхаммед, М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, В. Григорьев, Т. Какишев, С. Аккулыұлы, А. Сармурзиннің ғылыми еңбектері Алаш тарихының әр қырын қамтиды.

Д.А. Аманжолованың «Қазақ автономиясы және Ресей: Алаш қозғалысының тарихы» (М., 1994), К.Н. Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» (Алматы, 1995), М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» (Алматы, 1995) атты монографияларында және «Алаш қозғалысы» (А., 2004, 2005) құжаттар мен материалдар жинағы, қоғам дамуының бетбұрыс кезеңдеріндегі қазақ зиялыларының рөлі мен орнын айқындайтын ұлт-азаттық қозғалыс тарихына жаңа көзқарастарды қалыптастырды.

Тірек сөздер: қазақ зиялылары, қазақ көсемдері, көшпелі шаруашылық, А.Ф. Щербина экспедициясы, Дума, «Выборг шақыруы», «Қазақ» газеті, пантүркистер мен батысшылдар, «Полярная звезда» масон ложасы, «бөтендерді жұмылдыру», «Алаш» партиясы, Уфа каталогы.

Сілтеме жасау үшін: Б.Т. Куппаева. Әлихан Бөкейхановтың саяси траекториясының қалыптасуы // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 34-43 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.05

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАЕКТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ АЛИХАНА БУКЕЙХАНОВА

Б.Т. Куппаева

Казахский национальный аграрный исследовательский университет (Казахстан)

Аннотация. Самое принципиальное в политическом наследии А. Букейханова – идея национально-государственного самоопределения, она была выношена им и его соратниками, которые отдали все силы на ее претворение, провозгласив в декабре 1917 года государство «Алаш-Орда». Жизнь, общественно-политическая, а также научная деятельность Алихана Букейханова – все это служило величию Казахстана. Он воплотил тот нравственный и политический выбор народа, который во многом благодаря ему воплотился в нормальном, без политических битв и кровавых разборок, пути развития государства Казахстан. Необходимо подчеркнуть исключительно позитивный вклад казахского лидера, который он внес в становление независимой государственности на первом самом сложном этапе нашей новой истории.

В статье на широком научном и историческом материале раскрыта, как биография, так и общественно-политическая деятельность видного общественного и государственного деятеля, ученого, талантливого публициста, а также лидера и организатора национально-демократической партии «Алаш», главы первого казахского национального правительства «Алашорда» – А. Букейханова. Деятельность партии «Алаш», как известно, сформировала фундаментальную основу государственного обустройства казахской степи, предвосхитив будущее независимого Казахстана.

Материалы и методы исследования. Первые издания по истории национально-освободительного движения казахского народа, в частности, движения Алаш, в том числе документальный сборник. Комплекс документов, собранных А.П. Бочаговым в 1927 году по политическому заказу Казкрайкома ВКП(б), Н. Мартыненко, сборник «Алаш-Орда» (1929) история Алаша и Алаш-Орды в работах Е. Федорова, П. Галузо. Публикация в 1935 г. работы С. Брайнина и Ш. Шафиро «Очерки по истории Алаш-Орды», которая свидетельствовала о полном утверждении классового метода освещения истории национально-освободительного движения в крае. Научные работы К. Нурпеисова, М. Кул-Мухаммеда, М. Койгелдиева, Т. Омарбекова, В. Григорьева, Т. Какишева, С. Акку-лыулы, А. Сармурзина, в которых освещались различные аспекты истории Алаша.

Монографии Д.А. Аманжоловой «Казахский автономизм и Россия: История движения Алаш» (М., 1994), К.Н. Нурпеисова «Алаш һәм Алашорда» (Алматы, 1995), М. Койгелдиева «Алаш қозғалысы» (Алматы, 1995), сборник документов и материалов «Движение Алаш» (А., 2004, 2005), которые знаменовали собой новые подходы к истории национально-освободительного движения, определение роли и места казахской интеллигенции на переломных этапах развития общества.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, казахские лидеры, кочевая экономика, экспедиция А.Ф. Щербины, Дума, «Выборгский призыв», газета «Казах», пантюркисты и западники, масонская ложа «Полярная звезда», мобилизация «иностранцев», партия «Алаш», каталог Уфы.

Для цитирования: Б.Т. Куппаева. Политическая траектория становления Алихана Букейханова // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 34-43. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.05

Introduction. If you look closely at the history of the twentieth century, you can see that the Kazakh intelligentsia gave birth to many outstanding figures and political leaders already in the first third of the century. At the beginning of the twentieth century, the development of the Kazakh national idea was undertaken by the intellectual elite, who put forward the idea of national consolidation. Its representatives came from various strata of society, primarily from the traditional steppe aristocracy. The first political leaders, leaders of the national liberation movement were Alikhan Bukeikhanov (scientist-economist, member of the Central Committee of the Constitutional Democratic Party of Russia, deputy of the 1st and 2nd State Dumas, founder of the first national political party «Alash», head of the national state «Alash-Orda»), Akhmet Baitursynov (poet, translator, linguist, editor of the newspaper «Kazakh») Myrzhakyp Dulatov, Zhakyp Akpayev, Mustafa Chokay, Mukhamedzhan Tynyshpayev, Khalel and Jansha Dosmukhamedov and others – most of them are graduates of higher educational institutions of St. Petersburg, Moscow, Warsaw, Omsk, Orenburg.

They considered one of the main tasks of their activity not only to preserve the national identity of the Kazakh people, but also to recreate the historical past and cultivate national feelings. Kazakh leaders sought to express national interests and overcome the division of Kazakh society along tribal lines, which, in their opinion, was necessary for the establishment of national unity. Alikhan Bukeikhanov can rightfully be called the first in a series of political leaders of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century.

Discussion. Alikhan Bukeikhanov was born in 1870 in the Karkaraly district of the Tokraun volost. The family of Alikhan Bukeikhanov belonged to the Kazakh aristocracy «ak-suek» and had its roots in the descendants of Genghis Khan up to the 23rd generation. Until the age of eight, Alikhan grew up and was brought up in his father's village, which was located 135 versts from

Karkaralinsk. When he was 8 years old, he was enrolled in the Russian-Kazakh school, which was opened in 1845 by the father of Abay Kunanbaev. Then Alikhan entered the Karkaraly Agricultural School, which opened in 1872. His successes at school were so significant that General Kolpakovsky himself applied for the candidacy of Alikhan Bukeikhanov to the Omsk Technical School. In this educational institution the foundation was laid for his future development as a scientist and publicist.

After graduating from college, Bukeikhanov decided to continue his education at the St. Petersburg Imperial Forestry Institute. Director of OTU N.E. Dobrokhotov appeals to the Karkaraly district chief with a request to grant Sultan Alikhan Nurmukhamedov a scholarship in the amount of 200 rubles in view of his very excellent successes and impeccable behavior. While a student at the Forestry Institute, Alikhan Bukeikhanov took an active part in rallies and political meetings, during which his political worldview was formed. Alikhan Bukeikhanov was concerned about the plight of the Kazakh people, who had been subordinate to the Russian Empire for the last two centuries, who had not yet freed themselves from the old tribal, feudal relations, and who were suffering the hardships of civil strife. He was well aware that for the liberation of the people it was necessary, first of all, enlightenment, education, and the rise of general culture.

After graduating from the St. Petersburg Forestry Engineering Institute in 1894, Bukeikhanov not only received political training, but also became a serious research scientist. From 1898 to 1899 Bukeikhanov, together with M. Chumbalov, I. Gusev, D. Satybaldin, conducted an applied study of his native Karkaraly district, the main goal of which was to identify the existing economic potential of the district and analyze its socio-economic condition.

In 1903, the 18th volume of the collection was published in St. Petersburg under the general title «Russia. A complete geographical description of our region». In this volume, dedicated to Kazakhstan, one of the authors was Bukeikhanov, who wrote the section «Distribution of the population of the Kyrgyz (i.e., Kazakh) region by territory, its ethnographic composition, life and culture». In this section, he gave a general description of the culture of the Kazakh people, drawing on materials from «folk literature», focusing in particular on the analysis of the poem «Kozy-Korpesh and Bayan». It is noteworthy that he specifically singles out Abai, highly appreciating him as a «representative of a new trend» in Kazakh poetry. Bukeikhanov later tried to introduce Abai to the Russian reader, and this is not accidental, since the generation of Kazakh intellectuals of the early 20th century, who advocated state self-determination of the Kazakh people, strongly emphasized their ideological kinship with Abai, sought to widely master the cultural heritage of the past as a stimulus for awakening and development of national self-awareness.

Alikhan Bukeikhanov, in his works at the beginning of the 20th century, gave a scientific forecast that irresponsible plowing of untouched virgin lands for centuries and predatory use would ultimately lead to their infertility and dust storms. The scientist's warnings that the Kazakhs, deprived of pastures for livestock, could become refugees forced to leave their native lands were justified in the same way. Bukeikhanov was convinced that nomadic farming, which knows how to make maximum use of environmental conditions for raising livestock, is by no means a backward form of farming, but, on the contrary, a completely rational farming. One of Bukeikhanov's fundamental scientific works is «Sheep Breeding in the Steppe Region» (1904). This unique study is devoted to the main branch of the nomadic economy of the Kazakhs - sheep breeding. The work represents a large-scale, fundamental study and is a true encyclopedia of Kazakh sheep breeding [Nurgaliev, 1995].

In 1904, Alikhan Bukeikhanov took part in the «Expedition to study the steppe regions in the statistics of economic relations», which was led by A.F. Shcherbina, who prepared materials for the widespread resettlement of Russian peasants to the lands of the Kazakhs. The expedition worked in Pavlodar, Karkaraly, Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk districts of the Semipalatinsk and Omsk districts of the Akmola regions of the Steppe Territory. He comprehensively examines its economic and economic structure, conducts a census of the population and its economy, and studies the culture, life and traditions of the people. Bukeikhanov also systematized the collected materials and compiled characteristics of the Kazakh economy, developed norms for Kazakh land ownership

and land use. The research he carried out as part of the expedition testifies to a deep knowledge of the economic relations of his native land, is distinguished by objectivity and critical analysis of the very complex processes of the Kazakh nomadic and semi-nomadic economy [Akuly- uly S., 1993].

1905 became an important stage in the political trajectory of Alikhan Bukeikhanov's emergence as one of the major political figures. Russian Revolution 1905-1907 had an impact on the growth of the national movement in the Kazakh steppe. On July 25, 1905, at the Koyanda fair near the city of Karkaraly, a Kazakh congress was held, convened on the initiative of the Alash leaders. At the congress, a petition was adopted to the Chairman of the Council of Ministers of Russia, which set out the following demands: granting freedom of conscience, organizing education of the population in their native language, abandoning the resettlement policy, adopting a special legislative act on the ownership of the land fund by the indigenous population, securing the right to conduct civil and judicial record keeping in the Kazakh language, reducing the number of officials of the colonial apparatus, abandoning the practice of appointing governors general from the center, providing a quota in the supreme bodies of power for deputies from the colonial outskirts. 14,500 people signed the petition. The petition, compiled by the joint efforts of Bukeikhanov, Dulatov, Akpaev, Baitursynov, marked the beginning of the formation of the organization of the constitutional democratic party. At the end of 1905, on the initiative of the authors of the «Karkaraly Petition» a congress of authorized representatives of five regions of the Kazakh region was convened and held in Uralsk.

The first official recognition of his role as the leader of the national liberation movement was that in 1905 the Kazakh people elected him as their representative at the Congress of Zemstvo and City Leaders of Russia, which was held in November 1905 in Moscow. The congress brought together representatives of all nations and peoples living within the borders of the Russian Empire. Such important issues as the equality of all nations and peoples, equal voting rights, and freedom to use their native language were discussed. Alikhan Bukeikhanov also made a report at the congress, where he stated that «I am a representative of the 4 million Kyrgyz people, occupying a vast territory from the Urals to Altai, from the Siberian Railway line to Omsk...». At the end of his report, he said the following: «The immediate need of the Kyrgyz people is freedom to use their native language, especially necessary in view of the upcoming election campaign, and I join the proposal of those comrades who asked the congress to speak out for the immediate abolition of all restrictions on the rights of local languages».

The next year, in 1906, Bukeikhanov represented his people in the most representative assembly of Russia - the first State Duma, as a deputy elected from the Kazakh population of the Semipalatinsk region. This election was proof of the authority and respect that Bukeikhanov had in the Steppe region. The deputyship marked the beginning of a new stage in the political activity of Alikhan Bukeikhanov. For the first time, he had the opportunity to express his political views at the national level. In the first State Duma, a Muslim faction of the People's Freedom Party was formed, one of the leaders of which was Alikhan Bukeikhanov. His speeches in the State Duma were related to changes in resettlement policy, the land issue, the creation of social infrastructure in the steppe, and increasing the educational and cultural level of the Kazakh population. In the program of the constitutional democratic party formed in Uralsk, there was a point introduced by Alikhan Bukeikhanov, who called on the State Duma to pass laws according to which all Kazakh lands were declared the property of the indigenous population. Bukeikhanov also had a negative attitude towards the policy of settlement that the tsarist government pursued in the steppe among the Kazakh population. Alikhan Bukeikhanov pointed out the discriminatory nature of this policy, when Kazakhs could settle together with Russians only if the latter were numerically superior. An active protest from Bukeikhanov was caused by the law adopted by the Duma, according to which Russian settlers and Kazakh nomads received identical plots of 15 dessiatines. Bukeikhanov convincingly argued in his articles «Kazakhs on the lands of the Cabinet» (newspaper «Kazakh», 1913, No. 10), «Reply letter» (newspaper «Kazakh», 1913, No. 28, 29, 36) that in arid, In the waterless clay lands it is impossible to grow anything or graze livestock; as a result, like the

Bashkirs, you will have to either sell this plot of land or rent it out, and, in the end, be left with nothing [Nurgaliev, 1995].

In 1907, the State Duma was dissolved. Twenty of its deputies illegally gathered in the Finnish city of Vyborg to protest the tsar's decree dissolving the Duma. Here the famous «Vyborg Appeal» appeared, signed by 180 deputies out of 200. Alikhan Bukeikhanov also signed the «appeal», for which he was prosecuted and received three months in prison. A. Bukeikhanov spoke out against the political arbitrariness of the autocracy and called on the population to passive resistance in the form of non-payment of taxes, refusal of military service, etc. He was deprived of the right to participate in new elections as a candidate. Subsequently, according to the law of June 3, 1909, the entire Kazakh people lost the right to elect their representatives to the State Duma. Bukeikhanov sharply condemned this law in the articles «The Third Duma and the Kazakhs», «The Duma and the Kazakhs», where he accused the tsarist government of doing everything behind the back of the Kazakh people and to the detriment of their interests.

Having become «unelectable», Alikhan Bukeikhanov devoted himself to journalism and science. Bukeikhanov is a publicist who wrote equally brilliantly in Kazakh and Russian. The publicist's talent was clearly demonstrated in a series of articles entitled «Sailau» («Elections») (newspaper «Kazakh», 1913, No. 12, 14, 15, 17), in which the psychology of the nomadic people was deeply analyzed and characteristics of various social groups were given. The differences are shown between elections in Europe and Russia, which are based on compliance with the law, the struggle between different parties, and elections among the Kazakhs, where everything is built on bribery and speculation. The true goal of elections can only be achieved through a fair and just election campaign. According to the «New Encyclopedic Dictionary» of F. Brockhaus and I. Efron, A. Bukeikhanov during this period edited such newspapers as «Irtysh», «Omich», which were later closed by the local governor-general for «freethinking». Understanding the enormous role of the press in raising the consciousness and culture of the people, Alikhan Bukeikhanov makes incredible efforts to organize the publication of newspapers in the Kazakh language. As a result of his efforts, the first issue of the Kazakh newspaper was published in February 1913. Under the editorship of Akhmet Baitursynov, the newspaper managed to unite the advanced Kazakh intelligentsia, writers and poets. The main goal of the newspaper was the cultural rise of the Kazakh people, the development of their national language and literature. The newspaper «Kazakh» was the undivided ruler of the thoughts of the Kazakh people for five years. It made a significant contribution to the awakening of the national self-awareness of the Kazakh people, raised pressing issues of the time, promoted the ideas of enlightenment, and became the printed organ of the movement and the future Alash party. The newspaper survived the February and October revolutions and was closed by the Bolsheviks in March 1918 [Kazakhstan at the beginning of the twentieth century, 1994]. Under the pseudonym «Kyr Balasy» («Son of the Steppes», «Stepnyak») he published articles «Duma Parties», «Duma and Kazakhs», «August Bebel» in the newspaper «Kazakh».

At this time, Bukeikhanov thought a lot about the role of the Kazakh intelligentsia. In the article «Kirghiz», published in the collection «Forms of the National Movement in Modern States», he divided the intelligentsia into two groups: pan-Turkists and Westerners. Bukeikhanov wrote that in the near future, two political parties will probably be organized in the steppe, corresponding to two political directions. One of them can be called national-religious, and its ideal is the religious unity of Kazakhs with other Muslims. Another, Westernizing direction, sees the future of the Kyrgyz steppe in the conscious implementation of Western culture. The first will probably take the Muslim Tatar parties as a model, and the second will take the opposition Russians, in particular the People's Freedom Party. The second direction included representatives of the advanced Kazakh intelligentsia, Bukeikhanov, Baitursynov, Dulatov and others, who advocated the formation of a national language, literature, culture, the protection of lands from colonization, and the protection of Islam, which was a significant obstacle to Russia's colossal policy.

The active political activity of Alikhan Bukeikhanov became noticeable not only among the Kazakh intelligentsia, but also in political circles in Russia. In 1915, he was accepted into the provincial committee of the Constitutional Democratic Party, and in October of the same year,

Bukeikhanov was elected to the Central Body of the party as one of the prominent leaders of the Samara group of cadets. In 1911 and 1915 Three significant meetings take place between the future head of the Provisional Government, Kerensky and Bukeikhanov. According to S. Akkulyuly, these meetings were determined by the fact that Kerensky and Bukeikhanov belonged to the same Masonic lodge «Polar Star», which included many members of the cadet party. Masonic lodges of that time represented typical political clubs in which they gathered for political interests. This was a form of political communication, and sometimes powerful political influence on state power. According to A.Kh. Kasymzhanov, Alikhan Bukeikhanov wanted to use Freemasonry for his own political purposes, which included Kazakhstan gaining autonomy within Russia, including its own parliament, self-government, the presence of its own legislation and other attributes of independent statehood [Kasimzhanov, 1995]. But Bukeikhanov's hopes were not destined to come true. He did not find support from the cadets and masons on issues of Kazakh self-government.

Bukeikhanov did not find understanding in Kazakhstan in 1916, when he approved the royal decree on the mobilization of Kazakhs for rear work. The leaders of «Alash» in a number of issues of the newspaper «Kazakh» actively discussed the problem of conscripting Kazakhs for military service, and the majority was inclined to believe that it was possible to form cavalry units from the Kazakhs, similar to the Cossack troops. In April 1916, in Karkaralinsk, during the fair, an emergency congress was to be held to discuss issues related to the conscription of the Kazakh population into the army. However, the congress did not take place due to the decree signed by Nicholas II of June 25, 1916 «On attracting the male foreign population of the empire for work on the construction of defensive structures and military communications in the area of the active army, as well as for any other work necessary for state defense».

Having announced the mobilization of «foreigners» for rear work, the government decided to take advantage of cheap labor, simultaneously freeing Russian workers and peasants who could join the active army. On the other hand, the authorities were afraid to give weapons and military knowledge to the Kazakhs, Uzbeks, Turkmens, Kyrgyz and other peoples, who in the future could turn them against Russia. During this dramatic period for the Kazakhs, Alikhan Bukeikhanov decided to protect the people from new cataclysms and preserve them. That is why he called on the Kazakhs to carry out the king's decree. Firstly, he sought to prevent an armed uprising of practically unarmed Kazakhs against the regular Russian army. Secondly, in the event of a victorious outcome of the war for Russia, he hoped to ease the fate of the Kazakhs and create national autonomy. Carrying out the tactics of a reasonable compromise with the empire, highlighting the idea of the survival of the people, the leader of Alash proposed postponing the conscription for rear work and carrying it out after appropriate preparation. The government was forced to retreat tactically. Mobilization in Kazakhstan and Central Asia was postponed until mid-September. Moreover, Bukeikhanov went to the headquarters of the Western Front, where he created a «native department», the main purpose of which was to take care of all representatives of the eastern peoples called up for rear work.

The February Revolution of 1917 found him in Minsk, where he was at the district headquarters. Bukeikhanov enthusiastically greeted the news of the February Revolution. «For the peoples of Russia», the head of the foreign department of the Zemgorsoyuz Bukeikhanov telegraphed from Minsk, the sun of Brotherhood, Equality and Freedom has risen. To support the new Government, Kazakhs need to unite. To strengthen the new order, it is necessary to strengthen fraternal ties with other peoples. We must prepare for the elections to the Constituent Assembly. Fight for unity and justice» [Kazakh, 1914]. For Bukeikhanov, the February Revolution was a hope to embody the ideas of political liberalism and gain more rights for the population of Kazakhstan, including the right to autonomy. He believed that the result of this revolution should be a democratic republic, where the main source of power should be the people. Therefore, Bukeikhanov actively supported the idea of convening a Constituent Assembly, which could become the first step to parliamentarism, as well as the creation of a Provisional Government.

On March 20, 1917, the Provisional Government abolished all restrictions on the rights of Russian citizens based on belonging to a particular religion, creed or nationality. On April 7, 1917,

a government decree was published on the formation of the Turkestan Committee consisting of N.N. Shchepkina, A. Bukeikhanova, M. Tynyshpayeva, A.A. Davletshina and others (Turkestan Committee - a body appointed by the Provisional Government to manage the territory of the former Turkestan Governor-General). The leaders of Alash-Orda were at different times appointed by the Provisional Government to the posts of Turgai regional commissar (A. Bukeikhanov), Zhetysu regional commissar (M. Tynyshpayev). For the first time, the governing bodies of Kazakhstan included representatives of the Kazakh intellectual elite, whose political views were aligned with the Socialist-Revolutionary-Kadet bloc. Thus, the leading position of the Alash movement in the political life of the region was recognized.

According to Akula-ula, the appointment of Bukeikhanov as commissar of the Provisional Government was a decision of the Supreme Council of the Russian Masonic organization. But soon serious differences emerged between Bukeikhanov and the cadets. In July 1917, Bukeikhanov expressed his disagreement with the cadet program on land and religious issues, as well as on problems of state building. His departure from the party was associated with three points of disagreement with the Cadets. Bukeikhanov was against the point that private property was introduced to land. The leader of Alash considered it unacceptable for the Kazakhs. On the religious issue, he adhered to the position of the Bolsheviks, believing that religion should be separated from the state. But Bukeikhanov's most important disagreement with the cadets arose over Kazakh autonomy, which the Provisional Government did not intend to provide. In his article «Why did I leave the Cadet Party?» Bukeikhanov explained his action in detail.

Analyzing the current political situation, Bukeikhanov comes to the conclusion that the best way to defend the interests of the Kazakh population will be a party that unites true patriots of Kazakhstan. That is why, on the initiative of Alikhan Bukeikhanov, the first political party in the history of Kazakhstan, «Alash», was created, which saw its main goal as achieving Kazakh autonomy. In July 1917, at the All-Kazakh Congress in Orenburg, the Alash party was formed and its executive committee was elected. Representatives of 6 regions took part in its work - Akmola, Semipalatinsk, Turgai, Ural, Semirechensk, Fergana, Bukeevskaya hordes.

Later, a draft party program was developed, consisting of 10 sections. The main goal of the party was the creation of Kazakh autonomy within the Russian Federal Democratic Republic [N. Martynenko, 1992: 88]. Many of the provisions put forward by Bukeikhanov remain relevant today. It was not a nationalist party, but a patriotic organization that aimed at the gradual transformation of Kazakh society and its adaptation to modern conditions. The conditions of that time did not allow the creation of a sovereign independent Kazakhstan, as a result of which the program included a provision for a federal, democratic Russia, consisting of independently governed autonomies. «The government is headed by the Constituent Assembly, in between - the president, elected by the Constituent Assembly and the State Duma for a certain period. The President governs through the Council of Ministers, responsible both to the Constituent Assembly and the State Duma» [Brainin S., Shafiro Sh., 1935: 140]. The democratic principle is consolidated in the exercise of the right of choice by all citizens without distinction of origin, religion and gender. The authors of the program, among whom Bukeikhanov played a leading role, emphasized the need to establish the secular foundations of the state. «Religion must be separated from the state, everyone must be free and equal. «Considering that Islam penetrated Kazakhstan from the outside, the party leaders considered it necessary to create their own spiritual administration in Kazakhstan – «The Kyrgyz should have a separate mufti». In Article 5, concerning legal proceedings, the question of language is interesting. Kazakh democrats considered it necessary to point out that «in areas with a mixed population, interrogation and court decisions should take place in the language of those who constitute the majority in the area. All peoples have equal rights before the court». The social orientation of the program is determined by the fact that «Taxes should be collected according to the degree of wealth and property status in general - the rich pay more, the poor less», «Labor legislation should be in favor of workers». Enshrining in the program free education and education in primary school in their native language, the Alash Horde raised the question that Kazakhs «should have their own

secondary and higher educational institutions, including up to the university» [Brainin S., Shafiro Sh., 1935: 142].

Considering that in previous years there was a massive seizure of land from the Kazakh population, the program sets the task of a fair solution to the issue, first of all, the return of land to the indigenous population.

Bukeikhanov, as one of the authors of the project, guaranteed extraterritorial cultural autonomy, minority rights and proportional representation in the institutions of the Alash autonomy to representatives of other nations living among the Kazakhs.

The national program made it possible to consolidate all the peoples and nationalities living in the region at that time. The Kazakh people received a real opportunity to achieve the main goal - the restoration of national statehood.

The leaders of the Alash party greeted the October Revolution with ambiguity. Bukeikhanov openly wrote about his rejection of the policies of the Bolsheviks led by Lenin, who, in his opinion, seized power through an armed coup and then led millions of people into a bloody civil war. In Orenburg, from December 5 to 13, 1917, the second All-Kazakh Congress was held, at which the intention was announced to form the territorial-national autonomy «Alash» as part of the Bukey Horde, the Ural, Turgai, Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Syr-Darya regions, Kazakh districts of Fergana, Samarkand, Amu-Darya, Trans-Caspian regions and Kazakh volosts of Altai province. The congress, without discussion, adopted the program of the Alash party and formed its Central Committee headed by A. Bukeikhanov. The main result of the II All-Kazakh Congress was the creation of a «temporary people's council» consisting of 25 people, 10 seats in which were reserved for representatives of non-indigenous nationalities. The Council was ordered to «immediately take into its own hands all executive power over the Kazakh population». In a special clause, the congress decided that «Everyone who lives among the Cossack-Kyrgyz is guaranteed the right of a minority. In all institutions of Alash autonomy, representatives of all nations must be represented proportionally».

The executive power of the Alash autonomy, represented by the Alash-Orda, which was tasked with convening the constituent assembly of the autonomy, was accountable to the legislative institution.

On the question of the time of declaring autonomy for Alash, the opinions of the participants were divided. The group led by Zh. and Kh. Dosmukhamedov advocated the immediate declaration of autonomy, while A. Bukeikhanov, M. Dulatov, A. Baitursynov were against it, arguing that the issue should remain open until «the attitude of the non-Kyrgyz population of the steppe regions ... to autonomy». In addition, in their opinion, the right to declare autonomy belonged to the Alash constituent assembly. Three of those who voted on this issue, including M. Chokaev, abstained from voting. Subsequently, such disagreement resulted in the emergence of the Western and Eastern «Alash-Orda», headed by Zh. Dosmukhamedov and A. Bukeikhanov, respectively.

In 1918, the Alash-Orda government established contacts with the Siberian Autonomy, which arose as a result of the overthrow of Soviet power in Siberia. He was prompted to take this step by the futility of all attempts by Alash-Orda to enter into negotiations with the government of the RSFSR. It is known that during 1918, A. Bukeikhanov, the head of the Eastern branch of the Alash-Orda, and Kh. Zh. Dosmukhamedov, the leaders of the Western branch of the Government of the Alash Autonomy, sought a compromise solution to controversial issues through mutual recognition of the autonomy of Alash and the Soviet authorities. But apart from the promises of the Alash-Orda delegation led by the Dosmukhamedov brothers, who visited Moscow in March 1918, an amnesty for the leaders of the Alash party and the Alash-Orda government, the national democrats in the person of A. Bukeikhanov achieved nothing.

On November 4, 1918, the Ufa Directory («Provisional All-Russian Government»), created in September 1918, dissolved the Alash-Orda government, which was the reason that the leaders of the Alash party made the difficult decision to join the Bolsheviks. Only Alikhan Bukeikhanov refused to serve the Bolsheviks. For these unbending principles, Bukeikhanov was exiled to

Moscow, where he worked as an expert on the East. In 1937, on the standard «enemy of the people» charge of that time, Alikhan Bukeikhanov was shot.

Conclusion. The most fundamental thing in the political heritage of A. Bukeikhanov is the idea of national-state self-determination; it was put forward by him and his associates, who devoted all their efforts to its implementation, proclaiming the state «Alash-Orda» in December 1917. «Everything I do», said de Gaulle, «serves the greatness of France». Projecting onto Kazakhstan, we can say: everything that Alikhan Bukeikhanov did served the greatness of Kazakhstan. He embodied the moral and political choice of the people, which, largely thanks to him, was embodied in the normal, without political battles and bloody showdowns, path of development of the state of Kazakhstan. It is necessary to emphasize the extremely positive contribution of the Kazakh leader, which he made to the formation of independent statehood at the first most difficult stage of our new history.

REFERENCES

- Akululy S.* Alikhan Bukeikhan // Простор. 1993. No. 10.
Martynenko N. Alash Horde. Collection of documents. Almaty, 1992, p. 88.
Brainin S., Shafiro Sh. Essays on the history of Alash-Orda / Institute of History of the Communist Academy under the Central Executive Committee of the USSR, Kazakhstan Scientific Research Institute of Marxism-Leninism / Ed. N.N. Vanag. Alma-Ata – Moscow, 1935, pp. 140-142.
Nurgaliev R. Creative heritage of Alikhan Bukeikhan // Простор. 1995. No. 4-5.
 Kazakhstan at the beginning of the twentieth century. Almaty, 1994, p. 18
Kasimzhanov A. Kh. Portraits and touches on the history of the Steppe. Almaty, 1995, p. 86
 Kazakh. 1917. March 24.

Автор туралы мәлімет: Көппаева Ботагөз Төлегенқызы – саясаттану ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті доценті. E-mail: Bota160@mail.ru

Сведения об авторе: Куппаева Ботагөз Тулегеновна – кандидат политических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный исследовательский университет. E-mail: Bota160@mail.ru

Information about the author: Kuppayeva Botagoz Tulegenovna – Candidate of Political Sciences, Associate Professor Kazakh National Agrarian Research University. E-mail: Bota160@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.04.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 24.05.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 03.06.2024.

SOVIET LABOR CAMPS IN KAZAKHSTAN

T.A. Bekbaeva

Kazakh National Pedagogical University named after Abay
(Kazakhstan)

Abstract. Thousands of Kazakhstanis, convicted for political crimes under the Soviet Union, served their sentences in Karlag, Steplag, ALGIR, and other structures of the Gulag. Victims of political persecution, along with their families who were unjustly accused, participated in the development of industry and agriculture in the forced labor camps located in the central part of Kazakhstan. However, to thoroughly analyze the impact of persecution during this period on the broader population, we consider it essential to investigate the socio-demographic characteristics of those who endured persecution.

The chronological scope of the history of punishment for victims of political repression in Kazakhstan spans a 40-year period from 1918 to 1958, with particular emphasis from the late 1920s to the mid-1950s. During these years, the system of forced labor camps was officially established and operationalized in the USSR, serving as the primary vehicle for implementing the Soviet state's punitive policies. This encompassed all territories and peoples of the Soviet Union, as GULAG facilities were situated in every region and republic. A comprehensive review of historical data about this extended research period on such a complex historical issue, including comprehensive studies covering various regions of the country and the locations of forced labor camp construction, facilitates the resolution of contentious aspects of the problem, gathering diverse perspectives, exchanging opinions, and establishing the truth on the matter.

Materials and Methods of Research. Scientific endeavors heavily rely on established methods of historical research, specifically historical-systemic approaches, informational integrity, objectivity, accuracy, and historicity. Hence, the methodological foundation of this research integrates interdisciplinary methodologies from history, pedagogy, sociology, and geography. Throughout the article, we adhered to principles of historiography, maintaining logical coherence and employing methods for gathering, sorting, systematizing, and analyzing studies by historians concerning the camp system.

Keywords. GULAG, Karlag. Steplag. ALGIR, terror, USSR, Stalinist regime, OGPU, NKVD.

For citation: T.A. Bekbaeva. Soviet labor camps in Kazakhstan // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 43-52. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.06

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕУ ЛАГЕРЬЛЕРІ

Т.А. Бекбаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан)

Аңдатпа. Кеңес Одағының саяси қылмысы бойынша жазаға тартылған мыңдаған қазақстандықтар «Карлаг», «Степлаг», «АЛЖИР» және «ГУЛАГ»-тың басқа да құрылымдарында өз жазаларын өтеді. Қазақтанның орталық бөлігінде орналастырылған еңбекпен түзету лагерлеріне жазықсыз жала жабылып тоғылған саяси қуғын-сүргін құрбандары мен олардың отбасылары, туыстары елдің өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамытуға ат салысты. Алайда, бұл кезеңдегі қуғын-сүргін халықтың қалың бұқарасына қаншалықты әсер еткендігін дұрыс талдау үшін, қуғын-сүргінге ұшырағандардың әлеуметтік-демографиялық ерекшеліктерін зерттеу қажет деп, ойлаймыз.

Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарын жазалау тарихының хронологиялық көлемі лагерь жүйесінің өмір сүруінің 1918 жылдан 1958 жылға дейінгі 40 жылдық кезеңін қамтиды. Дегенмен, қазақстандық зерттеушілердің негізгі назары 1920 жылдардың аяғынан 1950 жылдардың ортасына дейінгі кезеңге аударылады. Дәл осы жылдары КСРО-да Кеңес мемлекетінің жазалау саясатын жүзеге асырудың негізгі арнасына айналған мәжбүрлі еңбекпен түзету лагерлері жүйесі ресми түрде қалыптасып, жұмыс істеді. Іс жүзінде бұл Кеңес Одағының барлық аумағы мен халықтарын қамтиды, өйткені ГУЛАГ бөлімшелері КСРО-ның әр аймағында және барлық одақтық республикаларда болды. Осындай күрделі тарихи мәселені зерттеудің ұзақ кезеңіне қатысты тарихи деректермен жан-жақты танысу, оның ішінде еліміздің көптеген аймақтары, соның ішінде еңбекпен түзету лагерлерінің салынған жерлеріне қатысты жалпылама зерттеулердің пайда болуы тақырыптың даулы аспектілерін шешуге, әртүрлі көзқарастарды жинақтауға, пікір алмасуға, шындықты анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми жұмыстар негізінен тарихи зерттеудің белгілі әдістеріне, атап айтқанда тарихи-жүйелік, ақпараттық, объективтілік, нақтылық, тарихилыққа тәуелді. Сондықтан, зерттеудің методологиялық негізін тарих, педагогика,

элеуметтану, география ғылымдарының салааралық әдіс-тәсілдері кұрайды. Мақаланы жазу барысында тарихшылық принципі, логикалық үйлесімділік және лагерлер жүйесі туралы тарихшы ғалымдардың зерттеулерін жинақтау, сұрыптау, жүйелеу және талдау әдістері басшылыққа алынды.

Тірек сөздер: ГУЛАГ, Карлаг. Степлаг. АЛЖИР, террор, КСРО, сталиндік режим, ОГПУ, НКВД.

Сілтеме жасау үшін: Т.А. Бекбаева. Қазақстан аумағындағы кеңестік еңбекпен түзеу лагерьлері // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 43-52 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.06

СОВЕТСКИЕ ТРУДОВЫЕ ЛАГЕРЯ В КАЗАХСТАНЕ

Т.А. Бекбаева

Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан)

Аннотация. Тысячи казахстанцев, наказанных за политические преступления Советского Союза, отбывали наказание в «Карлаге», «Степлаге», «АЛЖИРЕ» и других структурах «ГУЛАГа». Жертвы политических преследований и их семьи, невинно оклеветанные родственники, приняли участие в развитии промышленности и сельского хозяйства в исправительно-трудовых лагерях страны, расположенных в центральной части Казахстана. Однако, для того чтобы точно определить, насколько преследования в этот период затронули население, необходимо изучить социально-демографические характеристики тех, кто подвергался репрессиям.

Хронологические рамки истории наказания жертв политических репрессий в Казахстане охватывают 40-летний период существования лагерной системы с 1918 по 1958 годы. Однако основное внимание казахстанских исследователей сосредоточено на периоде с конца 1920-х до середины 1950-х годов. Именно в те годы в СССР была официально создана и начала функционировать система исправительно-трудовых лагерей, которая стала основным инструментом осуществления карательной политики Советского государства. Эта система охватывала все территории и народы Советского Союза, так как подразделения ГУЛАГа были размещены в каждой области СССР и во всех республиках Союза. Погружение в исторические данные, связанные с долгим периодом исследования этого сложного исторического вопроса, включая общие исследования, касающиеся множества регионов страны и мест, где располагались исправительно-трудовые лагеря, позволяет разрешить спорные аспекты проблемы, собрать различные точки зрения, обменяться мнениями и установить истину по данной теме.

Материалы и методы исследования. Научные исследования существенно опираются на широкий спектр известных методов исторического анализа, таких как историко-системный подход, использование информации, стремление к объективности, точности и историчности данных. Именно поэтому методологическую основу данного исследования составляют междисциплинарные методы, включающие подходы из областей истории, педагогики, социологии и географии. При написании статьи мы руководствовались принципами историографии, стремились к логической последовательности и использовали методы сбора, анализа, систематизации и оценки исследований ученых-историков, касающихся системы лагерей.

Ключевые слова: ГУЛАГ, Карлаг. Степлаг. АЛЖИР, террор, СССР, сталинский режим, ОГПУ, НКВД.

Для цитирования: Т.А. Бекбаева. Советские трудовые лагеря в Казахстане // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 43-52. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.06

Introduction. 1930-1959 in a totalitarian political regime, the individual rights of citizens were completely ignored and human rights and freedoms were violated. During the years of Stalin's

rule in the USSR, significant, historic reforms for the development of the country ended in repressions for the Soviet people. Researchers about politically persecuted peoples and citizens in forced labor camps rightly cite in their works the real reasons why the crimes of the Stalinist regime formed the basis. When the enormity of these crimes was revealed, it became clear that they could not have been committed without the active or passive participation of millions of Soviet people, that is, it was impossible to draw a clear line of demarcation because the entire country was under suspicion. Persecution under the Stalinist regime was not just a historical event. It cannot be denied that the system of forced labor camps, which began to take shape in the USSR in the late 1920s, over time turned into a powerful industrial complex that played an important role in the economic and political life of the country. At one time, they were formed as a single socio-economic system in conjunction with the multilateral, multidimensional Soviet state system.

Discussion. To date, the formation of the history of forced labor camps has been identified by Russian historians as 476 camps that existed in different years on the territory of the USSR, and the history of the geographical location of forced labor camps is the same, but from domestic historiography it is clear that forced labor camps built on the territory of Kazakhstan have not been fully scientifically studied. Almost each of the forced labor camps built in Kazakhstan had several branches and departments, and their territory was also huge. In May 1930, the NCC of the USSR adopted the Resolution «On the organization of Kazakh labor correctional camps», and correctional camps operated under the communist regime and the entire Soviet system.

In the book by Ivanova G.M. written: The main administration of the labor camps built in the Soviet Union is the «GULAG» and in its form it was a typical state-bureaucratic institution. The author notes that these correctional camps were an important part of the Soviet penitentiary system, and over the 30-year period (1930-1960s) of the work of this headquarters, its departmental subordination and full name changed several times [Ivanova, 2015].

The Gulag became the object of professional attention of Russian historians only in the 1980s - early 1990s, only after which researchers had access to the necessary archival materials (there are still restrictions). And the study of victims of political repressions of 1930-1959 by Kazakh historians began in 1989, that is, after the collapse of the USSR.

An open study of the Gulag system in a scientific sense was caused by Decree of the President of the Russian Federation of June 23, 1992 №658 “On the removal from legislative and other acts of restrictive signs that are the basis for mass persecution and violation of human rights” [Rybakovsky, 2013]. It was impossible not to accept this timely decree. After this, it was ordered to declassify all documents about the organization and activities of judicial and non-judicial bodies, correctional labor institutions, and camps. The process of declassifying archival funds, which began after the decree was issued, was accompanied by the active publication of new documents, layers of previously unknown archival materials were introduced into scientific circulation, and hundreds of memories of former Gulag prisoners became public knowledge.

“On the eve of the collapse of the USSR, Russian scientists removed a lot of real data and figures from the once existing archives. They are inaccessible to us,” says L.L. Rybakovsky. [Rybakovsky, 2013: 5]. In his book «Political Terror», the author compares many emerging opinions with objective information about the events of the 30s, as well as the memories of those who went through Stalin’s camps at the time or later, in the late 80s and early 90s. Book by Rybakovsky L.L. is a study of the tragedy of the Soviet people of 1937-1938, a tragic event that occurred in the context of unprecedented economic, cultural and social development of the country. In it, the author tries, through sources, to present the true face of repression in order to get to the bottom of the truth about these sad pages of our history. Unfortunately, the truth is always one-sided. Therefore, we believe that researchers on this topic must continue to seek systematic information about persecution, while at the same time fighting the desires of those who seek to denigrate the times in which we or our parents lived.

The album about «Karlag» can be classified as research about the forced labor camps of Kazakhstan [Zhumadilova, Baymurynov, Zhunisova, 2012]. The album contains information about the biographies of innocent victims of the totalitarian system by grouping documents and

photographs stored in the archives of Kazakhstan and Russia. Its chronological framework covers the period from 1931 to 1959, when Karlag worked.

The camp «KarlagOGPU» in Kazakhstan (1931) was originally called the camp «Giant», its administration was located in the village of Dolinka (1930). Its territory included 120 thousand hectares of arable land, 41 thousand hectares of meadow lands, and the outskirts extended to the Akmola region. In 1941 its territory reached 1,780,650 hectares. In 1931 it had 78 departments, and in 1953 it was divided into 26 departments, 192 points, and they were partially divided into arable, meadow, and pasture lands.

At that time, to develop various industries in the country, the labor of citizens imprisoned in labor camps was used as free labor to build very large food centers. It is known that the ethnic composition of the victims of political persecution who served their sentences in the camps was different, the majority of them were Ukrainians, Belarusians and Russians resettled to Kazakhstan in 1906-1910. N.F. Bugai: Focusing on the forced resettlement of 18 ethnic communities and 43 nationalities to the eastern regions of the country, mainly to Kazakhstan and the Central Asian republics, in the pre-war years, during the Great Patriotic War and later, he argues that among the politically persecuted there was a principle of sharing citizens by nationality [Bugai, 2020: 20].

The labor camps built in Kazakhstan were a state built within a state. This is due to the fact that the management of these camps was subordinated only to the GULAG OGPU (NKVD), that is, directly to the capital of the Soviet Union - Moscow. Prisoners of forced labor camps sewed clothes according to their profession, worked overtime in heavy industries, and performed various construction work on state farms and in local areas.

Among the tasks, such areas as strengthening the economic and spiritual potential of society, strengthening the military power of the state, truly corresponded to the Law of the State - the Constitution of the USSR defined at that time. Corrective labor camps in Kazakhstan were grouped according to the punishment of prisoners. For example: “the Alzhir” camp is dedicated to the wives and children of traitors to the Motherland, the “Spask” and “Balkhash” camps serve prisoners of war, and “Particularly dangerous” prisoners are kept in the «Steplag» labor camp.

In general, although the directions were determined correctly and corresponded to the law of the state, falsification was allowed, since the goal of the principle of the leader of the peoples I. Stalin was to preserve and strengthen power. As a result, people who were victims of political persecution lived in forced displacement.

The historical truth about Karlag can be read in the article by Saulebektegi A. «The Truth of Karlag – Sadness and Suffering» [Saulebektegi, 2009]. In the village of Dolinka, which was the administrative center of Karlag, prisoners were subjected to additional punishments, torture and executions. Sentences of the Karaganda regional court, known as «Ushtik», were executed locally; those sentenced to death were registered as «dead», and in most cases their personal files were destroyed locally.

On this issue, when studying the history of the camps opened in the region of Kazakhstan, you can read the work of Baymurnov Yu.M. and Zhunisov B.A. entitled “KARLAG OGPU from Stolypin to the GULAG.” The research work examines the history of the creation of KarLAG and its prisoners who served their sentences there, and their national composition, and also provides detailed data on the social, political and economic status of the camp [Baymurnov et al., 2012].

Before the independence of the Republic of Kazakhstan, new factual materials on the history of the camps were limited to a description of the number and composition of prisoners, the organization of the camps, their location and economic role. The camp system in Kazakhstan was seen as a problem of forced labor, and a number of trends in Soviet punitive policies were identified. Most of the works were predominantly statistical and documentary publications. The exact names of citizens subjected to political persecution became known only after 1992.

In 1997, serious work was carried out on the system of camps, including KarLAG, after our country gained independence. This can be attributed to the study of D. A. Shaimukhanov and S. D. Shaimukhanova «Karlag». Many works written about the forced labor camps built in Kazakhstan group the data and give a general description. In the studies of D.A. Shaimukhanova and S.D.

Shaimukhanova, the authors revealed the contents of the camp system and analyzed it from a scientific point of view, from the history of the creation of the camp to its closure [Shaimukhanov, Shaimukhanova, 1997].

The works of the above-mentioned authors also write that the amount of land allocated for the KarLAG camp and the need for labor to create a large food base for the coal and metallurgical industries, located 350 km from the Akmola region and the Balkhash branch located 650 km from camps. Karlag was closed on July 29, 1959, and today a memorial museum for victims of political repression has been organized in the village of Dolinka.

Since 1931, prisoners from all over the Soviet Union gathered in the Karlag camp, their number increased every year, and from December 19, 1931 it received the name "Karlag MGPU". During this period, any forced labor camp in Kazakhstan was directly subordinate to the Gulag. The punished Germans, Russians, and Ukrainians were resettled to the Telmansky, Osakarovsky and Nura districts of the Karaganda region. At this time, the seized cattle were transferred to the Gigant state farm.

The Gulag was completely controlled by the OGPU of the USSR, the NKVD of the USSR, the Ministry of Internal Affairs of the USSR and the Ministry of Justice of the USSR. The full name of the Main Directorate changed depending on its structural divisions. For example, from 1934 to 1938 the Main Directorate was called the Main Directorate of Labor Settlements and Places of Detention, and from 1939 to 1956 - the Main Directorate of Correctional Camps and Colonies. In official records management, despite the current name, the abbreviation "GULAG" was often used, which was used as an independent term with grammatical features of the masculine gender.

Along with the Gulag, the NKVD - Ministry of Internal Affairs of the USSR was subordinate to other main camp directorates, most of which were created in the 1940s on the basis of the production directorates of the Gulag. There were specialized camp production departments, such as the Main Directorate of Villages of Mining and Metallurgical Enterprises (GPGM), the Main Directorate of Railway Construction Villages (GZSP), the Main Directorate of Forest Villages (GLP), the Main Directorate of Yeniseistroy. They were subordinate to dozens of camp units with hundreds of thousands of prisoners. Basically, the labor of citizens who were subjected to political persecution was often used in the implementation of large economic projects of high national importance of a military-industrial nature. The fulfillment of the planned tasks of all production units of the camp depended on the Gulag. This dependence was explained by the fact that the GULAG was the "main custodian" of the «labor fund».

Rybakovsky L.L. writes: «From mid-1937, in Russia, and in all other parts of our then huge Motherland, the Soviet Union, a period of many months of persecution by the ruling regime against its own people began. There were many such bloody pages in the history of Russia before and after the period under review. But these months cannot be compared with others in scale, coverage of various spheres of social life, and the cruelty of repression» [Rybakovsky, 2013: 6].

The tasks of the NKVD-MVD of the USSR included the separation of prisoners of all forced labor camps, providing the camps with labor in accordance with its functions, ensuring the regime and safety of prisoners, providing the camps with food and clothing. These functions turned the Gulag into the main link in the organizational structure of the penitentiary authorities, aimed at exploiting the labor of convicts. In the forced labor camps of Kazakhstan, which were its main structures, criminal proceedings were carried out aimed at using the labor of convicts.

Repressions against the politically persecuted in Kazakhstan were not limited to 1936-1937; it continued even after I. Stalin left power. Although the events of the repressions of 1937-1938 have been studied, the names of many citizens who served sentences in labor camps are still unknown.

On August 15, 1937, Order No. 00486 of the NKVD of the USSR led to the opening of the «ALGIR» labor correctional camp in Kazakhstan. It ordered the arrest of the wives of traitors and spies along with their husbands, as well as the wives of those sentenced to death, imprisoned or suspected of participating in espionage organizations. The instructions for registering family

members are not intended for family members in general, but specifically for women and children. However, other categories of relatives of convicts did not escape punishment.

A study written about prisoners at the Alzhir forced labor camp in Kazakhstan provides detailed information about the lives of women serving their sentences there. This work contains a list and photographs of innocent victims from the founding of Algeria to its last period and covers the entire history of ALGIR as a whole [Grinev et al., 2003]. Such collections today are an accessible source of information for researchers. This is due to the fact that many materials, especially from the early 1920s, are inaccessible to researchers due to the Personal Data Law, adopted in connection with those repressed after the death of I. Stalin. The information in most existing lists is very fragmentary; some lists are based on information about a specific group of repressed people (for example, only those executed). Therefore, it should be remembered that there is no completely accessible open source code, except for the “Book of Memory” memorial museum. Therefore, it is very important to combine published memories of local labor camps or the memories of relatives of citizens who were tortured in labor camps.

The Algerian memorial and museum complex, designed by B. Zhunisbekov and L. Abdirahmanova, contains historical memories preserved in the scientific funds of the museum that have not previously been presented to the public. In addition, this collection of memoirs is distinguished by information provided by witnesses who saw victims of political repression [Zhunisbekov, Abdirahmanova, 2014]. However, when publishing such works or grouping materials, determining general principles, first of all, the compilers of the “Books of Memories” face a number of problems. There is no consensus on what information and documents relating to which people should be included in the database, etc.

Each regional organization involved in the publication of “Books of Memory” contains a different set of information. Today, many investigative cases are still stored in departmental archives and are not available for research, and some prisoners are not acquitted or the case is refused to be studied. In most cases, if several people are involved in a case, if the accused are acquitted, it remains completely closed to their relatives and researchers. During the period under review, there is also no confirmation of the declared number of repressed persons, which exceeds the individual data for each region included in the forced labor camps. Sometimes in local history materials the number of persecuted people is exaggerated without any documents. When creating it, we must be careful about such artificiality.

Regarding this issue, E.M. Mishina writes: “Currently, the source containing mass biographical information about the victims of terror is the “Books of Memory.” In many republics and regions of the former Soviet Union, books are published dedicated to the memory of the victims of political terror. The main content of these books consists of brief biographical information about those executed, imprisoned, forcibly exiled and deported, mobilized into the labor army. In his work, the author says that such books were published in small editions (from 100 to 1000 copies) and practically did not go on sale, and speaks of the need for its development [Mishina, 2022].

In general, “Books of Memory” is a source with great information potential. The fact that their information is collected together in the Memorial database greatly simplifies and structures the work with this source. However, an analysis of the information in the «Books of Memory» showed that not all of them can be used to compile a collective biography of those repressed in a certain period. It is necessary to study the structure and methods of creating each specific book for each individual region, and also compare it with published statistics on the number of victims of repression who served their sentences in labor camps. Using the Books of Memory as an example, we cannot explore vast areas of the mid-1930s. When analyzing repressions on the eve of political terror, it is necessary to select the “Books of Memories” of only individual territorial units that are part of the expanded regions.

The emergence of scientific research into the institutional and regional aspects of the problem of the Kazakh camps is an achievement of modern domestic historiography. Among which there is a study about the memorial-museum “ALGIR”. These include the research complex of T. Zhanbosynov «Alash- ALGIR». The content of this study is devoted to the fate of victims of

political persecution and totalitarianism [Zhanbosynov, 2011]. Thanks to this work, the author introduced into scientific circulation new data on the forced labor camps of Kazakhstan, obtained from departmental and regional archives. Today in the village of Malinovka there is a monument to prisoners of ALGIR No. 26. On the alley planted with their hands there are stands with names and fragments of memories and an ALGIRAN museum has been created.

Spassk was one of these labor camps in Kazakhstan. Structurally, it was “special”, since until 1917 large foreign companies were located here. Karlaga Karabas, Spassk, Peschanny, Central, Kokozek and others. After 1945, these camps were filled with Korean citizens, the prisoners were free laborers needed in heavy mines, brick factories, mechanical repair plants and construction organizations. Spassk was part of Karlag until 1956.

The correctional labor camp, opened as part of Karlag, was located in the city of Steplag, Zhezkazgan region. Since 1936, in the vicinity of Zhezkazgan, construction workers, formed from prisoners of labor camps, worked at a metallurgical plant, a reservoir, deposits, thermal power plants, and a manganese mine. In 1945, this labor camp was replenished with several thousand German prisoners of war. N.F. Bugay in his article tries to answer the question: What is the meaning of national identity? [Bugai, 2020: 19]. The author believes that politics during the war, and then in general, was based on the principles of patriotism during an emergency war with the aim of mobilizing the people to govern from one center, organizing the defense of the state, maintaining its integrity, creating conditions for ensuring the security of the country and implementing priority areas development of the group.

Until 1946, the Zhezkazgan camp was under the control of Karlag, created for especially dangerous criminals, «enemies of the people», «traitors to the Motherland», and «counter-revolutionaries». If Karlag was built on the principle of a penal colony of Tsarist Russia, then Steplag was built on the principle of German concentration camps. If the prisoners of Karlag were mainly engaged in agriculture, then the prisoners of Steplag worked only in manufacturing enterprises. In the Gulag system in Kazakhstan, the first uprising took place in this Steplag. In 1954, this uprising lasted more than a month, and the rebels were punished mercilessly. After the death of I. Stalin, the Kengir uprising in Steplag became the basis for the closure of the correctional camps of the special hard labor system of the Gulag system in Kazakhstan.

In a word, from the mid-1930s this period can be considered a period of violent displacement of the Stalin era and attributed to this period. This was in 1935-1936. and until the early 1950s. Then, as events developed, with the beginning of the Great Patriotic War, migrations associated with crossing borders occupied a large territory. In the system of state bodies overseeing this entire area, a kind of institutionalization has occurred (troikas, decisive punishments, special commands, special assemblies, front and army headquarters, state defense committees, labor and labor columns, battalions, etc.). As a result of various repressive measures from the center, innocent people were forcibly resettled in Kazakhstan from the 1930s to the early 1950s.

L.L. Rybakovsky: «For me there is no question whether I like the Stalinist regime or not, I lived under it, then I had my own worldview, now it is different. But the problem is not here, when writing a book about the events of the past, even about the suffering of the people, you should still stay away from emotions and try to be objective. This is not politics, this is not even art, this is science. But there is no need to increase the number of repressions». «There is no need to exaggerate in order to pass the judgment of history on those who created terror and those who carried it out, often those who became its victims» [Rybakovsky, 2013: 6]. In the labor camps of Kazakhstan, the rights of thousands of citizens were violated and their honor was insulted. When studying the camp system scientifically, it is impossible to influence its presentation. The history of the creation of the labor camp system in Kazakhstan cannot be considered separately from the Gulag system of the USSR.

Conclusion. The construction of labor camps in Kazakhstan was very useful for the Soviet Union, since the central regions of Russia were provided with the natural resources of the Kazakh land, especially during the war years. Karlag, Steplag, ALGIR and others. The labor of citizens serving sentences in labor camps was used free of charge in the construction of factories and in the

development of heavy mines and metallurgy. 1920-1960 The tasks set by the state related to economic, military-industrial reforms were carried out by the free labor of citizens serving their sentences in the camps. The correctional labor camps of Kazakhstan at that time experienced a shortage of labor. In terms of territory, these camps covered very large areas, and for this reason they were partially divided into land, meadows, and pasture lands. The forced use of labor by Kazakh citizens serving sentences in labor camps for the development of various industries of the country was an incorrect state policy aimed at punishing rather than protecting its people.

REFERENCES

Algir [Maetin]: estelikter, vospominaniya = [estelikter = memories] / [bass ed. B. Zhunisbekov; Kurast.: L. Abdirakhmanova T.B.]. Astana: Algir memorialdy-murazhay kesheni, 2014. - 364 p. (In Kazakh)

Bugai N.F. Diskussionnogo problem prinuditelnogo pereseleniya narodov v Kazakhstane I respubliky Srednei Asia (vtoraya polovina 1930s - 1940s). //Istoricheskaya I socialno-obrazovatel'naya mysl. Vol. 12. No. 3, 2020, pp. 17-33. DOI: 10.17748/2075-9908-2020-12-3-17-337 (In Kazakh)

Zhanbosynov T. Alash-Algir. Tom 1. Astana: Kemer, 2011. 250 p. (In Kazakh)

Karlag OGPU-NKVD: ot Stolypina do Gulag [Text] / Kuznetsova E.B.; na kaz. yaz. per.: Zh. M. Baymurynov, B.A. Zhunisova; na nemeckii yaz. per.: B.K. Begakhmetova, N.Sh. Raiymbekova - Karaganda: Bolashak-Baspa, 2011. 350 p. (In Kazakh)

Karlag=Karlag=Karlag: album / pod obsh. red.: N.O.Dulatbekov; Kurast: N.T. Zhumadilova, Zh.M. Baimurynov, B.A. Zhunisova. Almaty: Polygraphkombinat, 2012. 576 p. ISBN 978-601-273-124-8 (In Kazakh)

Mishina E.M. “Kniga pamyaty” zhertv politicheskikh repressii v USSR kak istochnik dlya rekonstrukcii socialnogo portreta repressirovannykh v 1935-1937 gg.: analiz polnoty I reprezentativnosti dannykh // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. 2022. No. 80. pp. 152–162. doi: 10.17223/19988613/80/18 (In Russian)

Ivanova G.M. Istoriya Gulaga: 1918-1958. M.: Politicheskaya Encyclopedia, 2015. 415 p. (In Russian)

Rybakovsky L.L. Politicheski terror. 1937–1938 (I 75-letniyu stalinskih repressii v USSR). M.: Econinform, 20137 245 p. ISBN 978-5-9506-1005-9 (5) (In Russian)

Saulebektegi A. Kasiretti Karlag. //Dala men kala. 2009. 1-8 mausym. P.9. (In Kazakh)

Prisoners of «ALGIRA». Spisok jenshin – zakluchennykh Akmolinskogo I drugih otdelenii Karлага. Sost.: Grinev V.M., Goretsky V.V., Karsakova G.N., Bukanova G.K., Nazarova M.F., Murzakhanova Zh.T.; Editorial team: Roginsky A.B. Assoc. Zhertv nezakonnykh repressii g. astany. Mezhdun. o-vo “Memorial”. M.: Zveniya, 2003. 567 p. (In Russian)

Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D. KARLAG. - Almaty: [b.i.], 1997. 104 p. - ISBN 9965-01-051-X (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Бекбаева Толқын Аманжолқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Академик Т.С. Садықов атындағы Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0008-1477-8784>. E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru

Сведения об авторе: Бекбаева Толқын Аманжоловна – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры Новой и новейшей истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0008-1477-8784>. E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru

Information about the author: Bekbaeva Tolkyn Amanzholovna – Candidate of historical sciences, Senior teacher of Department of New and newest History of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykov, Kazakh National Pedagogical University, named after Abay, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0008-1477-8784>. E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.05.2024.
 Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.06.2024.
 Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2024.

SOME REMARKS ON THE *ULUS* (PEOPLE) OF JOCHIAS SEEN BY THEIR CONTEMPORIES

Joo-Yup Lee

University of Toronto (*Canada*)

Abstract. The *Ulus* of Jochi, better known as the Golden Horde, was a western Mongol state founded in the middle of the thirteenth century following the Mongol conquest of the Qipchaq Steppe and the Rus' principalities. It was named "Ulus of Jochi" because it was ruled by the heirs of Jochi (d. 1225), Chinggis Khan (r. 1206–27)'s eldest son.

This paper will examine how the Jochid *ulus* (in the sense of people) were identified in the sources composed in the Turko-Mongol states of the Mongol and post-Mongol periods. More specifically, it will conduct a brief but broad-range examination of Ilkhanid, Timurid, Shibanid Uzbek, Crimean Tatar, Ottoman, and "Kazakh" sources in order to investigate the nature of Jochid *ulus* identity as understood by their contemporaries. The thesis that this paper will defend is that the Jochid people, who were identified as *Jochi eli* as well as *Uzbek*, *Tatar*, and *Toqmaq* in various sources, were viewed as one and the same people by their contemporaries, and that the modern Kazakhs, whose ancestors were identified with these group identities in the sources, are the most representative descendants of the Jochid *ulus*. As a result of the study, the author focused on different opinions regarding the history of the development of the Zhoshi *ulus* and unified historical data relating to the period of existence of the *ulus*.

Materials and Methods. In the course of writing the article, such general methods as sorting, collecting, systematizing, comparing and conducting an examination of data related to the history of the Zhochi *ulus* were used. Among them, the historical similarity of data from a scientific point of view was highlighted by systematizing and comparing the functions performed by the descendants of Jochi in governing the country.

Keywords: *Ulus* Jochi, Horde, Turkic-Mongolian, Chagatai language, khan, sultan, Kipchak, Kazakh, Shaybanids.

For citation: Joo-Yup Lee. Some remarks on the *ulus* (people) of Jochias Seen by their contemporaries // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 52-59. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.07

ЗАМАНДАСТАР КӨЗІМЕН ЖОШЫ ҰЛЫСЫ (ХАЛҚЫ) ТУРАЛЫ КЕЙБІР ЕСКЕРТПЕЛЕР

Джю-Юп Ли

Торонто университеті (Канада)

Аңдатпа. Қазіргі тарихнамада Алтын Орда деген атпен белгілі Жошы ұлысы XIII ғасырдың ортасында моңғолдар Дешті Қыпшақ пен орыс княздіктерін жаулап алғаннан кейін құрылған Батыс моңғол мемлекеті. Ол «Жошы ұлысы» деп Шыңғыс ханның (1206-1227 ж.ж.) үлкен ұлы Жошының (1225 ж. өл.) ұрпақтары басқарғандықтан аталды.

Мақалада моңғол және одан кейінгі кезеңдегі түркі-моңғол мемлекеттерінде жазылған дереккөздердегі Жошы ұлыстарына (ұлыс – халық дегенді білдіреді) замандастырының көзқарасы мәселесі қарастырылады. Сол замандастарының Жошы ұлысының болмыс табиғатына қатысты түсінігін зерттеу мақсатында илхандық, тимуридтік, Шибан-өзбек, Қырым-татар, Осман және «қазақ» деректеріне кішігірім, бірақ кең ауқымды зерттеу жүргізілді. Бұл мақаланың негізгі тезисі – әртүрлі деректерде Жошы елі, өзбектер, татарлар,

тоқмақ деп аталған Жошы ұлысының халқын замандастары бір халық деп есептеген. Сонымен қатар дереккөздерде ата-бабалары осы халықпен сәйкестендірілген қазіргі қазақтар Жошы ұлысының негізгі мұрагерлері болып табылады. Жұмыстың нәтижесінде автор, Жошы ұлысының даму тарихына байланысты әртүрлі пікірлерге тоқталып, ұлыстың өмір сүрген кезеңіне қатысты тарихи деректерді бір жүйеге келтірген.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақала жазу барысында Жошы ұлысы тарихына қатысты деректерді жинақтау, жүйелеу, сұрыптау, салыстыру, сараптама жасау сияқты жалпыға ортақ әдіс-тәсілдер қолданылды.

Тірек сөздер: Жошы ұлысы, орда, түркі-моңғол, шағатай тілі, хан, сұлтан, қыпшақ, қазақ, шибанидтер.

Сілтеме жасау үшін: Джю-Юп Ли. Замандастар көзімен Жошы ұлысы (халқы) туралы кейбір ескертпелер // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 52-59 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.07

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ОБ УЛУСЕ (НАРОДЕ) ДЖУЧИ ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННИКОВ

Джю-Юп Ли

Университет Торонто (Канада)

Аннотация. В первой половине XIII века результате завоевания Дашт-и Кыпчака и русских княжеств монголами эти территории вошли в состав западно-монгольского государства, именованного в источниках Улусом Джучи, в современной историографии – Золотой Ордой. Первое наименование он получил, поскольку этим улусом Монгольской империи правили потомки старшего сына Чингисхана (годы правления 1206-1227) Джучи (ум. 1225).

В статье анализируются сведения источников, написанных в пределах тюрко-монгольских государств монгольского и послемонгольского периодов, об идентификации народа Улуса Джучи (улус как люди). В частности, автором изучены сведения широкого круга средневековых ильханидских, тимуридских, шибанидско-узбекских, крымско-татарских, османских и казахских источников о том, как воспринимали современники идентичность населения Улуса Джучи. Автором обосновывается тезис о том, что встречающиеся в различных источниках обозначения населения Улуса Джучи такие как Джучи эли (Жошы елі), узбеки, татары и токмаки используются для всего населения и они подразумевают один и тот же народ. Кроме того, по мнению автора, современные казахи, предки которых идентифицировались с этими групповыми идентичностями в источниках, являются наиболее представительными потомками Улуса Джучи. В результате проведенного исследования автор остановился на различных мнениях относительно истории развития Улуса Джучи и унифицировал исторические данные, касающиеся периода существования улуса.

Материалы и методы исследования. В ходе написания статьи использовались такие общие методы, как сбор, систематизация, сортировка, сравнение и проведение экспертизы данных, связанных с историей Улуса Джучи.

Ключевые слова: Улус Джучи, Орда, тюрко-монгольский, чагатайский язык, хан, сұлтан, қыпшақ, қазақ, шибаниды.

Для цитирования: Джю-Юп Ли. Некоторые замечания об Улусе (народе) Джучи глазами современников // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 52-59. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.07

Introduction. The Ilkhanid View of the Ulus of Jochi. The Ilkhanid Mongol view of the ulus of Jochi is well presented in the *Jāmi' al-tavārīkh*, the universal history written in Persian by Rashīd al-Dīn (d. 1318) in the early fourteenth century. Rashīd al-Dīn refers to the Jochid people as

ulūs-i Jūchī, which he divides into “Batu’s ulus (*ulūs-i Batu*)” and “Orda’s ulus (*ulūs-i Orda*)”. Rashīd al-Dīn adds that Batu commanded half of Jochi Khan’s troops while Orda commanded the other half [Thackston, 1998]. Importantly, Mayqī (Bāyqū), whom the modern Kazakhs view as their ancestor, is mentioned in the *Jāmi‘ al-tavārīkh* as one of the four commanders (*amīrs*) given to Jochi by Chinggis Khan [Qazaqstan tarihy turaly Moñğol derektemeler, 2006]. Mayqī later commanded the right wing of Batu’s army [Thackston, 1998].

The ulus (people) of the Jochid state began to be called Uzbek from the reign of Uzbek Khan (r. 1313–41) [Joo-Yup Lee, 2016]. Accordingly, the Ilkhanid historian Ḥamd Allāh Mustaufī Qazvīnī refers to the army of Uzbek Khan that invaded the Ilkhanate in the mid-fourteenth century as Uzbeks (*Uzbakiyān*) and calls the Jochid state “the kingdom of Uzbek (*mamlakat-i Uzbek*)” in his Persian history *Tārīkh-i guzīda* [Tizengauzen, 1941]. Qazvīnī’s son Zain al-Dīn, who added the description of the events that took place in Iran between 1341 and 1390 to the *Tārīkh-i guzīda*, also designates the Ulus of Jochi ruled by Jānī Beg Khan (r. 1342–57), son of Uzbek Khan, as “the Ullus of Uzbek (*ulūs-i Uzbek*)” [Tizengauzen, 1941: 97].

The Timurid View of the Ulus of Jochi. Like the Ilkhanid historians, the Timurid historians referred to the people of the Jochid state as *ulūs-i Jūchī* and Uzbek. In addition, they used the term *Toqmaq* as the designation of the Jochid *ulus*. Notably, the *Zafar-nāma* by Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī (d. 1454), completed in 1425 and dedicated to Ibrāhīm Sulṭān (r. 1415–35), son of Shāhrukh and grandson of Temūr (r. 1370–1405), uses both *ulūs-i Jūchī* and Uzbek for the Jochid nomads, including the Kazakh ancestors, that is, the nomads of the eastern Qipchaq Steppe. For instance, Yazdī relates that when Temūr crossed the Syr Darya and invaded the Qipchaq Steppe, the Jochid ruler Urus Khan (r. ca. 1368–78) brought together “all the Jochid people (*tamām-i ulūs-i Jūchī*)” in response [Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, 1957]. Yazdī also writes in the *Zafarnāma* that “some of the Uzbek people (*ba‘zī ulūs-i Uzbek*)” were pillaged during Temūr’s campaign in “the right wing of the Ulus of Jochi Khan (*ulūs-i dast-i rāst-i Jūchī khān*)” [Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, 1957: 541]. Elsewhere, Yazdī refers to the envoys dispatched to Temūr by Edigū (d. 1419) and Temūr Qutluq Khan (r. 1397–99), who became the new rulers of the Jochid Ulus after Toqtamīsh Khan’s downfall, as “the Uzbek envoys (*īlchiyān-i Uzbek*)” [Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, 1957: 34].

Other Timurid historians also used both *ulūs-i Jūchī* and Uzbek to refer to the Jochid nomads. Nizām al-Dīn Shāmī, who composed another *Zafar-nāma*, the earliest known history of Temūr, which he wrote in Persian in 1404 at the order of Temūr himself, refers to the Jochi realm as “the Uzbek domain (*vilāyat-i Uzbīk*)” in his work when describing a Jalayir amīr who revolted against Temūr and fled to Urus Khan [Tauer, 1937]. Similarly, Mu‘īn al-Dīn Naṭanzī refers to the throne of the western wing of the Jochid state, which Urus Khan had captured, as “the Uzbek throne (*takht-i Uzbek*)” in his *Muntakhab al-tavārīkh-i Mu‘īnī*, [Aubin, 1957] a general history from Creation to 1413–14, written in Persian in 1413–14 for Shāhrukh (r. 1405–47), son of Temūr. Describing the conquest of the Ulus of Jochi by Temūr, Naṭanzī states that “the entire capital of the Uzbeks was destroyed by the Chaghatay (*majmū‘-i pāytakht-i uzbek dar zīr-i dast va pāy-i jaghatāy ‘ālīyahā sāfilahā shud*)” [J. Aubin, 1957: 349]. He also designates the domains of Temūr Malik, son of Urus Khan, as “the Ulus of Jochi (*ulūs-i Jūchī*)” in his work [Aubin, 1957: 427].

Timurid historians also used the term *Toqmaq* as a designation for the Jochid *ulus* [Gō, de Rachewiltz, Krueger, Ulaan, 1990] For instance, Naṭanzī employs the term *Toqmaq* to refer to the armies of both Temūr Malik and Temūr’s protégé Toqtamīsh. He calls the army of the former “the *Toqmaq* troublemakers (*būlgḥāulān-i Tūqmāq*)” and the army of the latter “the *Toqmaq* army (*lashkar-i Tūqmāq*)” [Aubin, 1957: 425-436].

Here, one should note that the *ulus* of Urus Khan and Toqtamīsh Khan, who were Jochid leaders from modern-day Kazakhstan, that is, the eastern Qipchaq Steppe, were not distinguished from the right wing Jochid ulus by Timurid historians. In other words, Timurid historians did not differentiate between the Kazakh ancestors inhabiting the eastern Qipchaq Steppe and their western counterparts residing in the western Qipchaq Steppe. The Shibanid Uzbek View of the Ulus of Jochi. The Shibanid Uzbek historians identified the Uzbeks with the ulus of Jochi. Notably, Ötämiš Ḥājī, who wrote the *Tārīkh-i Dūst Sulṭān* or *Chingiz-nāma*, a history of the Ulus of Jochid, in

Chaghatay Turkic in Khorezm in the 1550s, refers to the Jochid ulus as Uzbeks. He writes as follows: Again, during the time of Berke Khan, the Uzbek people became Muslim. After that, they turned away from religion and became unbelievers. This time, Uzbek Khan became a Muslim. Since then, the Uzbek people have not abandoned Islam (Basa, Barkā Ḥān zamanında Özbek tā'ifası musulmān bolup erdilār. Olardın song yenā murtadd bolup kāfir bolup erdilār. Bu yol ki Öz Beg Ḥān musulmān boldi. Andin bārü Özbek tā'ifasining Islāmī tağayyur tapmadı) [Kawaguchi, Nagamine, 2008].

Abū al-Ghāzī Bahādur Khan (r. 1644–63) attributes the origin of the designation Uzbek to Uzbek Khan in his *Šajara-i Türk*, a history of the Chinggisids up to the 'Arabshāhid Uzbek dynasty. He explains that Jochi eli became Uzbek eli after Uzbek Khan's reign as follows:

[Uzbek Khan] brought the *el* and *ulus* to the faith of Islam. Thanks to this possessor of good fortune, all the people had the honor of receiving the glory of Islam. It is after him that all the *el* of Jochi was called the *el* of Uzbek (el ulusnī dīn-i islāmga körküzdi barča ḥalq ol šāhib-i davlatning sababindin šaraf-i islāmga mušarraf boldilar andin song barča Jochi elini Özbäk eli tidilār) [I. Desmaisons, 1970].

Just as the Timurid historians viewed the ancestors of the Kazakhs inhabiting the eastern Qipchaq Steppe and their western counterparts as one and the same Jochid people, Uzbek historians also viewed the Shibanid Uzbeks and the Kazakhs as belonging to the same Uzbek people. Notably, the Uzbek court historian Faḏlallāh b. Rūzbihān Khunḡī (d. 1521) writes in his *Mihmān-nāma-i Bukhārā*, which provides a first-hand account of Muḥammad Shībānī Khan's third campaign against the Kazakhs, that there are three branches (ṭāyifa) that “belong to the Uzbeks (mansūb bi-Uzbak).” The first is the Shibanids (Shībānīyān). The second is the Kazakhs (Qazāq), “who are, in strength and ferocity, well known throughout the world (ki dar quvva va ba's mashhūr-i āfāqand).” The third is the Manghit (Manfit [sic]), “who are the rulers of Astrakhan (ki īshān pādshāhān-i Hājji Tarkhān-and)” [Tārīkh-i pādshāhī-i Muḥammad Shībānī, 1962]. Khunḡī thus states that “the Kazakhs are a branch of the Uzbeks (Qazzāq yik ṭāyifa az Uzbak-and)” [Tārīkh-i pādshāhī-i Muḥammad Shībānī, 1962: 171]. Although Khunḡī does not mention the Crimean Tatars here, in all likelihood, he identified them with the Manghits. In short, the Shibanid Uzbek historians identified the Jochid *ulus* with the Shibanid Uzbeks, Tatars, and Kazakhs.

The Crimean Tatar View of the Ulus of Jochi. Unlike the Ilkhanid, Timurid, and Shibanid Uzbek historians, who used Uzbek as a new name of the Jochid *ulus*, the Crimean Tatar historians used, for the nomadic people of the Jochid realm (ulus-i Cūci), the term *Tatar*, which they also employed as a self-name. The term Tatar was a name that was used to denote the Mongols by the Muslim writers and the Rus' chroniclers when they first came into contact with the former. At some point, unlike their eastern Jochid counterparts (who used the self-name Uzbek), the Crimean Tatars adopted *Tatar* as a self-designation. The Crimean histories produced from the sixteenth century onwards and various diplomatic letters used Tatar as a self-appellation [Ünal, Gürükan, 2013]. Notably, the *Es-Sebu's-Seyyar fi Ahbar-ı Mulük-ü Tatar*, a history of the Ulus of Jochi and the Crimean Khanate composed by Sayyid Muḥammad Rezā in 1737, refers to the Jochid people as Tatars. For instance, mentioning the conversion of the Jochid people to Islam during the reigns of Berke Khan and Uzbek Khan, it calls the former Tatars [Abduzhemilev, 2019]. Elsewhere, it refers to the Mongol army led by Hülegü's commander Kitbuqa, who was defeated by the Mamluks, as Tatars [Abduzhemilev, 2019: 87].

The *Umdat al-aḥbār* is another history of the Ulus of Jochi and the Crimean Khanate written by 'Abd al-Ghaffār Qırımī's in Ottoman Turkish in 1744, which provides insights into the Crimean Tatar view of Jochid *ulus*. Qırımī uses *Tatar* or the phrase “Mongols and Tatars” to designate the Crimean Tatars as well as the Jochid *ulus* in his work. For instance, he writes that Berke Khan “led all the Mongol and Tatar tribes to Islam and ruled for about 16 years (cümle tavāif-i Moğol ve Tatar'ı Islāma götürdü ale'l-ihtilāf on altı yıl han-ı alīşān olub...)” [Mirgaleyev, 2014].

Like the above-mentioned historians, Qırımī applies the term *Tatar* to both left and right wings of the Ulus of Jochi, without differentiating the two. He refers to Toqtamış Khan, the Jochid

ruler from the eastern Qipchaq Steppe, that is, modern-day Kazakhstan, and his army as Tatars, when describing his invasion of Transoxiana, which was under Temür's rule [I. M. Mirgaleyev, 2014: 68-92]. Importantly, Qırımī also identified the Tatars with the Uzbeks. Mentioning the Islamization of the Jochid people, he writes, “The Muslim Tatars were called the Uzbek people because of this reason (İslâm ehli olan Tatar'a Özbek Halkı dimesine bâis işbu sebedendir)” [Mirgaleyev, 2014: 55-75]. In short, Jochi's *ulus* (*ulus-i Cüci*), Uzbek, and Tatar were all regarded as the same people by Crimean Tatar historians.

The Ottoman View of the Ulus of Jochi. Like the Crimean Tatar historians, the Ottoman historians employed the term *Tatar* to denote the Jochid people. Notably, the Ottoman historian Muştafâ 'Ālī (d. 1600) used Tatar to denote the nomads of the Jochid realm in his universal history, *Künhü'l-ahbār*. For instance, he employs the term *Tatar* to refer to the Jochid people ruled by such khans as Batu, Urus, and Toqtamış, among others [Derya Örs, 2021]. Ālī also uses *Tatar* along with *Moğul* to denote the Mongols. He writes that the third volume of his work covers the history of the Tatar people (*kavm-i Tatar*), namely, the Chinggisids and Timurids (Āl-i Timur u Āl-i Cengizī) [Joo-Yup Lee, 2021].

Similarly, Evliya Çelebi (d. c. 1684), the celebrated Ottoman traveler, also used the name Tatar, which he applies to Temür and the Mongols, to refer to the people of the Jochid realm. For instance, he writes that “the Tatars of Hülegü, the Tatars of Chinggis Khan, the Tatars of Temür, and the Tatars of Toqtamış Khan once came to Crimea and left after assaulting and plundering it (*Hulāgū Tatarı ve Cingiz Hān Tatarı ve Timur Leng Tatarı ve Tohtamış Hān Tatarları Kırım'a gelüp nehb [ü] gāretler edüp gitimişlerdir*)” [Dağlı, Kahraman, Dankoff, 2000].

In short, the Ottoman writers such as Muştafâ 'Ālī and Evliya Çelebi regarded the nomads of the Jochid realm, including modern-day Kazakhstan, and the Mongols as belonging to the same Tatar people. The Mamluk View of the *Ulus* of Jochi. When the Mongols first appeared in the Islamic world in the early 13th century, Muslim writers generally referred to them as Tatars (*Tātār* or *Tatār*) or Mongols (*Mughūl*). They applied *Tatar* to the Chinggisid-led nomads of the Mongol states, which included the Ulus of Jochi (Golden Horde). Mamluk chroniclers followed this Muslim practice and referred to the Jochid *ulus* (as well as the Mongols) as Tatars. For instance, al-Malaṭī, a late Mamluk historian, refers to the ruler of the Ulus of Jochi as “the king of the Tatars in the Land of the Qipchaq (malik al-tatār bi-Dasht Qibjaq)” [Umar 'Abd al-Salām Tadmurī, 2002]. Ibn Taghrībirdī, a fifteenth century Mamluk historian, also refers to the ruler of the Ulus of Jochi as “the king of the Tatars (*ṣāhib al-Dasht wal-tatar*)” [Muḥammad Amīn, 2006].

Like the Ilkhanid and Timurid histories, some Mamluk histories also used the designation Uzbek to refer to the Jochid people/state from the fourteenth century. For instance, the Ulus of Jochi controlled by the Mongol military commander Mamay (d. 1380) is called “the territories of Uzbek (*bilād-i Uzbek*)” in the *Tārīkh al-duwal wa al-mulūk* [Sbornik materialov, 1884].

The “Kazakh” View of the *Ulus* of Jochi. Perhaps, the works of Muḥammad Ḥaidar Dughlāt (d. 1551) and Qādir 'Alī Bek Jalāyirī may tell us how the pre-modern Kazakhs viewed themselves as a Jochid *ulus*. Although the former was a member of the Chaghatyid *ulus*, the Dughlat, the tribe to which he belonged, has now become Ulu Jüz (Senior Horde) Kazakhs. The latter was a member of the Kazakh Jalayir tribe, also now belonging to the Ulu Jüz.

Muḥammad Ḥaidar uses the terms *ulūs-i Jūchī* and *Uzbek* when referring to the Jochid people of the Qipchaq Steppe in his *Tārīkh-i Rashīdī*, a history of the Moghul Khanate written in Persian in 1546. For instance, he refers to Abū al-Khair Khan (r. 1428–68), the progenitor of the Uzbek Khanate, as “the greatest ruler (*pādshāh*) of the Ulus of Jochi” [Abbāsquṭlī Ghaffārī Fard, 2004]. Like the above-mentioned Uzbek historians, Muḥammad Ḥaidar regarded the Kazakhs of his time as *Uzbeks*. He refers to the Jochid nomads led by Jānībeg Khan and Girāy Khan, the founders of the Kazakh Khanate, not only as Kazakhs, but also as “*qazaq* Uzbeks (*Uzbek-i qazāq*)”. Furthermore, praising 'Abd al-Rashīd Khan (r. 1533–60), the Moghul khan to whom he dedicated his work, for having achieved victory over the Kazakhs, Muḥammad Ḥaidar states that 'Abd al-Rashīd Khan “triumphed over the Uzbeks (bar Uzbek zafar yāft)” [Abbāsquṭlī Ghaffārī Fard, 2004:

187]. He also refers to the domain of (Jānībeg Khans' grandson) Tāhir Khan (r. 1523–33), that is, modern-day Kazakhstan as “Uzbekistan (*Uzbekistān*)” [‘Abbāsquḷī Ghaffārī Fard, 2004: 541].

Similarly, Qādir ‘Alī Bek Jalāyirī refers to the Kazakh *ulus* as *Uzbeks* in his *Jāmi‘ al-tavārīkh*, a Chaghatay Turkic history, which he wrote as a continuation of Rashīd al-Dīn’s *Jāmi‘ al-tavārīkh* in 1602 and dedicated to Boris Godunov (r. 1598–1605). For instance, listing the names of such Kazakh khans as Jānībeg Khan and Barāq Khan, Jalāyirī relates that a certain Aḥmad Khan “is called Aqmat Khan by the Uzbeks (Özbākya Aqmat Ḥān tib eyürlär)” [Berezin, 1854]. Describing the left wing and the right wing of Urus Khan’s *ulus* called the Alach Thousand and the Qataghīn Thousand, respectively, Jalāyirī states that “these are the ones who have been Alach Thousand’s *aghās*. They are famous and well known in Uzbekya (bu Alaç mingining aḡasī bola kelgän bular turur. Özbākya arasında ma‘lüm mashhūr turur)” [Berezin, 1854: 171].

In short, both Muḥammad Ḥaidar Dughlāt and Qādir ‘Alī Bek Jalāyirī viewed the Kazakhs and Uzbeks as belonging to the same Jochid *ulus*.

Conclusion. This paper has conducted a brief but broad-range examination of the Jochid identity as presented in various Ilkhanid, Timurid, Shibanid Uzbek, Crimean Tatar, Ottoman, and “Kazakh” sources composed in the Mongol and post-Mongol periods. The Jochid *ulus* (people) were referred to as *ulūs-i Jūchī* or *Jochi eli*, Uzbek, Tatar, and *Toqmaq* by their contemporaries. Although the designations Uzbek and Tatar are usually associated in modern scholarly literature with the *ulus* of Abū al-Khair Khan or the modern Uzbeks and the Crimean/Kazan Tatars, respectively, these two ethnonyms were, as demonstrated above, new generic designations attached to the Jochid *ulus*, who included the Kazakh ancestors, during the post-Mongol period.

Importantly, the Turko-Mongolian sources discussed above do not divide the Jochid *ulus* into “proto-Kazakhs” or “proto-(Shibanid) Uzbeks” or “proto-Crimean Tatars.” Furthermore, although the Jochid *ulus* later split into Shibanid Uzbeks, Kazakhs, and Crimean Tatars, among others, the latter groups were differentiated from each other only politically and not ethnically in the sources. In other words, they were viewed as one and the same people, that is, the same Jochid *ulus* by their contemporaries.

However, the modern descendants of the Jochid *ulus*, namely, the modern Crimean/Kazan Tatars, Uzbeks, and Kazakhs, among others, have now become different nations. The modern Uzbeks came into existence in 1924 when the Soviet Union created the new Uzbek nation, made up of not only the original Shibanid Uzbeks, but also sedentary Iranic-speaking elements. The modern Uzbeks speak Qarluq Turkic, a Turkic language related to Chaghatay Turkic, not Qipchaq Turkic, which was the lingua franca of the Jochid *ulus*. Furthermore, the modern Uzbeks view Temūr/the Timurids (and the Qarakhanids), not the Shibanid Uzbeks or the Jochid *ulus* as their progenitors. The modern Crimean Tatars are a mix of the original Tatars and various sedentary elements of Crimea, who were descended from the Goths, Greeks, Italians, Armenians, Alans, and Anatolian Turks, among others. The modern Crimean Tatars mostly speak a hybrid Turkic language (not Qipchaq Turkic) and are experiencing a process of language loss. In contrast, the modern Kazakhs speak Qipchaq Turkic, consist of the tribes and clans that descend from the *Ulus* of Jochi or the Mongol empire, and view themselves as heirs of the *Ulus* of Jochi. Consequently, one may argue that the modern Kazakhs are the most representative heirs of the Jochid *ulus*.

REFERENCES

‘Abd al-Bāsiṭ ibn Khalīl ibn Shāhīn al-Zāhirī al-Malaṭī, *Nayl al-Amal fī Dhayl al-Duwal*, ed. ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmurī (Beirut and Ṣayḍā: Al-Maktaba al-‘Aṣriyya, 2002), 2:332. This English translation is quoted from Koby Yosef, “Cross-Boundary Hatred: (Changing) Attitudes towards Mongol and ‘Christian’ Mamlūks in the Mamluk Sultanate,” in *The Mamluk Sultanate from the Perspective of Regional and World History: Economic, Social and Cultural Development in an Era of Increasing International Interaction and Competition*, ed. Reuven Amitai and Stephan Conermann (Göttingen: Bonn University Press, 2019), p. 180.

Aboul-Ghāzi Béhādour Khān, *Histoire des Mongols et des Tatares*, trans. Petr I. Desmaisons (St. Petersburg: 1871–1874; repr., Amsterdam: Philo, 1970), pp. 174–75 (text), p. 18 (trans.).

Abdulgaffar Kyrymi, *Umdet al-Akhbar*, vol. 1, *Transkriptsiya, facsimile*, ed. I. M. Mirgaleyev (Kazan, Russia: Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2014), p. 67; vol. 2, *Perevod*, trans. Yu. N. Karimovoy and I. M. Mirgaleyev (Kazan, Russia: Institut istorii im. SH. Mardzhani An RT, 2018), p. 48, 1:92, 2:68, 1:76, 2:55

See Joo-Yup Lee, *Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs: State and Identity in post-Mongol Central Eurasia* (Leiden: Brill, 2016), pp. 121–24.

Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, *Zafar-nāma: Tārīkh-i ‘umūmī mufaṣṣil-i Irān dar daura-i Tīmūrīyān*, ed. Muḥammad ‘Abbāsī (Tehran: shirkat-i saḥāmī-i chāp-i rangīn, 1336/1957), 1:206; 1:541; 2:34.

Seyid-Mukhammed Riza, *Sem' planet v izvestiyakh o korolyakh tatarskikh*, vol. 1, *Transliterationsiya*, ed. R.R. Abduzhemilev (Kazan: Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2019), pp. 93–94, 87

See Yūsuf Ibn Taghrībirdī, *al-Manhal al-Ṣāfi wal-Mustawfā ba‘da al-Wāfi*, ed. Muḥammad Amīn (Cairo: Al-Hay‘a al-Miṣriyya al-‘Āmma lil-Kitāb, 1984–2006), 4:107. This English translation is quoted from Yosef, “Cross-Boundary Hatred,” p. 183-221.

Ibn al-Furāt, “Tārīkh al-duwal wa al-mulūk,” in *Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, vol. 1, *izvlecheniya iz sochineniy arabskikh*, trans. and ed. V. G. Tizengauzen (St. Petersburg: 1884), p. 339 (text), p. 350 (trans.).

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, ed. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, and Robert Dankoff (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), vol. 7, p. 251.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-ahbâr*, ed. Derya Örs (Istanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., 2021), vol. 3, pp. 606–8.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü’l-ahbâr*, vol. 1, p. 69. Temür was regarded as a Mongol by his contemporaries including the Ottomans. On Temür’s Mongol identity, see Joo-Yup Lee, “The Timurid View of the Mongols: An Examination of the Mongol Identity of the Timurids.” *Iran Namag* 6, nos. 3–4 (2021): 200–16.

Rashīd al-Dīn Faẓlallāh Hamadānī, *Jāmi‘ al-tavārīkh*, ed. Bahman Karīmī (Tehran: Intishārāt-i Iqbāl, 1367/1988), pp. 506–7; Rashiduddin Fazlullah, *Jami‘u’t-tawarikh (Compendium of Chronicles): A History of the Mongols*, trans. W. M. Thackston, 3 pts. ([Cambridge, Mass.]: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1998-99), p. 348.

Rashīd al-Dīn, *Jāmi‘ al-tavārīkh*, pp. 408, 132, 93, 279. For the identification of Bāyqū with Mayqī Biy by Kazakh historians, see “Köne türikter men qazaqtar žaiyndağy Moñğol fol‘klorlyq derektemeleri,” in *Derektemeler men mūrağattyq qūzattar*, trans. and ed. M. A. Qūl-Mūhammed and others, *Qazaqstan tarihy turaly Moñğol derektemeler 3* (Almaty: Dayk, 2006), p. 144. Mayqī Biy is presented in Mashkhur Zhusup Kupeev’s version of the Alasha Khan legend as someone who played an important role in the foundation of the first Kazakh state as Alasha Khan’s guardian. For the version of Alasha Khan legend collected by Mashkhur Zhusup Kupeev, see Zh. O. Artykbaev, *Materialy k istorii pravyyashchego doma Kazakhov* (Almaty: Galym, 2001), pp. 16–17.

Nizām al-Dīn Shāmī, *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma*, par Nizāmuddīn Šāmī, vol. 1, *Texte persan du Zafarnāma*, ed. F. Tauer (Prague: Oriental Institute, 1937), p. 71.

Mu‘īn al-Dīn Naṭanzī, *Muntakhab al-tavārīkh-i Mu‘īnī*, ed. Jean Aubin (Tehran: Khayyam, 1336/1957), p. 93, 349, 427, 425, 336.

Muḥammad Haidar Dughlāt Mīrzā, *Tārīkh-i Rashīdī*, ed. ‘Abbāsquḷī Ghaffārī Fard (Tehran: Mīrās-i Maktūb, 2004), pp. 119–120, 187, 541

The seventeenth-century Buddhist Mongolian chroniclers employed the term *Toymay* for the nomads of the Qipchaq Steppe. For instance, in his *Erdeni-yin Tobci*, Ssanang Ssetsen refers to the nomads of the Jochid Ulus during the reigns of Esen Taishi (r. 1439–55) and the Kazakh khan Haqq Nazar (r. 1538–80) as *Toymay* without distinction. See Ssanang Ssetsen, *Erdeni-yin Tobci (‘Precious Summary’): A Mongolian Chronicle of 1662*, ed. M. Gō, I. de Rachewiltz, J. R. Krueger, and B. Ulaan, vol. 1, *The Urga Text* (Canberra: The Australian National University, 1990), p. 113, 141, 142. In mentioning the names of several Jochid khans, Lubsangdanjin, the author of the Altan

Tobči, also designates both the Uzbek khan Muḥammad Shībānī and the Kazakh khan Ḥaqq Nazar as Тоғмай. Lubsangdanjin, Altan Tobči: eine mongolische Chronik des XVII. Jahrhunderts von Blo bzan bstan'jin, ed. Hans-Peter Vietze and Gendeng Lubsang (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1992), p. 90.

Ötämiš Ḥājī, Čingīz-Nāma: Introduction, Annotated Translation, Transcription and Critical Text, trans. and ed. Takushi Kawaguchi and Hiroyuki Nagamine, *Studia Culturae Islamicae* 94 (Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2008), p. 86 (49a-b).

Faḏlallāh b. Rūzbihān [Isfahānī] Khunjī, Miḥmān-nāma-i Bukhārā: Tārīkh-i pādshāhī-i Muḥammad Shībānī, ed. Manūchihr Sutūda (Tehran: Bungāh-i Tarjuma va Nashr-i Kitāb, 1341/1962), p. 41, 171

For the Crimean Tatar diplomatic letters, see Uğur Ünal and Kemal Gürülkan, *Osmanlı belgelerinde Kırım Hanlığı: Crimean Khanate in Ottoan Documents* (Istanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013).

Qādir 'Alī Bek Jalāyirī, *Sbornik letopisei: Tatarskii tekst, s russkim predisloviem*, ed. I. Berezin (Kazan, 1854), p. 164-171

Zain al-Dīn b. Ḥamd Allāh Mustaufī Qazvīnī, "Tārīkh-i guzīda," in *Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy*, Vol. 2, *Iz vlecheniya iz persidskikh sochineniy*, trans. and ed. V. G. Tizengauzen (Moscow and Leningrad: Izd-vo Akademiya nauk SSSR, 1941), pp. 221–22 (text), p. 95, 97 (trans.).

Автор туралы мәліметтер: *Джю-Юп Ли*, Ph.D., Торонто университеті, Канада.

Сведения об авторе: *Джю-Юп Ли*, Ph.D. *Университет Торонто*, Канада.

Information about the author: *Joo-Yup Lee*, Ph.D. *University of Toronto*, *Canada*.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.05.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.06.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 07.06.2024.

УДК 57.047

О НОВОЙ ТРАКТОВКЕ СЮЖЕТА НА КУРИЛЬНИЦЕ ИЗ ЕРМЕНСАЯ

С.С. Балмагамбет

Центральный государственный музей РК (Казахстан)

Аннотация. В 1993 году в ущелье Ерменсай, при рытье погребка была случайно найдена бронзовая курильница. В центре которой изображено нападение двух волков на горного козла, на противоположных сторонах следят вороны, а на спинах волков имеются круглые отверстия. Вся композиция ориентирована по сторонам света. На бортике чаши 16 скульптурных фигурок барсов, идущих по кругу. Композиционный сюжет представляет широко распространённую облигатную форму симбиоза двух видов (волка и ворона), при котором взаимоотношение между организмами является жизненно необходимым для обеих сторон. То есть, в данном сюжете два волка используют двух воронов в качестве поставщика пищи, тогда как последние получают защиту от врагов или благоприятные условия. Два волка и вороны делят горного козла добычу друг с другом, где вороны в ожидании сидят рядом с волками. В данном случае сюжет иллюстрирует их в качестве следующих участников трапезы, потому что вороны способны привести стаю волков к падшему животному, однако они не в состоянии пробить клювом толстую шкуру горного козла (животного). Волки после трапезы оставляют часть добычи, то есть щедро делятся с воронами.

Материалы и методы исследования. В данной статье применялись эмпирические и теоретические методы исследования. Аксиоматическая, специфика метода – в начале процесса задается набор базовых положений, не требующие доказательств и принимающиеся за явные, и сути, являются аксиомой. В ходе анализа сюжеты курильницы, ее составные части были мысленно как бы разрозненны, тогда как при синтезе – в анализе полученных в ходе предыдущего методы исследования умозаключение в единое целое. Был использован также метод наблюдения, при котором были проанализированы и описаны мифическо-природные отношения между волком и вороном.

Ключевые слова: музей, археология, курильница, Ерменсай, Жетысу, ранний железный век, волк, ворона, барс, горный козел.

Для цитирования: С.С. Балмагамбет. О новой трактовке сюжета на курильнице из Ерменсай // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 59-70. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.08

ЕРМЕНСАЙ ҒҰРЫПТЫҚ БҰЙЫМЫНДА БЕЙНЕЛЕНГЕН СЮЖЕТТІҢ ЖАҢА ТҮСІНДІРМЕСІ

С.С. Балмагамбет

ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. 1993 жылы Ерменсай шатқалында жертөле қазу кезінде қоладан жасалған ғұрыптық бұйым табылды. Оның ортасында тау ешкісіне екі қасқырдың шабуылы бейнеленген, карама-қарсы жағында қарғалар, ал қасқырлардың артқы жағында дөңгелек тесіктер бар. Бүкіл композиция әлемнің төрт тарпына бағытталған. Тостағанның бүйірінде шеңбер бойымен жүрегін 16 мүсіндік Барс мүсіншелері бар. Композициялық сюжет екі түрдегі (қасқыр мен қарға) симбиоздың кең таралған міндетті түрін білдіреді, онда организмдер арасындағы байланыс екі жақ үшін де өте маңызды. Яғни, бұл сюжетте екі қасқыр екі қарғаны тамақ жеткізуші ретінде пайдаланады, ал соңғысы жаулардан немесе қолайлы жағдайлардан қорғайды. Екі қасқыр мен қарға тау ешкісінің олжасын бір-бірімен бөліседі, онда қарғалар қасқырлардың қасында күтіп отырады. Бұл жағдайда сюжет оларды тамақтанудың келесі қатысушылары ретінде көрсетеді, өйткені қарғалар қасқырлар тобын құлаған жануарға апара алады, бірақ олар тау ешкісінің (жануардың) қалың терісін тұмсығымен тесіп өте алмайды. Қасқырлар тамақтан кейін олжаның бір бөлігін қалдырады, яғни қарғалармен жомарттықпен бөліседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл мақалада эмпирикалық және теориялық зерттеу әдістері қолданылды. Аксиоматикалық, әдістің ерекшелігі-процестің басында негізгі ережелер жиынтығы беріледі, олар дәлелдерді қажет етпейді және нақты деп қателеседі, іс жүзінде аксиома болып табылады. Синтез кезінде алдыңғы зерттеу әдісінде алынған тұжырымдар біртұтас етіп біріктірілді. Бақылау тәсілін қолдана отырып, ғұрыптық бұйымдағы қарғамен қасқырдың өзаралық болған «қарым-қатнасы» талданды.

Тірек сөздер: мұражай, археология, шырағданы, Ерменсай, Жетісу, ерте темір ғасыры, қасқыр, қарға, барыс, тау ешкісі.

Сілтеме жасау үшін: С.С. Балмагамбет. Ерменсай шырағданында бейнеленген сюжеттің жаңа түсіндірмесі // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 59-70 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.08

ON A NEW INTERPRETATION OF THE PLOT ON THE INCENSE BURNER FROM ERMENSAY

S.S. Balmagambet

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. In 1993, a bronze incense burner was accidentally found in the Ermensay gorge while digging a cellar. In the center of which is depicted the attack of two wolves on a mountain goat, crows are watching on opposite sides, and there are round holes on the backs of wolves. The entire composition is oriented to the cardinal points. On the edge of the bowl there are 16 sculptural figures of leopards walking in a circle. The compositional plot is a widespread obligate form of symbiosis of two species (wolf and crow), in which the relationship between organisms is vital for both parties. That is, in this story, two wolves use two ravens as a food supplier, while the latter receive protection from enemies or favorable conditions. Two wolves and crows share the mountain goat's prey with each other, where the crows sit next to the wolves in anticipation. In this case, the plot illustrates them as the next participants in the meal, because crows are able to lead a pack of wolves to a fallen animal, but they are not able to pierce the thick skin of a mountain goat (animal) with their beak. Wolves leave part of the prey after the meal, that is, they generously share with the crows.

Materials and methods of research. In this article, empirical and theoretical research methods were used. Axiomatic, the specificity of the method is that at the beginning of the process, a set of basic propositions is set, they do not require proof and are taken as explicit, in fact, they are an axiom. The analysis was based on the mental decomposition of the plot of the incense burner into the parts that make it up. During the synthesis, the conclusions obtained in the course of the previous method of research were combined into a single whole. In observation, the use of the senses to obtain knowledge was characteristic.

Keywords: museum, archeology, incense burner, Ermensay, Zhetysu, early Iron Age, wolf, crow, leopard, mountain goat.

For citation: S.S. Balmagambet. On a new interpretation of the plot on the incense burner from Ermensay // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 59-70. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.08

Введение. В августе 1993 г. на территории частного земельного участка владельцем которого был Б. Рахимжанов в пос. Ерменсай (в 4-5 км южнее г. Алматы, в районе Ремизовки, на территории подхоза МВД, на правом берегу р. Поганки, у выхода из ущелья) при строительстве погребя К.Р. Шлимбетов случайно обнаружил кости человека и курильницу (рис. 1). Череп человека лежал над курильницей, а курильница была перевернута блюдом вниз. При содействии сотрудников ЦГМ РК (Акимова Т.А., Мякишева О.А., Торба Т.Н., Чулакова Н.П.) сотрудники Института археологии им. А.Х. Маргулана – Мотов Ю.А., Джумабекова Г.С. обследовали котлован погребя, где в итоге был зачищен костяк и зафиксировано место находки. В результате было установлено, что два человеческих скелета и курильница (рис. 1) были погребены на глубине 1,80-2,30 м от уровня современной дневной поверхности. Также было установлено, что скелет ребенка находился рядом со скелетом взрослого. В результате исследования было выявлено 60 венчиков от сосудов (20 из них зафиксированы в слое), 129 определимых костей животных (37 из них происходят из слоев раскопа) [Джумабекова, 1998: 123]. Основу данного вещественного комплекса составляют фрагменты керамических изделий, которые насчитывают 290 экз. [Джумабекова, 1998: 124]. То есть, археологически целые формы отсутствуют [Джумабекова, 1998: 124-126]. Формы сосудов являются характерными для поселенческих памятников раннего железного века Жетысу. Наиболее значительную часть керамического комплекса составляют котлы (16 экз.) и котловидные сосуды (9 экз.), а также чаши (16 экз.). В целом формы сосудов позволяют предварительно датировать комплекс IV-III вв. до н.э. [Джумабекова, 1998: 126].

Обсуждение. Курильница (жертвенник) со скульптурными фигурками барсов, архара, волков и воронов (ЦМК КП 25195; рис. 1). Она состоит из двух частей – ажурной подставки и блюда с бортиком. Данный предмет представляет собой круглое неглубокое блюдо с горизонтально отогнутой закраиной, которое закреплено на ажурной усеченно-конической подставке, а донце которого плавно переходит в вертикальные стенки. Подставка курильницы значительно расширяется к низу, её стенки чуть вогнуты. Узор ажурных стенок образован ромбами. В центре блюда расположена скульптурная композиция, представляющая сцену терзания из пяти скульптурных фигур животных – горного козла «тау-теке», два волка и два ворона. Блюдо окружено вереницей из шестнадцати фигур снежных барсов, укрепленных по краю бортика, которые по часовой стрелке в статичных настороженных позах следуют друг за другом [Джумабекова, 1998: 126].

Горный козел (рис. 1). В центре блюда находится лежащая на боку фигура поверженного горного козла с вытянутыми ногами, которая отлита в виде одной половины и припаяна с помощью штифта к блюду. Его морда имеет длинное, обращенное к рогам ухо, глаз овальной формы, зрачок выделен гравированной линией. Рот очерчен в виде углубления, выражены скуловые дуги. Рога – саблевидной формы, выгнутые дугой, упираются в лопатки. Рог представляет собой узкий валик с рельефными полукружьями (по внешней стороне), имитирующими годовые кольца. Большое листовидное ухо животного «поставлено» и выступает с небольшим наклоном вперед. Оно оконтурено рельефным ободком. Прямые конечности выгнуты, стопы переданы в виде лап. Хвост короткий и прижат к крупу [Джумабекова, 1998: 127].

Волки (рис. 1). Два волка, стоящие друг против друга склонили свои морды над фигурой лежащего горного козла. Один из них мордой касается туловища животного. Пасти хищников оскалены, видны зубы и клыки, уши прижаты к голове. Фигуры хищников литые, полые, на спине имеются по одному круглому отверстию для трубки. Полые фигуры хищников имеют округлые (вертикальные) отверстия диаметром около 0,5 см. Волки отличаются характерной стройной фигурой с тонкой талией и широкой грудью. Лопатки и бедра животных выделены невысоким рельефом. К большой голове прижаты уши. Они имеют форму треугольников со округленными углами и оконтурены рельефным валиком с завитком. Глаза миндалевидные формы, удлиненные, проработанные резцом. Туловище длинное и опирается на мощные лапы с крупными когтями, живот подобран. Животные отличаются друг от друга тем, что у одного из них сильнее выделен кончик носа: он чуть утолщен и слегка вытянут. Раскрытая пасть обнажает зубы и клыки. Волки стоят в спокойной позе на четырех ногах. Когти в виде изогнутых линий нанесены резцом на внешней стороне лап. Хвост длинный, до пят, отличительный признак волка, утолщаясь к концу, висит «поленом» [Джумабекова, 1998: 128].

Вороны (рис. 1). С боковых сторон от козла крестообразно по отношению к волкам в ожидающих позах сидят два ворона, припаянные на квадратных маленьких подставках. Они изображены как бы поодаль, спокойно сидящими, слегка вытянутыми к лежащему животному головами. Головы воронов склонены чуть набок, клювы сильно загнуты, глаза круглые. Их крылья сложены, туловища слегка наклонены вперед. Большая голова едва выделена. Грудка широкая, сложенные крылья обозначены на туловище врезными линиями. Туловище наклонено слегка вперед, большие крылья сложены. Левое крыло сзади заходит на правое. Две гравированные линии предают оперение. Гравировкой показаны миндалевидные круглые глаза. Мощный широкий клюв чуть изогнут, на нем выделена линия разъема [Джумабекова, 1998: 128]. Головы склонены чуть набок, ротовое отверстие очерчено в виде углубления. Короткие сильные ноги даны слитно. Они снабжены «лапами», как у животных, пальцы и когти на них не проработаны [Джумабекова, 1998: 129].

Снежные барсы (рис. 1). Фигурки кошачьих хищников, помещенные на горизонтально отогнутом бортике, образуют круг. На закраине, наклонно внутрь блюда припаяны шестнадцать полых скульптурных фигурок барсов, шествующих друг за другом. Они представлены в статичном состоянии и ориентированы по движению солнца. Хищники

выполнены в характерном для культовых бронз Жетысу в изобразительном стиле. Лопатки и бедра на туловище рельефно выделены, большая тупоносая голова располагается на короткой толстой шее с массивным загривком. Стоячие уши животного полукруглой формы. Оскал морды подчеркнут резко выступающими миндалевидными скулами. Морды хищников с оскаленной пастью, клыками, с тупым подбородком. В раскрытой пасти показаны два ряда зубов. Узкие подтреугольные глаза оконтурены бороздками. Глаза миндалевидной формы, хорошо выражены закругленные уши, нос. Животные стоят на четырех выпрямленных ногах. На боковой поверхности длинных лап пятью гравированными линиями обозначены когти. Лапы имеют пять когтей, концы длинных хвостов закручены колечком. Длинные хвосты хищников с загнутыми кверху кончиками касаются горизонтальной поверхности бортика. Фигуры хищников трафаретны, они отличаются лишь тем, что у некоторых из них хвост короче или помещен между ног. [Джумабекова, 1998: 1266].

Фигурки хищников на блюде курильницы полые, в нижней части туловища, со стороны брюха, они имеют разъем. Фигурки не спаяны из двух половин. Это позволяет предположить отливку изделия методом утраченной модели. Скульптурные фигурки отличаются тщательностью исполнения. Отдельные детали выделены невысоким рельефом и проработаны гравировкой. Поверхность фигурок была, очевидно, заполирована. И фигурки животных, и подставка прикреплены к блюду очень аккуратно, вероятно, прилиты. В пользу этого свидетельствует то, что фигурки барсов, отлитые, очевидно, в одной форме, помещены под различным углом к поверхности, а также и то, что швы либо заклепки на месте соединения отсутствуют [Джумабекова, 1998: 129].

В данной статье рассмотрим клептопаразитизм (мутуализм) между волками и воронами. Исследователи говорят, что между этими двумя видами могут существовать уникальные отношения [Mech 1966, 1970; Peterson 1977; Allen 1979; Bjarvall & Isakson 1982; Promberger 1992; Carbyn et al. 1993; Stahler et al. 2002: 284]. Например, биолог, изучающий волков, писал о том, что ворон клюет волка за хвост и отпрыгивает, когда раздраженный волк огрызается в отместку. Фотограф дикой природы видел, как волк неподалеку вскрыл тушу медведя для кричащего ворона, который нашел тело. Один из наблюдателей за волками заметил, что вороны околачиваются вокруг волчьих логовищ и играют с трёхнедельными волчатами [Erdas, 2020: 11].

Вороны тянули волков за хвосты, также они взаимодействовали с волчатами в логовах и игриво гонялись между ними [Stahler, 2000; Stahler et al. 2002: 289]. Кроме того, существует множество анекдотов о волке и вороне, которые иллюстрируют их особые отношения [Erdas, 2020: 11].

Воздействие крупных плотоядных животных на падальщиков имеет важное значение для формирования взаимоотношений между ними, поскольку последние передают больше энергии, чем хищники [Sala, 2006; Wilson & Wolkovich, 2011; Walker et al. 2018: 11158-11159]. Везде, где волки обитают сегодня, вороны кормятся на своих жертвах [Mech 1966, 1970; Peterson 1977; Allen 1979; Bjarvall & Isakson 1982; Promberger 1992; Carbyn et al. 1993; Stahler et al. 2002: 284]. Исследователи сообщают о степени связи между воронами и волками у источника пищи и вдали от него [Stahler et al. 2002: 2846]. Считается, что эта тесная связь представляет собой адаптивную тактику добывания пищи для воронов, потому что зимой они зависят от падали, которую трудно найти [Vucetich et al. 2004: 1118]. Данные результаты ученых могут быть применимы к связи между воронами и волками, наблюдаемой в других экосистемах [Mech 1966; Peterson 1977; Bjarvall & Isakson 1982; Promberger 1992; Carbyn et al. 1993; Stahler et al. 2002: 289]. Вороны в большом скоплении питаются трупами добытых волками, чтобы увеличить свою индивидуальную долю пищи [Heinrich, 1999; Stahler et al., 2002; Wilmers, Stahler, et al., 2003; Walker et al. 2018: 11159]. Также, они очень социальные птицы, и в лесных ландшафтах обмениваются информацией о местонахождениях туш [Marzluff, Heinrich, & Marzluff, 1996; Walker et al. 2018: 11159]. Благодаря этим адаптациям вороны могут наслаждаться почти мгновенным обнаружением туш, которые были добыты

волками. В результате этого они получают доступ к большому количеству пищи и уменьшают ту энергию, которую тратят на её добывание [Walker et al. 2018: 11159].

Исследователи обнаружили, что вороны перемещаются между добычей волков, принадлежащих к двум разным стаям, показывая, что некоторые вороны не просто связываются с одной стаей и, таким образом, вероятно, следят за деятельностью нескольких стай во время добывания пищи. Их результаты показывают, что вороны следуют за неконспецифическим фуражиром, чтобы получить доступ к пище [Stahler et al. 2002: 289]. Неофициальные данные свидетельствуют о том, что вороны следят за деятельностью волчьих стай [Mech 1966, 1970; Peterson 1977; Harrington 1978; Allen 1979; Bjarvall & Isakson 1982; Carbyn et al. 1993; Stahler et al. 2002: 284]. Вороны действуют как еще одна пара глаз и ушей, причем не только у туши, но и в небе. Неоднократно было замечено, что вороны обнаруживают, преследуют и кричат на раненых лосей, чтобы привлечь внимание волков [Erdas, 2020: 116]. Общеизвестно, что вороны непосредственно следуют по следам волков. Они следуют по их следам на снегу, либо реагируют на вокализации, чтобы определить их местоположение [Mech 1966, 1970; Peterson 1977; Harrington 1978; Allen 1979; Bjarvall & Isakson 1982; Carbyn et al. 1993; Stahler et al. 2002: 284]. Вороны держатся рядом, распознают охотничий клич волка и следят за охотой сверху [Erdas, 2020: 10]. Вдобавок к этому пишут, что вороны следуют за волками при одновременном отсутствии источника пищи, что приводит к почти немедленному обнаружению туш после хищничества волков [Stahler et al. 2002: 284]. Вороны не могут самостоятельно вскрыть тушу, поэтому без помощи волков глаза являются единственной съедобной частью туши для ворона [Erdas, 2020: 10].

Вороны присутствовали в течение большей части тех минут, когда исследователи наблюдали за волками, преследующими добычу, по-видимому, потому, что это занятие обладало наибольшим потенциалом для успеха в добывании пищи. Тенденция к тому, что вороны проводят больше времени, общаясь с бродячими волками, чем с отдыхающими волками, вероятно, отражает тот факт, что отдыхающие волки с меньшей вероятностью убьют животное-добычу, в то время как путешествующие волки потенциально могут столкнуться с добычей и иметь возможность убить. Почти непосредственное присутствие воронов у убитых волками туш само по себе не позволяет отличить воронов от того следуют ли вороны за волками или их привлекает погоня, когда они видят её издали. Однако частое присутствие воронов с волками при отсутствии туши подтверждало гипотезу о том, что некоторые вороны следовали за волками в течение всего дня. В дни, когда волки находились в пределах постоянной видимости, исследователи часто наблюдали, как вороны следовали за волками в течение непрерывной активности, которая менялась от отдыха к путешествиям и преследованию добычи [Stahler et al. 2002: 288]. Следование за волками помогает воронам присутствовать при убийстве добычи волками в течение нескольких минут после фактического убийства [Kaczensky et al. 2005: 102]. Обнаружение воронами туш, убитых волками, привело к тому, что у них появилось больше возможностей для получения мяса по сравнению с тушами, не убитыми волками. Мало того, что воронам потребовалось больше времени, чтобы найти туши, не убитые волками, но они также не использовали туши после обнаружения или в течение 60-минутного времени наблюдения, несмотря на наличие красного мяса. Напротив, вороны, обнаружив добычу волков, пытались добыть мясо вскоре после обнаружения туши, часто перемещаясь на расстояние менее 1 м от кормящихся волков. Явная реакция страха на крупные туши у воронов (неофобия) была показана и в других местах и характеризуется осторожным подходом к туше и отступлением без кормления [Heinrich 1988; Stahler et al. 2002: 288]. Боязнь больших туш при первой встрече является врожденной реакцией, которая уменьшается благодаря опыту или социальной фасилитации [Heinrich 1988; Marzluff & Heinrich 1991; Heinrich et al. 1995; Stahler et al. 2002: 288-289]. Результаты исследователей свидетельствуют о неофобии у воронов при обнаружении туш без присмотра волков, в то время как обнаружение туш убитых волков привело к явному подавлению этой реакции страха. Таким образом, волки, по-видимому, были основным стимулом для воронов, чтобы начать питаться [Stahler et al. 2002: 289]. Такие

взаимодействия могут служить для «просвещения» воронов на реакции и намерения потенциально опасных, крупных хищников, что в конечном итоге приносит пользу воронам, когда они кормятся среди волков на тушах [Heinrich 1989, 1999a; Stahler et al. 2002: 289].

Данные исследователей о том, что вороны преимущественно питаются с волками на тушах, позволяют предположить, что вороны получали социально облегченные преимущества, такие как снижение неophobia, которая перевешивала потенциальные риски, связанные с кормлением рядом с волками [Stahler et al. 2002: 289]. Присутствие волков у туши, кажется, даже помогает им преодолеть врожденный страх перед новыми источниками пищи [Stahler et al. 2002; Kaczensky et al. 2005: 102]. Влияние присутствия волка на характер кормления воронов может быть сезонным, так как популяция ворон увеличенная за счёт приобретенной волком падали зимой может оказывать повышенное давление хищников на виды добычи летом [Walker et al. 2018: 11165]. Таким образом, вороны могут начать питаться сразу после убийства добычи волками, иногда вместе с волками [R. Hayes et al. 2000; Kaczensky et al. 2005: 102].

Некоторые исследования показывают, что они выигрывают от большего успеха в добывании пищи из-за снижения страха перед новыми предметами или впечатлениями в присутствии волков [Heinrich, 1988, 1999; Stahler et al., 2002; Walker et al. 2018: 11159]. В некоторых местах, где вороны и волки встречаются вместе, вороны встречаются редко, разве что в присутствии волков [Stahler et al. 2002; Vucetich et al. 2004: 1118]. Поэтому, если добывание пищи рядом с волками является отражением приспособления воронов питаться свежим мясом, то они должны предпочесть питаться мясом, за которым не наблюдают волки, или питаться в равной степени мясом, за которым наблюдают и не обслуживают волки [Stahler et al. 2002: 289]. Еще более парадоксальным является то, что вороны боятся или «стесняются» больших туш и не будут питаться ими, если поблизости нет волка. Если бы вороны были исключительно приспособленцами, то ворон выбрал бы тушу без волка и с такой же вероятностью следовал бы за койотами. Это странное поведение намекает на врожденные, древние и эволюционировавшие мутуалистические, а не паразитические отношения между волками и воронами. Волки, очевидно, не возражают против воронов и эволюционировали вместе с воронами. Что же волки получают от своих отношений? Ответ простой, когда волки и вороны заняты кормлением, вороны остаются чрезвычайно бдительными и будут кричать, если опасность близка [Erdas, 2020: 11]. После убийства волки будут есть только свои любимые куски мяса и не обращать внимания на воронов и других падальщиков, клюющих вскрытую тушу рядом с ними [Erdas, 2020: 106]. Если бы это были действительно конкурентные или паразитические отношения, волки защищали бы свою добычу, как они часто делают это от медведей [Erdas, 2020: 10-11]. Но в случае с воронами они оставляют пищу для них.

Помимо того, что вороны просто общаются с волками, они поедают значительное количество убитой волками добычи. Особь ворона может проглатывать и запасаться 0,5-2 кг пищи в сутки из туши крупной добычи [Heinrich & Pepper 1999; Magoun 1976; Vucetich et al. 2004: 1118]. В пересчете на душу населения волки, по оценкам, теряют 2-4 кг пищи в день из-за воронов-падальщиков. В одном случае вороны сняли примерно половину 300 кг туши лося. В другом исследовании группы воронов снимали примерно 37 кг пищи в день с туш убитых волками жертв. Эти наблюдения дают основу для консервативного предположения о том, что, питаясь тушей, волки обычно теряют от 2 до 20 кг пищи в день из-за воронов [Promberger 1992; Hayes et al. 2000; Vucetich et al. 2004: 1118]. Используя подход к моделированию, аналогичный этому, Карбоне и др. пришли к выводу, что затраты на увеличение совместного использования пищи в больших объемах не перевешивают выгоды, связанные со снижением клептопаразитизма. Тем не менее, этот вывод может быть не точным, поскольку он не учитывает увеличение частоты и успеха охоты, которое, как известно, происходит с увеличением размера стаи [Creel & Creel 1995; Carbone et al. 1997; Vucetich et al. 2004: 1124].

Заключение. В заключение, влияние вороны-падальщика, по-видимому, благоприятствует эволюционному поддержанию социальности волков. У исследователей нет сомнений в том, что поддержание социальности у волков и других крупных плотоядных животных является сложным процессом и часто может включать в себя родственный отбор и/или лучшую защиту туш от клептопаразитов. Тем не менее, рассматриваемая здесь экономика собирательства, по-видимому, также способствует поддержанию социальности у волков и, возможно, других крупных хищников, особенно тех, которые охотятся на крупную добычу и, таким образом, уязвимы к потерям при сборе пищи [Caraco & Wolf 1975; Cooper 1991; Fanshawe & Fitzgibbons 1993; Schmidt & Mech 1997; Vucetich et al. 2004: 1124]. Помимо своей стаи, волки взаимодействуют с воронами больше, чем с любым другим животным. Исследования показали, что 100% убитой добычи волками посещают вороны, и почти 2/3 туши съедается вороном. Официальный термин для их отношений – межвидовой клептопаразитизм [Erdas, 2020: 10].

В итоге был сделан вывод о том, что на курильнице из Ерменся действительно изображен выше рассмотренный сюжет клептопаразитизма между двумя волками и двумя воронами, которые разделяют общую добычу, то есть горного козла.

Рис. 1. Курильница (жертвенник) со скульптурными фигурками барсов, архара, волков и воронов. Случайная находка. Датировка: V – III вв. до н.э. Материал: бронза. Техника изготовления: литье, пайка. Размеры изделия: высота – 24,9 см, высота подставки – 17,6 см, диаметр блюда – 34,1-34,9 см, ширина закраины блюда – 2,1-2,4 см. (ЦГМ РК, КП 25195) [Джумабекова, Базарбаева, 2003: 99; Сақтар мен үйсіндер..., 2011: 79].

ЛИТЕРАТУРА

Allen D. Wolves of Minong: Their Vital Role in a Wild Community. Boston: Houghton Mifflin, 1979.

Bjarvall A. & Isakson E. Winter ecology of a pack of three wolves in northern Sweden. In: Wolves of the World: Perspectives of Behavior, Ecology, and Conservation (Ed. by F. Harrington & P. Paquet), 1982. 146–157 pp. Park Ridge, New Jersey: Noyes.

Carbone, C., Du Toit, J. T. & Gordon, I. J. Feeding success in African wild dogs: does kleptoparasitism by spotted hyenas influence hunting group size? Journal of Animal Ecology, 1997. 66, 318-326 pp.

Carbyn L. N., Oosenbrug S. M. & Anions D. W. Wolves, Bison and the Dynamics Related to the Peace Athabasca Delta in Canada's Wood Buffalo National Park. Edmonton: University of Alberta, California: Canadian Circumpolar Institute, 1993.

Caraco T. & Wolf L.L. Ecological determinants of group sizes of foraging lions. *American Naturalist*, 1975. 109, 343-352 pp.

Creel S. & Creel N. M. Communal hunting and pack size in African wild dogs, *Lycaon pictus*. *Animal Behaviour*, 1995. 50, 1325-1339 pp.

Cooper S. M. Optimal group size: the need for lions to defend their kills against loss to spotted hyaena. *African Journal of Ecology*, 1991. 29, 130-136 pp.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 120 с.

Джумабекова Г.С. Бронзовая курильница из Семиречья / *Российская археология*. №2. Москва: Наука, 1998. С. 123-137.

Erdas C. Wolves and Ravens: Defining a unique relationship // *Osmosis Magazine*. Vol. 1. Iss. 1, Article, 2020. 6. 10-11 pp.

Fanshawe, J. H. & Fitzgibbons, C. D. Factors influencing the hunting success of an African wild dog pack. *Animal Behaviour*, 1993. 45, 479-490 pp.

Harrington F. H. Ravens attracted to wolf howling. *Condor*, 1978. 80, 236-237 pp.

Hayes R.D., Baer A.M., Wotschikowsky U. & Harestad A.S. Kill rate by wolves on moose in the Yukon. – *Canadian Journal of Zoology*, 2000. 78: 49-59 pp.

Heinrich B. & Pepper J. W. Influence of competitor on caching behavior in the common raven (*Corvus corax*). *Animal Behaviour*, 1999. 56, 1083-1090 pp.

Heinrich B. Mind of the raven: Investigations and adventures with wolf-birds. New York, NY: Harper Perennial, 1999.

Heinrich, B. Mind of the Raven. New York: Cliff Street Books, Harper Coll, 1999a. 380 p.

Heinrich, B. Why do ravens fear their food? *Condor*, 1988. 90, 950-952. pp. <https://doi.org/10.2307/1368859>.

Heinrich, B., Marzluff, J. M. & Adams, W. Fear and food recognition in naïve common ravens. *Auk*, 1995. 112, 499-503 pp.

Heinrich B. Ravens in Winter. New York: Simon & Schuster, 1989.

Heinrich B. Ravens in winter. – Vintage Books, U.S.A., 1989. 379 p.

Kaczensky P., Hayes R.D., Promberger C. Effect of raven *Corvus corax* scavenging on the kill rates of wolf *Canis lupus* packs // *Wildlife Biology*, 2005. №11 (2). 101-108 pp. [https://doi.org/10.2981/0909-6396\(2005\)11\[101:EORCCS\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.2981/0909-6396(2005)11[101:EORCCS]2.0.CO;2).

Magoun A. J. Summer scavenging activity in Northeastern Alaska. M.S. thesis, University of Alaska, Fairbanks, 1976.

Marzluff, J. M., Heinrich, B., & Marzluff, C. S. Raven roosts are mobile information centres. *Animal Behavior*, 1996. 51, 89-103. <https://doi.org/10.1006/anbe.1996.0008>

Marzluff J. M., & Heinrich B. Foraging by common ravens in the presence and absence of territory holders: An experimental analysis of social foraging. *Animal Behavior*, 1991. 42, 755-770 pp. [https://doi.org/10.1016/S0003-3472\(05\)80121-6](https://doi.org/10.1016/S0003-3472(05)80121-6)

Mech L. D. The Wolves of Isle Royale. Washington, DC: U.S. National Park Service, U.S. Government Printing Office, 1966.

Mech L. D. The wolf: The ecology and behavior of an endangered species. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1970. 384 p.

Promberger, C. Woelfe und scavenger (wolves and scavengers). Diplomarbeit, Ludwig Maximilians Universitaet, Muenchen, 1992.

Peterson, R. O. Wolf Ecology and Prey Relationships on Isle Royale. U.S. National Park Service Scientific Monograph Series. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1977.

Сақтар мен үйсіндер мәдениеті: ғылыми каталог / ҚР МӨМ археологиялық коллекциясы. Алматы: Өнер, 2011. 320 б.

Sala E. Top predators provide insurance against climate change. *Trends in Ecology and Evolution*, 2006. 21, 479–480 pp. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2006.07.006>.

Stahler D. R. Interspecific interactions between the common raven (*Corvus corax*) and the gray wolf (*Canis lupus*) in Yellowstone National Park, Wyoming: investigations of a predator and scavenger relationship. M.S. thesis, University of Vermont, 2000.

Stahler D., Heinrich B., Smith D. Common ravens, *Corvuscorax*, preferentially associate with grey wolves, *Canis lupus*, as a foraging strategy in winter // *Animal Behaviour*. №64 (2), 2002. 283-290 pp. <https://doi.org/10.1006/anbe.2002.3047>.

Schmidt, P. A. & Mech, L. D. Wolf pack size and food acquisition. *American Naturalist*, 1997. 150, 513-517 pp.

Vucetich J.A., Peterson R.O., Waite T. A. Raven scavenging favours group foraging in wolves // *Animal Behaviour*, 2004. №67.1117-1126 pp. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2003.06.018>.

Walker L.E., Marzluff J.M., Metz M.C., Wirsing A.J., Moskal L.M., Stahler D.R., Smith D.W. Population responses of common ravens to reintroduced gray wolves // *Ecology and Evolution*, 2018. №8. 11158-11168 pp. <https://doi.org/10.1002/ece3.4583>.

Wilmers, C. C., Stahler, D. R., Crabtree, R. L., Smith, D. S., & Getz, W. M. Resource dispersion and consumer dominance: Scavenging at wolf- and hunter-killed carcasses in Greater Yellowstone, USA. *Ecology Letters*, 2003. 6, 996–1003 pp.

Wilson E. E., & Wolkovich E. M. Scavenging: How carnivores and carrion structure communities. *Trends in Ecology and Evolution*, 2011. 26, 129–135 pp. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2010.12.011>

REFERENCES

Allen D. Wolves of Minong: Their Vital Role in a Wild Community. Boston: Houghton Mifflin, 1979. (in USA)

Bjarvall A. & Isakson E. Winter ecology of a pack of three wolves in northern Sweden. In: *Wolves of the World: Perspectives of Behavior, Ecology, and Conservation* (Ed. by F. Harrington & P. Paquet), 1982. 146–157 pp. Park Ridge, New Jersey: Noyes. (in Sweden)

Carbone, C., Du Toit, J. T. & Gordon, I. J. Feeding success in African wild dogs: does kleptoparasitism by spotted hyenas influence hunting group size? *Journal of Animal Ecology*, 1997. 66, 318-326 pp. (in Great Britain)

Carbyn L. N., Oosenbrug S. M. & Anions D. W. Wolves, Bison and the Dynamics Related to the PeaceAthabasca Delta in Canada's Wood Buffalo National Park. Edmonton: University of Alberta, California: Canadian Circumpolar Institute, 1993. (in Canada)

Caraco T. & Wolf L. L. Ecological determinants of group sizes of foraging lions. *American Naturalist*, 1975. 109, 343-352 pp. (in USA)

Creel S. & Creel N. M. Communal hunting and pack size in African wild dogs, *Lycaon pictus*. *Animal Behaviour*, 1995. 50, 1325-1339 pp. (in South Africa)

Cooper S. M. Optimal group size: the need for lions to defend their kills against loss to spotted hyaena. *African Journal of Ecology*, 1991. 29, 130–136 pp. (in South Africa)

Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. Artistic bronzes of Zhetysu. Almaty: Institute of Archeology named after. O.H. Margulana, 2013. 120 p. (in Kazakh)

Dzhumabekova G.S. Bronze incense burner from Semirechye / *Russian archeology*. No. 2. Moscow: Nauka, 1998. pp. 123-137. (in Kazakh)

Erdas C. Wolves and Ravens: Defining a unique relationship // *Osmosis Magazine*. Vol. 1. Iss. 1, Article, 2020. 6. 10-11 pp. (in Sweden)

Fanshawe, J. H. & Fitzgibbons, C. D. Factors influencing the hunting success of an African wild dog pack. *Animal Behaviour*, 1993. 45, 479-490 pp. (in Great Britain)

Harrington F. H. Ravens attracted to wolf howling. *Condor*, 1978. 80, 236-237 pp. (in Germany)

- Hayes R.D., Baer A.M., Wotschikowsky U. & Harestad A.S.* Kill rate by wolves on moose in the Yukon. – *Canadian Journal of Zoology*, 2000. 78: 49-59 pp. (in USA)
- Heinrich B. & Pepper J. W.* Influence of competitor on caching behavior in the common raven (*Corvus corax*). *Animal Behaviour*, 1999. 56, 1083-1090 pp. (in USA)
- Heinrich B.* Mind of the raven: Investigations and adventures with wolf.birds. New York, NY: Harper Perennial, 1999. (in USA)
- Heinrich, B.* Mind of the Raven. New York: Cliff Street Books, Harper Coll, 1999a. 380 p. (in USA)
- Heinrich, B.* Why do ravens fear their food? *Condor*, 1988. 90, 950–952. pp. <https://doi.org/10.2307/1368859>. (in Germany)
- Heinrich, B., Marzluff, J. M. & Adams, W.* Fear and food recognition in naïve common ravens. *Auk*, 1995. 112, 499–503 pp. (in USA)
- Heinrich B.* Ravens in Winter. New York: Simon & Schuster, 1989. (in USA)
- Heinrich B.* Ravens in winter. – Vintage Books, U.S.A., 1989. 379 p. (in USA)
- Kaczensky P., Hayes R.D., Promberger C.* Effect of raven *Corvuscorax* scavenging on the kill rates of wolf *Canis lupus* packs // *Wildlife Biology*, 2005. №11 (2). 101-108 pp. [https://doi.org/10.2981/0909-6396\(2005\)11\[101:EORCCS\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.2981/0909-6396(2005)11[101:EORCCS]2.0.CO;2). (in Germany)
- Magoun A. J.* Summer scavenging activity in Northeastern Alaska. M.S. thesis, University of Alaska, Fairbanks, 19767 (in USA)
- Marzluff, J. M., Heinrich, B., & Marzluff, C. S.* Raven roosts are mobile information centres. *Animal Behavior*, 1996. 51, 89–103. <https://doi.org/10.1006/anbe.1996.0008>. (in USA)
- Marzluff J. M., & Heinrich B.* Foraging by common ravens in the presence and absence of territory holders: An experimental analysis of social foraging. *Animal Behavior*, 1991. 42, 755–770 pp. [https://doi.org/10.1016/S0003-3472\(05\)80121-6](https://doi.org/10.1016/S0003-3472(05)80121-6). (in USA)
- Mech L. D.* The Wolves of Isle Royale. Washington, DC: U.S. National Park Service, U.S. Government Printing Office, 1966. (in USA)
- Mech L. D.* The wolf: The ecology and behavior of an endangered species. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1970. 384 p. (in USA)
- Promberger, C.* Woelfe und scavenger (wolves and scavengers). Diplomarbeit, Ludwig Maximillians Universitaet, Muenchen, 1992. (in Germany)
- Peterson, R. O.* Wolf Ecology and Prey Relationships on Isle Royale. U.S. National Park Service Scientific Monograph Series. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1977. (in USA)
- Culture of the Saks and Uysins: scientific catalog / Archaeological collection of the MOM of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Art, 2011. 320 p. (in Kazakh)
- Sala E.* Top predators provide insurance against climate change. *Trends in Ecology and Evolution*, 2006. 21, 479–480 pp. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2006.07.006>. (in USA)
- Stahler D. R.* Interspecific interactions between the common raven (*Corvus corax*) and the gray wolf (*Canis lupus*) in Yellowstone National Park, Wyoming: investigations of a predator and scavenger relationship. M.S. thesis, University of Vermont, 2000. (in USA)
- Stahler D., Heinrich B., Smith D.* Common ravens, *Corvuscorax*, preferentially associate with grey wolves, *Canis lupus*, as a foraging strategy in winter // *Animal Behaviour*. №64(2). 2002. 283-290 pp. <https://doi.org/10.1006/anbe.2002.3047>. (in Germany)
- Schmidt, P. A. & Mech, L. D.* Wolf pack size and food acquisition. *American Naturalist*, 1997. 150, 513-517 pp. (in USA)
- Vucetich J.A., Peterson R.O., Waite T. A.* Raven scavenging favours group foraging in wolves // *Animal Behaviour*, 2004. №67.1117-1126 pp. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2003.06.018>. (in USA)
- Walker L.E., Marzluff J.M., Metz M.C., Wirsing A.J., Moskal L.M., Stahler D.R., Smith D.W.* Population responses of common ravens to reintroduced gray wolves // *Ecology and Evolution*, 2018. №8. 11158-11168 pp. <https://doi.org/10.1002/ece3.4583>. (in USA)

Wilmers, C. C., Stahler, D. R., Crabtree, R. L., Smith, D. S., & Getz, W. M. Resource dispersion and consumer dominance: Scavenging at wolf- and hunter-killed carcasses in Greater Yellowstone, USA. *Ecology Letters*, 2003. 6, 996–1003 pp. (in USA)

Wilson E. E., & Wolkovich E. M. Scavenging: How carnivores and carrion structure communities. *Trends in Ecology and Evolution*, 2011. 26, 129–135 pp. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2010.12.011> (in USA)

Автор туралы ақпарат: Сабыржан Балмағамбет Сұлтан-Махмұдұлы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, кіші ғылыми қызметкер, ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, Самал-1, 44-үй Алматы қ., Қазақстан Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3000-6632>. E-mail: Sabirzhan98@bk.ru

Сведения об авторе: Балмағамбет Сабыржан Султан-Махмудұлы, магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник, Центральный государственный музей РК, мкр. Самал-1, дом 44, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3000-6632>. E-mail: Sabirzhan98@bk.ru

Information about authors: Balmagambet Sabyrzhan Sultan-Mahmuduly, Master of Arts, Junior Researcher, The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Samal-1, 44, Almaty, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3000-6632>. E-mail: Sabirzhan98@bk.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.04.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.05.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.05.2024.

САЯН-АЛТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ 12 ЖЫЛДЫҚ ЖАНУАР КҮНТІЗБЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Т.Х. Ғабитов¹, Ч.А. Аласов²

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

² Телеут зерттеу орталығы (Ресей)

Аңдатпа. Мақалада Саян-Алтай түркі халықтары және қазақтар күнтізбесінің көшпелі түрлеріне семиотикалық-салыстырмалы талдау жасалған. Тұлғааралық, ұлтаралық сәйкестілікке ықпал ететін, адами қарым-қатынастарды реттеудің күрделі әлеуметтік-мәдени формасына жататын еуразиялық номадтардың 12 жылдық зооморфтық күнтізбесі – тәңіршілдіктің болмыстық негізін зерттеу бүгінгі таңда өзекті болып отыр. Түркі халықтарының (телеуіттердің, тувалардың, қазақтардың) 12 жылдық жануарлар күнтізбесі, бұл халықтардың өмір сүру ортасына мәдени бейімделуінің күрделі жүйесі ғана емес, сонымен қатар олардың күнделікті тіршілігінің маңызды мәдени реттеуіштерінің бірі ретінде де әрекет етеді.

Зерттеудің мақсаты – Оңтүстік және Батыс Сібірдегі түркі көшпелі халықтарының 12 жылдық жануарлар күнтізбесі түріндегі киелі уақыт генезисіне салыстырмалы-семиотикалық талдау жасау. Зерттеудің жаңалығы түркі халықтарының мәдени өмірін ұйымдастырудың нысандары мен әдістеріндегі ортақ және өзгешелікті анықтау негізінде түркі мәдениетіндегі киелі уақыт ұғымын салыстырмалы және семиотикалық талдаумен анықталады.

Зерттеу нәтижелері: Зерттеу екі тақырыптық блокта «Телеуіттер мен қазақтардың мәдени өміріндегі киелі уақыт» және «12 жылдық жануарлар күнтізбесі тувалықтар, телеуттер және қазақтардың күнделікті мәдениетінің реттеушісі ретінде» жүзеге асырылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жұмыста қолданылған теориялық-әдістемелік тәсілдерге мәдени антропологиялық далалық зерттеулер, компаративистика және семиотикалық талдау, мәдени релятивизм әдісі, қашықтағы әдіс (Р. Бенедикт), жергілікті

зерттеу әдістемесі (Ч.К. Ламажаа), сонымен қатар түркі ғалымдарының әдіснамалық зерттеулері (Абаев Н.В., Монгуш Б.Б. және т.б.) жатады.

Тірек сөздер: киелі уақыт, мүшел, жануарлар күнтізбесі, тувалықтар, телеуттер, қазақтар, көшпенділер, түркі мәдениеті.

Сілтеме жасау үшін: Т.Х. Ғабитов, Ч.А. Аласов. Саян-алтай және қазақ көшпелілерінің 12 жылдық жануар күнтізбесін салыстырмалы зерттеу тәжірибесі // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 70-86 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.09

ОПЫТ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ 12-ЛЕТНЕГО ЖИВОТНОГО КАЛЕНДАРЯ САЯНО-АЛТАЙСКИХ И КАЗАХСКИХ КОЧЕВНИКОВ

Т.Х. Ғабитов¹, Ч.А. Аласов²

¹ КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан)

² Телеутский исследовательский центр (Россия)

Аннотация. В статье проведен семиотико-сопоставительный анализ кочевых типов календаря Саяно-Алтайских тюркских народов и казахов. На сегодняшний день данная тема актуальна так как 12-летний зооморфный календарь кочевников Евразии, способствующий межличностному и межэтническому самосознанию и относящийся к сложной социокультурной форме регулирования человеческих отношений. 12-летний животный календарь тюркских народов (телеутов, тувинцев, казахов) представляет собой не только сложную систему культурной адаптации этих народов к среде обитания, но и выступает одним из важных культурных регуляторов их повседневной жизни.

Цель исследования - провести сравнительно-семиотический анализ генезиса сакрального времени в виде 12-летнего животного календаря тюркских кочевых народов Южной и Западной Сибири. Новизна исследования определяется сравнительно-семиотическим анализом понятия сакрального времени в турецкой культуре, основанным на выявлении общих и различных форм и методов организации культурной жизни тюркских народов.

Результаты исследования проведено по двум тематическим блокам: «Сакральное время в культурной жизни телеутов и казахов» и «12-летний звериный календарь как регулятор повседневной культуры тувинцев, телеутов и казахов».

Материалы и методы исследования. Теоретико-методологические подходы, использованные в работе, включают культурно-антропологические полевые исследования, сравнительно-семиотический анализ, метод культурного релятивизма, дистанционный метод (Р. Бенедикт), локальную методологию исследования (К. К. Ламаяа), а также методологические исследования турецких ученых (Абаев Н.В., Монгуш Б.Б. и др.).

Ключевые слова: священное время, махжал, животный календарь, тувинцы, телеуты, казахи, кочевники, тюркская культура.

Для цитирования: Т.Х. Ғабитов, Ч.А. Аласов. Опыт сравнительного исследования 12-летнего животного календаря Саяно-алтайских и казахских кочевников // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 70-86. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.09

EXPERIENCE OF COMPARATIVE RESEARCH OF THE 12-YEAR ANIMAL CALENDAR OF SAYAN-ALTAI AND KAZAKH NOMADS

T.Kh. Gabitov¹, Ch.A. Alasov²

¹ Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

² Teleut Research Center (Russia)

Abstract. The article provides a semiotic-comparative analysis of the nomadic calendar types of the Sayan-Altai Turkic peoples and Kazakhs. Today, this topic is relevant because the 12-

year zoomorphic calendar of the nomads of Eurasia, which promotes interpersonal and interethnic self-awareness and relates to a complex sociocultural form of regulation of human relations. The 12-year animal calendar of the Turkic peoples (Teleuts, Tuvians, Kazakhs) is not only a complex system of cultural adaptation of these peoples to their environment, but also acts as one of the important cultural regulators of their daily life.

The purpose of the study is to conduct a comparative semiotic analysis of the genesis of sacred time in the form of the 12-year animal calendar of the Turkic nomadic peoples of Southern and Western Siberia. The novelty of the study is determined by the comparative semiotic analysis of the concept of sacred time in Turkish culture, based on the identification of common and different forms and methods of organizing the cultural life of the Turkic peoples.

The results of the study were carried out in two thematic blocks: “Sacred time in the cultural life of Teleuts and Kazakhs” and “12-year animal calendar as a regulator of the everyday culture of Tuvans, Teleuts and Kazakhs.”

Materials and methods of research. Theoretical and methodological approaches used in the work include cultural-anthropological field research, comparative semiotic analysis, the method of cultural relativism, distance method (R. Benedict), local research methodology (K. K. Lamayaa), as well as methodological research. Turkish scientists (Abaev N.V., Mongush B.B., etc.).

Keywords: sacred time, semiotics, animals are calendar, Tuvans, Teleuts, Kazakhs, nomads, Turkic culture

For citation: Gabitov T.Kh., Alasov Ch.A. Experience of comparative research of the 12-year animal calendar of sayan-altai and kazakh nomads // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 70-86. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.09

Кіріспе. 12 жылдық жануарлар күнтізбесі қытайлық, тибеттік, бірақ түркілік емес дегенге бәріміз үйреніп қалдық. Іс жүзінде олай емес. Телеуіттердің 12 жылдық жануарлар күнтізбесін қолданғаны туралы тарихи деректі фильм «Бачат телеуіттерінің салт-дәстүрлері мен қолөнері» Т.И. Кимеева және Л.И.Тыдыкованың кітабында келтірілген [Кимеева, Тыдыкова, 2011]. Белгілі бір дәрежеде барлық қытай астрологиясы, геоманзиясы және медицинасы да түркілердің 12 жылдық жануарлар күнтізбесіне негізделген. Кейбір тибет мәтіндерінде түркілердің жануарлар күнтізбесі туралы мәліметтер қытай деректерінен алынғаны айтылады. Бірақ әділдік үшін, қытай деректерінде жоқ, бірақ тибеттіктерде сақталған немесе керісінше, қытайлықтар сақтап, тибеттіктер жоғалтқан 12 жылдық жануарлар циклінің бар екенін атап өткен жөн. Қытайлар оларды жоғалтты, бірақ тибеттіктер сақтап қалды, немесе тибеттіктер де түркі-моңғол тайпаларынан немесе олардың ата-бабаларынан алынған білімді белсенді түрде қабылдады деп болжайды. 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің кейбір мәселелерінде қытай және тибет деректері бір-біріне түбегейлі қайшы келетін сәттер бар. Бұл адам факторы екенін, ақпаратты ауызша беру жағдайында мәтінді қайта жазуда, аударуда қате немесе түсінбеушілік орын алғанын көрсетеді.

12 жылдық жануарлар күнтізбесінің негізін қалаушылардың қатарында телеуіттер мен алтайлықтардың ата-бабалары бар. Алтай Республикасындағы жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі мемлекеттік тізілімге енгізілген, республиканың құрылуының бастауында Сібір мен Алтайдың түркі халықтары тұрды. Телеуіт жырларында телеуіттердің Байкалдан Еділге дейін жүргені және 12 жылдық жануарлар күнтізбесі, өкінішке орай, ішінара жоғалған олардың ұлы мұрасы екенін айтылады. Міндет – жер шарында шашыраңқы жануарлардың 12 жылдық күнтізбесіне қатысты барлық білімді біртіндеп жинау. Бұл күнтізбе этникалық рухани және материалдық мәдениеттің негізі, бүкіл түркі халықтарының, бүкіл адамзат мәдениетінің негізінің бірі болып табылады. 12 жылдық жануарлар күнтізбесін қолданатын қомақты елдер: Қытай, Жапония, Корея және т.б. Біз бұл елдерге талап қойып отырған жоқпыз, керісінше, бұл бірегей мәдени мұраны халық тұрмысын материалдық жағынан да, рухани жағынан да жақсарту үшін кеңінен насихаттап, тарату керек.

Талқылау. Орталық Азиядағы жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі туралы деректер келтірілген көптеген әдебиеттермен бірге, бұл аймақтағы күнтізбенің арнайы зерттеулері келесі ғалымдардың еңбектерінің арқасында белгілі болды: Ю.Н. Рерих (1902-1960), Б.И. Кузнецов (1931-1985) және Л.Н. Гумилев (1912-1992), К.М. Герасимова (1919-2011) және т.б. Батыс зерттеушілерінің ішінде эпостарды зерттеген француз тибетологы және синологы Рольф Штейннің (1911-1999) еңбектері, оның ішінде «Гезер» туындысы туралы, итальян ғалымы Джузеппе Туччи (1894-1984), британдық тибетолог Дэвид Снеллгроувты атап өткен жөн, олармен бірлесіп Бон қауымының қуғындағы жетекшісі, Дзогчен тәжірибесін және болмыс дөңгелегі Бон нұсқасын зерттеген норвегиялық тибетолог Пер Кваерннің (1945 ж. т.) «Гзиджидтен» үзінділер – «Бонның тоғыз жолы» кітабы жарияланды.

Тибет құдайлары мен жын-перілерінің культін жан-жақты зерттеген австриялық тибетолог Рене Небески-Войковичтің (1923-1959), сондай-ақ непалдық шаманизммен байланысты зерттеген американдық антрополог Йохан Рейнхардтың еңбектері біздің жұмысымыз үшін құнды. Америкалық зерттеуші А. Берзин тибеттік буддизм мен бон дінінің әртүрлі мектептерінің мәтіндерін аударған. Тибеттіктердің өздері өз елінің дінін зерттеуге көңіл бөледі. Ең танымал авторлардың ішінде Тибет дәстүрлерінің өкілдері болып саналатын қазіргі «Бон» тәжірибесін сипаттайтын Тензин Вангял Ринпоченің жазбаларын атап өткен жөн. Дзогченмен айналысқан Лопон Тензин Намдак, бон дәстүрін және Дзогчен тәжірибесін зерттеген Намхай Норбуды да еске алған жөн [Кузнецов, 1998: 95].

Келесі зерттеуші – Д. Рахмати шығыс түріктер (ғұндар, сақтар, массагеттер, ұйғырлар, қарлұқтар, телеуіттер, қырғыздар, құрықандар, түріктер, қыпшақтар, т.б.) және батыс түріктер – ғұндардың (оғыздар) ұрпақтары туралы терең зерттеулер жүргізді. Ол батыс түріктерге түріктерді, түрікмендерді, әзірбайжандарды, қырым татарларын, гагауздарды, Волга-Кама бұлғарларын жатқызды. Оның пікірінше, Қазан татарларының қазіргі тілі қатты «қыпшақтанған», бірақ әлі күнге дейін гуз субстратын (Батыс түріктердің ізі) сақтаған. Нәсілдік тұрғыдан алғанда, Д.Рахматидің айтуы бойынша Қазан татарлары «қызыл нәсілге» (Жерорта теңізі типіне) жатады. Сондай-ақ ол чуваштарды батыс түріктердің қатарына жатқызады – чуваштар көне түріктердің (тілі көне якутпен туыстас суас) көне маримен араласуының нәтижесі. Оның үстіне «суаздар» Еділ бойына бұлғарлардан мың жыл бұрын келген. Және олар Кіші Азиядан тікелей (Кавказ, Каспий теңізі арқылы) келді. Д.Рахмати «Сионну» мен «Шығыс скифтері» көне түріктер болса, «шумерлердің» ең көне түріктер екенін, олардың жалғыз жазба ескерткіштерінің жасы 4,5-5 мың жыл екенін дәлелдейді. Ал түріктердің ата қонысы Алтай емес, Жерорта теңізі. Орталық Азия түріктердің жаңа отаны. Дүниежүзілік ағында жойылған Атлантиданы Атлант түріктері мекендеген [Рахмати, 1999: 49].

Орыс әдебиетінде Мұрат хан ретінде кездесетін Самтен Гельцен Кармай 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің тибеттік шығу тегі туралы жазады [Хро-чен патшаның жарлығы, 1991:9]. Н.В. Абаев оны сиуннулардың да, түріктердің де, моңғолдардың да, тибеттіктердің бір бөлігінің де ата-бабалары Юнги тауларымен дұрыс байланыстырып, Хашиннің негізін «Гесер халқы» салғанын және бұл этнотопонимнің хакас тегі болуы мүмкін екенін жазады. Шығыс хакас топоними Качинск, этимологиялық жағынан Иркутск облысындағы этникалық Бурятия аумағындағы бурят качугімен де байланысты болуы мүмкін) немесе хак-хас этнонимінің екінші бөлігімен және Гесер теонимімен байланысты: Хашин//Хаш//Хас. //Газ//Гес-ер [Абаев, 2017].

Шығыстанушы, тибеттанушы, лингвист профессор Ю.Н. Рерих көптеген тибет деректерін талдап, тарихы Шаң-Чжуңмен де, Батыс Сямен де астасып жатқан Гэсер елін іздеуге байланысты Кесар патшаның есімін осы елмен байланыстыратын тұрақты және ежелгі дәстүр бар деген қорытындыға келеді. Дру-гу халқы (Гру-гу), тибеттіктер түріктерді білетін атау [Рерих, 1999].

12 жылдық жануарлар күнтізбесінің генезисі. Тибет тарихында жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі өте түсініксіз. Тибеттің алғашқы жазба деректері VII ғасырға жатады. Бірақ бұл тіпті қайшылықты тарихи шежірелерде 12 жылдық жануарлар күнтізбесі Тибетке

сырттан әкелінгені көрсетілген. Ғалымдардың бұл мәселе бойынша көптеген нұсқалары бар. Бұл нұсқалар өте әртүрлі, бұл одан да көп шатасуға әкеледі. Осы жерде айта кететін жайт, Тибетте бес діни мектеп қатар жұмыс істейді. Біріншісі – ежелгі бон діні. Кейбір деректер бойынша 30 000 жыл, басқа деректер бойынша 18 000 жыл. Бұл шындыққа сәйкес келмеуі мүмкін, бірақ әрқашан неғұрлым көне болса, бұл дұрыс және беделді дегенді білдіреді деп саналады. Бұл дінді шамандық деп те атайды. Сонымен қатар, Тибет буддизмінің төрт мектебі – Нигма, Кагю, Сакья және Гелуг. Айтпақшы, барлық бес мектепте жануарлардың 12 жылдық күнтізбесі қолданылады.

Тонпа Шенраб Меру тауынан шыққан немесе Сумеруден деп те көрсетілген. Меру тауы немесе Сумеру – бір атау. Үндістан мен Тибетте кейбір деректерде Меру, басқаларында Сумеру деп жазады, бұл бір тауды білдіреді. Жер шарындағы мұндай атаумен жалғыз тау Ресей аумағында, Алтай Республикасында, Өскеменнің шығысында орналасқан. Телеуіт пен Алтайда «Үш шумер» деп аталады. Орысша оны Белуха деп атайды. Белуха тауы Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі ең биік нүкте – 4506 метр. Енді көрсеткішті қарастырайық – «Гаруда елінен ол келді». Гаруда – құстардың патшасы. Құстардың патшасы қыран немесе лашын екені белгілі. Алтай мен Сібір қорғандарынан табылған археологиялық жәдігерлерді алсаңыз, қырандар мен грифондардың көптеген бейнелерін табасыз (1-сурет).

1-сурет. Грифон.

Тіпті Ресей елтаңбасында Алтын Орданың елтаңбасы – қос басты қыран бейнеленген. Шыңғыс ханның арғы атасы Ман-Гаруда-хан деп аталғанын білетіндер аз. Бұл ақпаратты Алексей Васильевич Тиваненконың «Жоғалған патшалықты іздеу: Меркіт тайпасының өлімі» кітабынан таба аласыз. Бұл кітапта ол Шыңғыс ханның шежіре ағашын дәйекті түрде баяндайды. Міне, сізге тағы бір дәлел. Одан әрі «Тәзік ауданынан келген» деп көрсетілген [Тиваненко, 1998].

Телеуіттер арасындағы «Таз иік» сөзі екіге бөлінеді: «Таз» – бос жер, ал «Иік» немесе «Иіктер» – аруақтар мекендеген аймақ. Сондай-ақ «Иік» күдірет орны немесе киелі, киелі жер деп аударылады. Параллель дүниені білдіретін «Иик пәлөк» деген өрнек те бар. Шынында да, телеуттердің аңыздары бойынша, адам әбігері аз болатын табиғатта рухтар өмір сүреді. Сондай-ақ, «Тәзік ауданында көптеген бұлақтар ағады» деп көрсетілген. Алтай мен Сібірдің аумағы бұлақтарға толы, әсіресе «Үш Шумер» тауы маңында. Тибет астрологиясы, геомантика және медицина курсы тыңдай отырып, тибеттіктердің түркі, телеуіт тілдерінен көптеген сөздер алғанын білдік. Жоғарыда айтылғандардың барлығынан 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің туған жері Алтай, Сібір аумағы деп сенімді түрде қорытынды жасауға болады.

Кейбір тибет деректері бойынша бон дінінің 30 000 жыл, басқа деректер бойынша 18 000 жыл болғанын жоғарыда айттық. Айта кету керек, 12 жылдық жануарлар күнтізбесі Қытайда да, Тибетте де тасбақа түрінде болған және бейнеленген. Енді осы тарихи жәдігерді қараңыз. Ресейде, Кузнецк Алатауындағы дауылды Белый Июс өзенінің жағасында Малая

Сня қалашығын қазу кезінде 30 мың жылдан астам жасы бар тас жұлдыз картасы табылды! Бұл астрономияның жердегі ғылымдардың ішіндегі ең көне екеніне тағы бір дәлел бола алады. Тасбақаның кішкентай мүсіндік бейнесінде, дәлірек айтқанда, оның қабығында ежелгі астрономдар қызыл және қою шие бояуларымен терең тесіктерді ойып, бояған. Егер сіз оларды ойша байланыстырсаңыз, сіз «Big Dipper» шелегінің контурын аласыз. Тасбақаның жұлдыздар картасының тасымалдаушысы болуы кездейсоқ болмаса керек: Азия мифологиясында ол аспанның солтүстік бөлігін ежелгілердің әйгілі «ғалам осімен» бейнелеген (2-сурет).

2-сурет. 12 жылдық түркі күнтізбесі

12 жылдық жануарлар күнтізбесінің құрамдас бөлігі – бес негізгі элемент табиғаттың бес негізгі рухы туралы ілім. Бес негізгі элементтің доктринасы Үндістанда да бар. Барлық үнді астрологиясы, геоманзия және медицина осы ілімге негізделген. Ведалық білім бес негізгі элемент туралы іліммен қаныққан. Үнді жылнамаларында ертеде солтүстіктен көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын ария халқы келгені айтылады. Бұл арийлер Үндістанға ведалық білімді әкелді. Ведаларда біз тағы да Меру немесе Сумеру тауы туралы айтылған. Индустар жануарлардың 12 жылдық күнтізбесін пайдаланбайды, бірақ бес негізгі элемент туралы доктринаны белсенді түрде пайдаланады.

Үнді астрологиясында 12 нидан және 12 астрологиялық үй, 12 шоқжұлдыз сияқты ұғымдар бар. Бұл ұғымдар бір-бірімен оңай үйлеседі, өзара анықталады және әлемнің бір суретінің бас қатырғыштары ретінде жануарлардың 12 жылдық циклімен толықтырылады. Сондықтан түркі-моңғолдардың ата-бабаларының веда мәдениетіне әсері туралы айтуға болады.

Қытай, тибет, үнді мәдениетін үш діни ғылымдар: астрология, геомантика және медицина саласында зерттей отырып, мен телеуіт мәдениетімді жақсы түсініп, басқа халықтардың мәдени дәстүрлерін саналы түрде қабылдай бастадым. Бұл процестің жаһандануы барлық халықтарды өзара байытады. Сондықтан осы үш абыздық ғылым балабақшадан, одан кейін мектептен, колледждер мен жоғары оқу орындарынан бастап оқытыла бастаса екен. Адамдар бұл білімді пайдалануы керек. Бұдан барлық елдердің халқы рухани және материалдық салада ғана пайда көреді.

Салыстыру үшін қазіргі тувалықтардың ата-бабаларының киелі уақытына жүгінейік. Циклдік күнтізбедегі дүниенің суреті адам дүниетанымының негізінде жатқан, оны жеткізушілердің түсінуіндегі дүниенің маңызды қасиеттерін білдіретін және адамның бүкіл рухани қызметінің нәтижесі болып табылатын дүниенің бастапқы жаһандық бейнесі ретінде беріледі [Серебренников және т.б., 1988: 21]. Дүниенің суреті ретінде ұсынылатын дүние ұлттық реңкте және этникалық дүниетаным ерекшелігімен шартталған. Дүниенің

жалпыадамзаттық белгілері бар ұлттық суреті жеке өмір тәжірибесін бейнелейтіндіктен, сонымен бірге әр халық үшін бірегей.

Тіл мамандары ғарыштық уақытты анықтау үшін табиғи уақыт терминін де пайдаланады. Адамның уақыт сезімі дүниедегі өзгерістерді қабылдау арқылы қалыптасады, ал оның негізгі көзі ғарыштық уақыт – тәулік уақытының, жыл мезгілдерінің ауысуы т.б. Хронологияның және тұтастай алғанда уақытша идеялардың негізінде табиғи-космогониялық шығармашылық акт және биоғарыштық ырғақтар жатыр, соған сәйкес адамның шаруашылық, отбасы, еңбек және басқа да өмірі құрылды [Михеева, 2003: 108-112]. С.М.Толстой табиғи (физикалық) уақыт бөлінбейді, ол үздіксіз және шексіз (дәлірек айтқанда: күннің шығуы мен батуы, ай фазалары, жыл мезгілдерінің ауысуы сияқты қайталанатын оқиғалар арқылы ғана бөлінеді) деп есептейді, бірақ адам оны біршама қатаң сегменттерге бөледі, оған құрылым мен ұйымдастыруды енгізеді, уақыт ағынын ретке келтіреді, оны модельдейді. Табиғи уақыт моделі шеңбер болып табылады, ал табиғат өмірі осы шеңбердің айналасында шексіз қайталанатын қозғалыс ретінде беріледі. Шеңбер және қайталау идеясын адамға табиғаттың өзі ұсынады: күннің шығуы мен батуы, қыс пен жаз, түн мен күннің қайталануы [Толстой, 2011: 152]. Сонымен, табиғи уақытқа жыл мезгілдері мен тәулік бөліктері кіреді.

Кейбір зерттеушілер ауыл шаруашылығы уақытын табиғи уақытқа да жатқызады. Мысалы, А.Гуревичтің айтуынша, ауыл шаруашылығы уақыты оқиғалы емес, табиғи уақыт, сондықтан ол дәл өлшеуді қажет етпейді және оған көнбейді. Бұл табиғатты игермей, оның ырғағына бағынатын адамдардың заманы [Гуревич, 2007: 96]. Ал Л.Михееваның пікірінше, ауыл уақыты оқиғалы емес (адамдар әлі табиғатты игеріп, оның ырғағына бағынбаған), ал күн-түн, жаз-қыс қарама-қайшылықтары этникалық реңкке ие болған («Күн күнәда, түн көз жаста»). Көктем мезгілі егін жинауға дейінгі кезеңмен, ал қыс мезгілі ауыл шаруашылығы жұмыстарының аяқталуымен, табиғаттың өлуімен байланысты болды [Михеева, 2003: 184].

Жабық жылдық шеңбер мен тәуліктік шеңбер де ерекше табиғи құбылыс, онда бұл шеңберлердің кезеңдерге бөлінуі адамның санасының, қабылдауының және тәжірибесінің мәселесі. Күннің екі бөлікке – күн мен түнге бөлінуі де таза табиғи құбылыс, ал сана мен тіл оны тек бекітіп, белгілейтінін атап өтуге болады, бірақ күннің одан әрі, бөлшекке бөлінуі жыл сияқты, қазірдің өзінде адам санасына және оны бейнелейтін тілге тәуелді. Сонымен қатар, бұл өкілдіктер, тіл сияқты, этникалық (эмоционалды) түсті, яғни, сөйлейтіндердің белгілі бір этникалық тобымен байланысты және олар да тіл сияқты тарихи даму барысында өзгермелі болып келеді [Толстой, 1997: 17]. Біздің жұмысымызда табиғи уақыт уақыттың циклдік моделі ретінде түсіндіріледі, ол тек жыл мезгілдерінің және тәуліктің бір бөлігін ауыстыруды ғана емес, сонымен қатар белгілі бір халықтың халық күнтізбелерінде берілген халықтық белгілерді де білдіреді.

Сібір түркілерінің халық күнтізбелерінде табиғи және мәдени уақыт корреляциясы көрінеді. Алтайлар, хакастар, тувалықтарда маусымдық аңшылық, егіншілік, терімшілік т.б ай атауларында бейнеленген. Фенологиялық бақылаулар қатты ыстық айы, қатты аяз айы, көкек айы, бурундук айы және т.б. атаулармен жазылады. Олай болса, дәстүрлі мәдениетті жеткізушілер үшін қазіргі мағынасында ай емес, уақыттың нақты іс-әрекеттермен толығыуы маңызды болды [Кимеева, Тыдыкова, 1988: 52].

Түрік тілінде жылды қыс және жаз деп екі мезгілге бөлу қағидасы күні бүгінге дейін жойылмаған. Аға ұрпақ табиғат құбылыстары мен мәдени оқиғаларды бірі 8 қарашада, екіншісі 6 мамырда басталатын екі маусыммен байланыстырады. Осы кезеңдердің әрқайсысының ішіндегі күндер үздіксіз нөмірленеді. Мысалы, Жаңа жыл (31 желтоқсан) қыстың 54-ші күні, 60-шы күні қар бүршік жарып, 70-80-ші күні колчикум гүлдейді, 100-де жүзімдіктер қырқылады, 105-ші, 112-ші және 119-шы күндері жылыну сәйкесінше ауада, суда және жерде басталады (semredüşüyoq «жылыну келеді» (жарат. «жылу түседі»), semgeden «жылу; жанып жатқан көмір»), 144-ші күні қатты жел соғады (kirlangiçfirtinas) т.б. [Наполнова, 2010: 51]. Демек, әр түркі тілінің жыл мезгілдерінің ауысуына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар.

Тыва Республикасының халық жазушысы Эдуард Мижит атап өткендей, дәстүрлі дүниетаныммен тәрбиеленген тувалықтардың санасында бала кезінен Ғаламның ажырамас байланысы идеясы туып, нығайған аспаннан, жұлдыздардан, күн мен айдан басталып, құмырсқаның немесе шөптің бір талының өмірімен аяқталатын, басқаша айтқанда, ғарыштық сана маңызды [Мижит, 2004: 236]. Тувалықтардың архаикалық космологиялық идеялары, ең алдымен, дәстүрлі өмір салтымен, көшпенділердің табиғатпен ажырамас байланысымен, аспан және табиғат құбылыстарын бақылау, т.б. байланысты. Тувалық фенологиялық күнтізбеде уақыт негізінен жылдың төрт мезгіліне сәйкес келетін төрт температуралық циклге топтастырылған тоғыз күнмен есептеледі. Кері санақ қысқы күн тоқырауынан басталады, содан кейін күн көбейе бастайды. Қысқы суық тоғыз тоғыз күн – аптап ыстықтың «туу» және «өлу» уақыты. Көктемгі кезең (14 наурыз - 22 маусым) жапырақтардың «өсуі» және көкектердің ән айтуымен сипатталады. Күз (15 қыркүйек – 22 желтоқсан) жапырақтардың сарғайып, «қарттардың күн мезгілі», олар күнге қыздырынып, онымен қоштасады. Күздің осы тоғыз күндік (20 қараша – 23 желтоқсан) ең соңғы циклі «кемпірлер күні» деп аталады [Дәстүрлі..., 1988: 52]. Уақыт аралықтарын өлшеу үшін аспан денелерінің қозғалысымен байланысты астрономиялық құбылыстар: Жер, Ай, Күн және т.б. пайдаланылды. Аспандағы жұлдыздардың тәуліктік қозғалысын және олардың көрінетін қозғалысын зерттеу үлкен практикалық қызығушылық тудырды. Сондықтан күнделікті уақыт бойынша анықтамалық нүктелер күн, ай және жұлдыздар болды. Қ.-Е.Қ.Құдажының болжамындағы ғарыш кеңістігіндегі уақыт құбылысы келесі аспан объектілерін сипаттау арқылы көрінеді: Күн, Ай және жұлдыздардың атаулары. Бұл объектілер «адам мен ғаламның терең бірлігіне бағытталған космологиялық және антропоморфтық кодтың тоғысуымен» сипатталады [Цивян, 2006: 6].

Қазақ мәдениетіндегі 12 жылдық күнтізбе және мүшел. 12 жылдық жануарлық күнтізбе дәстүрлі қазақ мәдениетінде ұлттық код қызметін атқарады. Бұл мәселені зерттеген ғалымдардың қатарында Шоқан Уәлиханов [Уалиханов, 2007], Әлкей Марғұлан [Марғұлан, 1985], Әбдеш Төлеубаев [Төлеубаев, 1991], тағы басқалары бар. Қазақ халқының бұл көшпелі өмірінің күнтізбесі болғанымен, ол жазылмаған, зерттелмеген. Бұл жерде М.Ысқақовтың «Халық күнтізбесі» [Ысқақов, 1960] (екінші басылым 1980) кітабының маңызы зор. Қазақ күнтізбесі алғашында халқымыздың мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына байланысты туғанын көреміз. Әсіресе, жыл мезгілі мен ауа райы болжамы қоғам өміріне тікелей қатысты болды. Тиісінше, қолайлы уақытта төлдету, жүн қырку, жайылым тауып, малды суықтан, аштықтан аман алып қалу сияқты өзекті мәселелерді шешу қажет болды. Онсыз бүкіл халықтың тағдыры қалай өрбігені белгісіз еді. Бір кездері жайлауда ғана өмір сүрген адамдар қыста тамақсыз қалған да көп жылдар болған. Сондықтан тәжірибелі синоптиктер ауа райының өзгеруіне сеніп, «Жұт жеті ағайынды» деп және одан қалай сақтануға болатынын ойлады.

Қазақ күнтізбесіне Иран мен Тұранның зороастризм хронологиясы үлкен әсер етті. 22 наурызда Орталық Азия түркілері мен ирандықтарының күнтізбесі бойынша күн мен түн теңеледі, есептеулерде жұлдыздар жақындайды. Есепшілер күн мен түннің теңелуін осы жұлдыздардың бір-біріне сәйкес келуіне байланысты бақылаған. Жаңа күннің (Наурыз) нұры мен жылылығы қақаған қысты ығыстырып, жерді жылытады. Күн өткен сайын күн белдеуі (күн жолы) көкжиектен жоғары көтеріледі. Наурыз мейрамының басталуын (күн мен түннің теңелетін уақыты) халық астрономдары жануарлардың мінез-құлқынан да байқайды. Қазақстанның Батыс аймағында (Атырау, Маңғыстау облысы) 14 наурызда сары-көк құс ұясынан шығады, ал күн суық болса ұядан шықпайды дейді. Түйсікпен қабылданған көктемгі жанару бейнесі санада сол қалпында қалмай, танымдық «өңдеуге» ұшырап, этномәдени санада халықтық күнтізбелік мәтіндердің тілдік матрицасы қалыптасады. Мысалы, Аспан мен Жер адам кейпінде бейнеленген. Аспан құдайы өзін «еркек», Жер құдайы «әйел» кейпіне еніп, екеуі бір-біріне жақындайды. Осылайша көзі ашық аспан Құдайы ұйықтап жатқан Жер Тәңірін (әйел Құдай) оятып, оған өмір нұрын береді. «Аспаннан жанбыр жаусын, жерден жеміс өссін» дегені сондықтан. Күннің қай жерде шығып, қай жерде батып бара жатқанына

қарап, ол күннің қанша уақытқа созылатынын бағалайды: «қаз адымынан» «ат жүгірісіне» дейін. Жануарларды суыққа да, ыстыққа да ұшыратпау үшін олар күннің алдамшы айласына бой алдырмауды ойлайды. Қойшы жайылымдық жерлер мен мал тұратын жерлерді дер кезінде жаңартып отырады. Түнде жұлдыздар көгілдір күмбезде бағыт береді, ал күндіз жануарлармен байланысқанда табиғи белгілер уақыт шегі ретінде пайдаланылады. Көк күмбездегі үш жұлдыздың түзу сызықта тізілген уақытына қарап, күн мен түннің теңелетінін біледі. Бұл жұлдыздардың көкжиекке жақындағанын өлшей отырып, шопан жазға қанша күн қалғанын да есептейді.

Орта Азия мен Сахараның тұрғындары күн мен түннің теңелетінін, күннің қай уақыттан ұзарып, түннің қысқаратынын ежелден білгеніне еш күмән жоқ. Күннің ұзаруы, түн қараңғылығының қысқарып, жарыққа түсуі, жер бетінің жылынып, жасыл желектердің пайда болуы жасарудың белгісі сияқты. Жер мұз бен қардан тазарады. Жер – әлемді тудыратын тікелей күн сәулесі. Күннің ыстығы басталып, жасыл жамылғы сарғайған кезде, қара барқыт бұлттардан мол жаңбыр жауады. Бірақ бір кезде шөлдеп, құрғаған жер шөлге айналып, жер беті одан бетер өзгереді. Бұл түркі көшпелісінің санасында перцептивті-сезімдік қабылдау процесінде қалыптасатын семиотикалық таңбалар тізбегінен тұратын «мәтін» түріндегі нақты дүниені бейнелеу. Бірақ оған дейін шопан қауымының қарбаласқа толы алғашқы айы наурыз айында басталады. Қойлар наурыз айының ортасынан бастап жаппай төлдей бастайды. Туған қозыны қораға апаруға келген шопандар жаңа туған қозының кіндігін кесіп, аяғынан тұрғызып, жылы жерге қояды. Наурыздың алғашқы қозыларын бағып-қағып, бағып-қағады, сатылмайды, берілмейді [Әлімжанова, Шаймерденова, 2016].

Қазақстанда этномузыкатанушы, фольклортанушы, сарапшы, өнертану ғылымының докторы А.И. Мұхамбетова 12 жылдық жануарлар күнтізбесі, реинкарнация, т.б. туралы бірқатар мақалалар жазып, онда 12 жылдық жануарлар күнтізбесін қазақтар мен басқа да түркі халықтары ежелден қолданып, мүшел күнтізбесі деп атағанын айтады [Мұхамбетова, 2012]. Қазақтар үшін жыл басы 22 наурыздан басталады. Он екі жыл – бір мүшел. Жыл басы «тышқан» болып есептеледі. Ал «қабан» жылы 1983 жылы наурызда басталса, 1995 жылдың наурыз айында қайта келді. Кестеде ағымдағы жыл мен ескі жыл көрсетілген. Сөйтіп, қазақтың ескі жыл санау әдісі бойынша әркім өзінің туған жылы мен қанша мүше болғанын анықтайтын болады. Бірінші барыс 13 жаста. Оған он екі жыл қосылса, келесі барыс пайда болады. Туған жылын барыс жылы деп есептеу үшін адам туған жылына 9-ды қосады және бұл санды 12-ге бөледі, ал қалғаны – жолбарыс жылдары. Мысалы, адам 1940 жылы туған болса, барыс қай жыл болып есептелетінін білу үшін оған 9-ды қоссаңыз, 1949 жыл болады, ал оны 12-ге бөлсеңіз, 5 қалдық шығады. Бұл оның ұлу жылы туғанын білдіреді. 12 жылдық күнтізбе туралы құнды деректер соңғы жылдары жарық көрген мәдениеттанулық электронды хрестоматияға назар аударайық [Қазақ мәдениеті, 2021].

Тышқан	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008	2020	2032
Сыыр	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009	2021	2033
Барыс	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010	2022	2034
Қоян	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011	2023	2035
Ұлу	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012	2024	2036
Жылан	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013	2025	2037
Жылқы	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014	2026	2038
Қой	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015	2027	2039
Мешін	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016	2028	2040
Тауық	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017	2029	2041
Ит	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018	2030	2042
Доңыз	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019	2031	2043

Мүшелдің шығу тегі туралы әртүрлі аңыздар бар: мысалы, Махмұт Қашқаридың (ХІ ғ.) айтуынша, ежелгі түріктердің ханы алдыңғы маңызды соғыстың қай күні болғанын сұрағанда, адамдар болжай алмаған. Содан кейін хан Зодиактың он екі белгісін он екі жылдық кезеңге негіздеуді ұсынды. Тағы бір аңыз бойынша, тағы бір хан аңға шығып, ізбасарлары оған қарсы жабайы аңдарды айдап жіберген. Жыл санау тәртібін судан өткен жануарлардың қыдырыстарын бақылай отырып белгілеген көрінеді [Charles Weller, 2017: 270]. Үшінші аңыз бойынша он үш жануар жыл атын дауласады. Сонда тышқан орнынан тұрып: «Ертең ерте тұрып, жаңа күн іздейік. Содан кейін күнді бірінші көрген адам жыл басы болсын, ал қалғандары үшін жыл атауы күнді көрген ретімен болсын. Барлығы келісіп, уақыты келгенде тышқан ептілікпен түйенің басына шығып, Күнді бірінші болып көрді. Одан кейін Күнді көрген он бір жануар жыл атын алып, «менен бұрын ешкім көрмеді» деп сенген түйе атаусыз қалды.

Тағы бір аңыз бойынша түйе құр қол қалмаған. Осыған сәйкес, жоғарыда аталған он екі жануардың бәрі бірігіп, түйенің мүшелерін бөліскен. Тышқанның құлағы, жолбарыстың төсі, қоянның ерні, жыланның жібі, сиырдың тұяғы, жылқының жалы, қойдың табаны, маймылдың бөксесі, тауықтың басы, ит мүшесінің бұлшық еттері, қабанның құйрығы [Қазақ мәдениеті, 2021]. Туылғаннан бастап есейгенге дейін қауіпті жылдар болады дейді. Оны мүшел деп атайды. Алғашқы он үш жас – балалық шақтан есейгенге дейінгі кезең. Сонда ұлдардың дауысы өзгеріп, қыздар тартымды бола бастайды. Он үш кейбір әлсіз балалар үшін қауіпті, себебі балада баяу өзгеру кезеңі болса қауіп жоқ, ал күрт өзгерсе, кейбір балалар жүрек, жүйке ауруларына шалдығуы мүмкін. Сондай мүшелдің уақыты келгенде: «Уа, Раббым, осыдан қиындықсыз өтуімді нәсіп ет» деп Аллаға жалбарынған.

Жиырма бес жас – жетілудің бірінші кезеңі. Бұл – адамның дене бітімі өсіп, жетіліп, күш-қуат алатын кезі. Ол осы мүшелге садақа беріп, келесі мүшелге дейін аман қалады. Отыз жеті жас – адам өміріндегі ең маңызды мүшел. Оның жасы қырықта деп есептеледі. Бұл адамның ер жетіп, мәселелердің ақылға қонымды шешімін таба бастаған және дүниеге бір мезгілде қызғаныш пен қызғанышпен қарайтын кезі. Қырық тоғыз жас – адамның даналықтың құдіретіне түсетін уақыты. Немересін жақсы көретін, бірақ «қартайғым келмейді, қартайғанша ойнап-күлемін» деп кәрілікке мойымайтын кезі. Алпыс бір жас – адамның дана болып, ұрпағына сын көзбен қарап, жақсы мен жаманды айыратын, тәубе ететін шақ. Бұл адамның дүниеге мүлдем басқаша көзқараспен қарап, қарттықты тануға аз көңіл бөлетін кезі. Жетпіс төрт жыл – адамның мойнына мүшел шығып, аяғын тартатын, қозғалуы қиынға соғатын, отыратын, ұйықтайтын, күрсініп, күрсініп ұйықтайтын шақ. Сексен жеті жас – адамның басы жиі ауырып, өзін баладай ұстайтын, жегенді жеген жоқпын деп туыстарына шағымданатын шақ. «Күлсең қарияға күл» демекші, көңілі түскенде абдырап қалады, кейде жүрегінің дүрсілін кеудесінде ғана сезеді.

Өмірде көптеген жағдайлар болады. Олар: некеге тұру, бала туу, отбасылық қуаныш және мүшел. Мұсылмандар мұндай оқиғалардан аулақ болған жоқ. Дегенмен, бұл кісі үшін ең басты қуаныш – шілдехана мен мүшел. Әр адам қартайғанда «жеті шелпекті» береді [Қазақ мәдениеті, 2020]. Он үш, жиырма бес, отыз жеті, қырық тоғыз жыл достарды шақырып, бірге мүшел өткізеді. Әрине әркім қолынан келгенше істеу керек, шамасы келмесе садақа береді. Кейбір елдерде мүшел он екі жаста деп саналмайды. Адам ағзасы әр он үш жыл сайын өзгереді дейді.

Түріктердің қасиетті уақыты. Ата-бабаларымыз уақытты сыртқы, ішкі және киелі (құпия) деп бөлген. Сыртқы уақыт – жыл мезгілдері: көктем, жаз, күз, қыс. Ішкі уақыт – адамның сыртқы түрі. Ол өз жасынан үлкен, жасынан кіші немесе жасына сәйкес келеді. Қасиетті уақыт – бұл уақыттан тыс уақыт. Қасиетті уақыт (құпия уақыт) астрологиядағы ең маңызды бөлім. Қасиетті уақыт ата-бабаларымызды уақытты ретке келтіру және қасиетті уақыт нүктелерін дәлірек есептеу үшін күнтізбе жасауға итермеледі. Бұл уақыт рухани тәжірибенің жемісті және тиімді болуы үшін белгілі болуы керек. Қасиетті уақытта адам рухани жолмен тез, сәтті және сапалы ілгерілейді. Қасиетті уақыт адамды аз уақытта, бір өмірде рухани іске асыруға жетелейді. Рухани іске асыру адамның кемпірқосақ денесіне

немесе жарық денесіне жетуін білдіреді. Адам өлмей, өзінің табиғи денесін жарыққа айналдырғанда.

Аспанда негізгі жарықтандырушылар Күн мен Ай болып табылады. Сондықтан Тәңір күнтізбесі Күн-Ай болды. Күн мен айдың тұтылуы мандала уақытындағы ең күшті қасиетті нүктелер болып табылады. Күн-ай тұтылу күндерінен кейін келесі ең күшті күн жылының төрт қасиетті нүктесі болып табылады. Олар сондай-ақ барлық төрт каста үшін жаңа жылдық нүктелер деп аталады. Діни қызметкерлер үшін Жаңа жыл 21-22 желтоқсанда басталды - бұл қысқы күн тоқырау күні, содан кейін күн көбейе бастады. Осы сәттен бастап тура алты айға созылған құдайлар күні басталды, 21-22 маусымға дейін - бұл жазғы күн тоқырау күні. 21-22 маусымнан кейін күн қысқарып, Құдай түні деп аталатын кезең басталды, ол да тура алты айға созылды. Жауынгерлер үшін жаңа жыл 21-22 наурызда көктемгі күн мен түннің теңелетін күні келді. Саудагерлер үшін жаңа жыл 21-22 маусымда – жазғы күн тоқырау күні келді. Қарапайым адамдар үшін жаңа жыл 21-22 қыркүйекте - күзгі күн мен түннің теңелетін күні келді.

Егер адам құдайлар күнінде, шуақты күн қосылғанда және Ай жаңа айдан толық айға дейін өскенде өлсе, ондай адамның Жан-Рухының жоғары рухани әлемдерге жетуі оңайырақ. Күннің күні қысқарып, Тәңір түні батқанда және Ай толық айдан жаңа айға дейін азайған кезде, физикалық дене Жан-Рухқа қалдырылған кезде, жоғары рухани әлемдерге жету өте қиын. Сондай-ақ, айдың төрт қасиетті нүктесі бар. Олар қасиеттілік күші жағынан үшінші орында. Айдың бірінші фазасы - таңертең, ал көктем - жауынгер кастасының уақыты. Толық ай - күн, ал жаз - саудагер кастасының уақыты. Айдың төртінші фазасы - кеш және күз - қарапайым адамдар кастасының уақыты. Жаңа ай - түн, ал қыс - діни қызметкерлер кастасының уақыты. Айдың 4 фазасы 7-8 күнге созылады. Айдың жаңа жылы екі жолмен есептеледі. Екі әдіс бірдей күнді көрсетеді. Бірінші әдіс - 20 қаңтардан кейінгі бірінші жаңа айды есептеу. Екінші әдіс - 21-22 желтоқсанның кейін, қысқы күн тоқырауынан кейінгі екінші жаңа айды есептеу.

Қасиетті аймен бірге күн айы да бар, оның да төрт қасиетті нүктесі бар. Бірінші күн, сегізінші, он бесінші, жиырма екінші. Қасиетті айдың 12 жануары күн айындағы 12 малмен бірдей емес (3 сурет). Біз өз өмірімізді және өмір салтымызды табиғат биоритміне сәйкес келтіруіміз керек және жай ғана реттеуіміз керек. Күн мен Айдың фазалары - біз тең болуымыз керек тірек нүктелері. Біздің барлық мерекелерімізді табиғаттың осы биоритміне сәйкес уақытында өткізу керек. Біздің алыстағы ата-бабаларымыз сияқты. Абсолютті барлық заманауи әлемдік рухани дәстүрлер ең алғашқы ежелгі пұтқа табынушылық рухани дәстүрлерінен бастау алады.

Ежелгі түркілік тең қырлы крест бес негізгі элемент рухының символы болғанын ескеріңіз. Төрт бірдей арқалық және орталық. Бес элементтік рухтың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл сипаттар барлық халықтардың материалдық мәдениетінде көрініс табады. Олар тұрғын үйлердің түсі мен пішінінен, ою-өрнектердің, әшекейлердің және киімдердің түсі мен пішінінен көрінеді. Олар тағамның пішіні, түсі, дәмі және иісі арқылы да бейнеленеді. Рухтардың әрқайсысының негізгі нүктелерге өз бағыты бар. Адамда элементтердің бұл рухтары белгілі бір ішкі органдарда өмір сүреді. Әр маусымның өз басым рухтары бар. Бүгін біз мұны егжей-тегжейлі талдаймыз.

Алғашқы бес рух бес негізгі элементтің рухтары болып табылады:

1. Эфир – кеңістік пен уақыт рухы – Тәңір. Күмбез пішіні, түсі ақ. Бұл бәрі шыққан және бәрі орналасқан рухтардың иерархиясындағы басты Рух. Адам ағзасында эфир басына сәйкес келеді.

2. Ауа немесе жел рухтары. Пішіні ұзартылған, фалликалық, түсі жасыл. Шығармашылыққа жауапты. Адам ағзасында оң аяқ желге сәйкес келеді.

3. От рухы. Үшбұрышты пішінді, қызыл түсті. Трансформацияға жауапты. Адам ағзасында от оң қолға сәйкес келеді.

4. Су рухы. Пішін шеңбері, қара түсті, көк және ашық көктің барлық реңктері. Қауымдастыққа жауапты. Адам ағзасында су сол аяққа сәйкес келеді.

5. Жердің рухы. Шаршы пішінді, сары түсті. Көңіл көтеруге жауапты.

Адам ағзасында орталық энергия арнасы бар. Адамның ішіне еніп, бастың тәжіне кіреді және шығады, жұлын бағанасына параллель және жақын жүреді. Рухани әдебиетте осы орталық энергия арнасын көрсететін көптеген белгілер бар. Бұл Дүниежүзілік Меру тауы - Сумеру, бұл әлем ағашы. Түріктер арасында екі ағаш әлем ағашының символы болды - бұл Ақ қайың және Бай терек. Қазақ ғалымы Сартқожаұлы Қаржаубай атап өткендей, Орталық Моңғолиядағы Майхан-уул кесенесінің құрылысы мен жабдықталуы тек жергілікті түркі халықтарына ғана тән. Ал қытай мен соғды шеберлерінің бұған қатысы жоқ. Шеберлердің сызбалары, мүсіндері, сызбалары, өрнектері мен әшекейлерінің өзіндік ерекшелігі осыны аңғартады. Қытай қабырға суреттері Дун Хуанның батысында орналасқан қалаларда ғана сақталған. Батыс Қытай суреттері біздің заманымыздың 9-13 ғасырларына жатады. Ал Майхан-уул кесенесі 7 ғасырда орнатылған, сондықтан қабырға суреттері Ұлы даланың мұрасы. Әрине, Қытай, Шығыс мәдениетінің ықпалы жоққа шығарылмайды.

3-сурет. 12-жылдық жануар күнтізбесінің элементтері

Ағаш рухтарын телеуттар мен барлық пұтқа табынушылар әрқашан құрмет тұтқан. Ешқашан ата-бабаларымыз жай пайда табу үшін ағаш кеспеген. Ағашты кесуге шұғыл қажеттілік туындағанда, олар әрқашан ағаштардың рухтарымен келіссөздер жүргізетін. Олар рұқсат сұрады, қажеттігін ақтады. Ағаш бағанасы ағаштан жасалып, киіз үйдің кіреберіс есігінің алдына шығыс жағына қойылған. Телеуіттің бағанасы «чакы» деп аталады. Бағанағы арқылы ата-бабамыз дер кезінде жол сілтеген. Өйткені тіреуіш күннен көлеңке түсіретін. Уақыт осы көлеңкенің қозғалысы арқылы анықталды. Көптеген түркі халықтары үшін «чак» сөзі сағат деп аударылады. Өйткені ата-бабаларымыз табиғатты жанды, рухани жанды тіршілік иесі ретінде қастерлеген. Біздің ата-бабаларымыз бүкіл өсімдік әлемін ағаш рухтарына жатқызған. Киімде өсімдікке ұқсас кез келген әшекей ағаштардың рухын бейнелейді. Адам ағзасында ағаш рухтары бауыр мен өт қабында өмір сүреді. Егер бұл органдарда проблемалар туындаса, мұны теңестіру керек

От рухтарының дәстүрлі тағамы май, сүт, сүт өнімдері, қымыз, сүт арақаны және талқан болды. Киіз үйде төбенің ағаш бөліктері үшбұрышты етіп бүктеледі. Үшбұрышты пішіндер мен қызыл түс от рухтарын білдіреді. Мұнда төбедегі от рухтары киіз үйге жауған жаңбыр түріндегі су рухтарына қарсы тұрады. Киіз үйдің тұрғындарын сыртқы кеңістіктің теріс энергияларынан түрлендіретін от энергиясы қоршайды. Әйелдердің телеут киімдерінде от рухтары дәстүрлі қызыл түске боялған тиошток (төбешік) және жаға (тяка) арқылы бейнеленген. Қолтық астындағы материал бөліктері де қызыл. Шетінің ішкі бөлігі қызыл материя жолағымен өшірілген. Денедегі қызыл жиектер (киім) және чарықтард (аяқ киім) барлығында қорғаныс функциялары болды. Мұның бәрі от рухтарының қорғауы. Өйткені от теріс энергияны оңға айналдырады. Оң қолтығында әке текті әруақтар, сол қолтығында ана текті әруақтар. Жүрек кеудеде, ал адамның жаны мен рухы жүректе тұрады. Адам ағзасында от рухтары жүректе, жүрек қуысында, аш ішекте және үштік қыздырғышта өмір сүреді.

Барлық дәуірлер мен халықтардың барлық рухани дәстүрлерінде судың әруақтарымен байланысты дәстүрлі рәсімдер қолданылған және күні бүгінге дейін қолданылуда. Жала айтады, намаз оқиды, суға батырады, су шашады. Олар қасиетті суды ішеді. Бұлақтар мен су көздері әрқашан қасиеттілікпен байланысты. Киімде су рухтары дөңгелек әшекейлермен, әшекейлермен, қара және көк және ашық көк түстің барлық реңктерімен бейнеленген. Адам ағзасында су рухтары бүйрек пен қуықта орналасады. Егер бұл органдарда проблемалар болса, рухтардың осы класын теңестіру қажет. Өйткені олар не әлсірейді, не гиперактивті болады.

Адам аруақтарды тамақтандырғанда, тамақтың бейнесін, оның иісін, дәмін, есту сезімін, тамақпен байланыста болған тактильді сезімдерді ойша жіберуі керек. Одан кейін аруақтарға ішкен аспен бірге тоқтық сезімін де, ризашылық сезімін де жеткіземіз. Рух немесе рухтар алғыс сезімін алған кезде, біз оларды тамақтандырғанымыз үшін олар бізге шынымен риза болады. Осы сәтте әруақтардан бірдеңе сұрау керек, алғыс ретінде олар біздің өтінішімізді орындайды. Бұл жерде сұрау кезінде дәстүрлі иерархия бар екенін есте ұстауымыз керек.

Түркілік мифологиялық жануарлардың бейнелену стилі оның қасиетті семантикасын ою-өрнекте дәуіріне жеткізеді. Екінші Пазырық қорғанындағы скиф-сақ көсемінің татуировкасының фрагментін келтірейік. Таулы Алтай, IV ғ. BC Скифтік ою-өрнек мотиві барлық уақытта екі принциптің – қараңғы және жарықтың қарама-қайшылығына салынған. II Бошадар қорғаны. Алтай, V ғ. BC е. Скиф-сақ көсемінің ер жабыны безендірілген бірінші Пазырық қорғанынан азаптау көрінісін қараңыз, б.д.д. V-IV ғғ.

4-сурет. Скиф-сақ «Аң стилі»

Скиф мифологиялық жануарларының скиф-сақ бейнелі стилі ою-өрнектің қасиетті семантикасын береді (4 сурет). Геометриялық, сандық және түстік символизмнің болуы, әрине, Азияның көркем мәдениетінің ерекше атрибуты емес. Алайда, тек сонда ғана мұндай символизм әлем халықтары өнерінің аясында соншалықты мәнді, таңбалық қызметке ие болды, бұл көрсеткіште нақты көркем бейнелілікке жақындайтыны сөзсіз (5 сурет) [Ғабитов, 2021].

5-сурет. Түркі рәміздері

Қорытынды. Түркі күн-ай күнтізбесінде 12 жануар бар. 12 жануардың әрқайсысы белгілі бір элементке сәйкес келеді. Барыс, Қоян – бұл ағаштың элементі. Жылан мен жылқы – оттың элементтері. Маймыл (Мечин шоқжұлдызы, үлкен аяқ) және әтеш (Гаруда, құс) металдың элементтері болып табылады. Қабан (шошқа) және егеуқұйрық (тышқан) – судың элементтері. Бұқа (піл), айдаһар, қошқар (ешкі), ит – бұл Жер элементі. Егер сіздің туған жылыңыз 0-1 санымен аяқталса, бұл жыл Металл элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 2-3-те аяқталса, бұл жыл Су элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 4-5-те аяқталса, онда бұл жыл элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 6-7-де аяқталса, онда бұл жыл От элементіне жатады. Егер сіздің туған жылыңыз 8-9-да аяқталса, онда бұл жыл Жер элементтеріне жатады. 5 элементті жануарлардың 12 жылдық күнтізбесіне көбейткенде 60 жылдық цикл беріледі. 12 жылдық жануарлар күнтізбесі жылдарға созылатындығымен қатар, 12 ай атауларына, күн атауларына және сағат атауларына да таралады. Мысалы, егеуқұйрық жылы болса, егеуқұйрық айы болса, егеуқұйрық күні болса, егеуқұйрық сағаты да бар. Сондықтан олар жұлдыз жорамалын жасау үшін адамның туған күнін, сағатын, айын және жылын белгіледі.

Солтүстік Америка үндістерінің алтайлық тамыры бар екенін растайтын генетикалық зерттеуді Пенсильвания университетінің бір топ антропологтары Новосібір Цитология және генетика институтының, сондай-ақ Қазақстан генетика институтының зерттеушілерімен бірлесіп жүргізді. Бұл зерттеу туралы жарияланған мақаланың авторларының бірі Теодор Шурр: «Алтай – Солтүстік Америка үндістерінің туған жері» деді, Пенсильвания университетінің антропология профессоры, АҚШ. Дәл осындай пікір айтқан – И.А.Захаров. Ол – Ресейдің жетекші генетиктерінің бірі: «Академик А.П.Деревянконың Алтайда жоғарғы палеолит дәуірінде қалыптасқан мәдени дәстүрдің дәл осы өңірден тарағанын көрсеткені маңызды [Захаров, 2013].

Зерттеу нәтижесінде: 1) 12 жылдық күнтізбенің телеуіттердің, тувалықтардың, қазақтардың тұрмыстық мәдениетіндегі генезисі мен ролі осы халықтардың мәдениеті контекстіндегі киелі уақыт үлгісінің қызмет ету ерекшеліктерін, типтік белгілерін, киелі уақыттың бірегейлігін анықтайды; 2) табиғаттың биоритміне сәйкес келетін күнтізбені семиотикалық талдау Саян-Алтай түркілерінің салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптары мен мерекелерін, субмәдениеттерін, отбасылық тұрмыс-тіршілігін салыстырмалы түрде айқындауға мүмкіндік береді; 3) архетиптік бірлігі бар көшпелі түркі халықтарының 12 жылдық жануарлар күнтізбесі қазақтар ислам дінін қабылдап, Саян-Алтай таулы аймақтарына буддизм сіңгеннен кейін сәйкес дүниетанымдық жүйелер де өзгерістерге ұшырағандығы дәлелденді.

ӘДЕБИЕТ

Абаев Н. В. Белая вера и оккультные тайны тэнгрианства. Улан-Удэ: Красноярск, АкадемТорум. 2017. 112 с.

Аласов Чистан. Отчет деятельности культурного центра телеутов. Кемерово, 2022. 184 с.

Алимжанова А.Ш., Шаймерденова М.Д. Наурыз мейрамы. Алматы, 2016. 188 с.

Арутюнова Н. Д. От редактора // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. М.: Изд-во Индрик, 1997а. С. 5-16.

Қазақ мәдениеті: Электрондық Хрестоматия. Авторлар тобы. Алматы: Қазақ университеті кітапханасы. Ашық портал. 2021. // <http://elibrary.kaznu.kz/ru/node/8132>

21st-Century Narratives of World History Global and Multidisciplinary Perspectives. Edited by R. Charles Weller. Washington, USA, 2017. 265-289 p.

Kazakh culture. Theory and history / Gabitov Tursun. Almaty Lantar Trade, 2020. 247 p.

Гуревич А. Избранные труды. Средневековый мир. СПб.: Изд-во СПб университета, 2007. С. 87-131.

Захаров И.А. По следам Чингиз-хана. Генетик в центре Азии. Ижевск: Изд. Ин-т компьютерных исследований, 2013. 84 с.

Искаков М. Қазақтың байырғы календары / М. Искаков. Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1960. 219 б. (88, 83).

Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М.: ЧеРО, 2003. 349 с.

Кузнецов Б.И. Древний Иран и Тибет. (История религии Бон). СПб.: «Евразия», 1998. 352 с.

Маргулан А.Х. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. 368 б.

Муханбетова А. Тенгрианский календарь (мушель) как основа кочевой цивилизации казахов. // http://Tengrianski_kalendar.pdf (tengrifund.ru).

Напольнова Е.Н. Циклические природные явления в турецкой языковой картине мира. // Урало-алтайские исследования. № 2. 2010. С. 47- 52.

Рахматидефак. Дети Атлантиды: Очерки по истории древнейших тюрков. Казань: Тат. кн. изд-во, 1999. 111 с.

Рерих Ю.Н. Тибет и Центральная Азия: Статьи. Лекции. Переводы. Самара, 1999. 368 с.

Рябцева Н.К. Аксиологические модели времени // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. М.: Изд-во Индрик, 1997. С. 78-95.

Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов: (XIX - нач. XX в.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 213 с.

Толстой Н.И. Времени магический круг (по представлениям славян) // Логический анализ языка. Язык и время. М.: Издательство «ИНДРИК», 1997 С. 17-27.

Толстая С.М. Параметры времени в языке и культуре // Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. М.: ЛИБРОКОМ, 2011. С. 150-154.

Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск: Наука: Сибирское отделение, 1988. 224 с.

Традиции и ремесла бачатских телеутов: учебно-методическое пособие для национально-культурных центров и образовательных учреждений Кемеровской области / Татьяна Ивановна Кимеева, Л.И. Тыдыкова. Кемерово, 2011. 118 с.

The Decree of the Khro-chen King // The Tibet Journal Vol. 16, No. 2, Shakabpa Memorial Issue: Part III (Summer 1991), pp. 3-18

Уалиханов Ш.Ш. Тәңірі (Құдай) // Қазақ ағартушыларының философиясы. – Астана: Аударма, 2007. Б. 12 - 46.

Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. М.: КомКнига, 2006. 279 с.

REFERENCES

Abaev N.V. Belaya vera i okkul'tnye tajny tengrianstva.– Ulan-Ude: Krasnoyarsk, Akadem Torum. 2017. 112 p. (In Mongol)

Arutyunova N. D. Ot redaktora // Logicheskij analiz yazyka. Yazyk i vremena / Otv. red. N.D. Arutyunova, T.E. Yanko. M.: Izd-vo Indrik, 1997a, pp. 5-16. (In Russian)

Kazakh madenieti: Elektrondyk Hrestomatiya (Gabitov T.H.). Almaty: Kazakh universiteti kitaphanasy. Ashyq portal. 2021. // <http://elibrary.kaznu.kz/ru/node/8132>

Edited by R. Charles Weller. Western, Russian, and Islamic Culture in World Civilizational Perspective // 21st-Century Narratives of World History Global and Multidisciplinary Perspectives. – Washington, 2017, pp. 265-289. (USA)

Kazakhculture. Theory and history (Gabitov Tursun). Almaty Lantar Trade, 2020. 247 p. (In Kazakh)

Gurevich A. Izbrannye trudy. Srednevekovyj mir. SPb.: Izd-vo SPb universiteta, 2007, pp. 87-131. (In Russian)

Zaharov I.A. Po sledam Chingiz-hana. Genetik v centre Azii. Izhevsk: Izd. In-t komp'yuternyh issledovaniy, 2013. 84 p. (In Russian)

Iskakov M. Kazakhtyn bajyrғы kalendarы / M. Iskakov. Almaty: Kazakh memleket baspasy, 1960. 219 p. (88, 83). (In Kazakh)

Kornilov O.A. Yazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov. M.: СHeRO, 2003. 349 p. (In Russian)

Kochnova K.A. Leksiko-semanticheskoe pole „prirodnoe vremya“ v yazykovoj kartine mira A.P. СHekhova: avtoref. diss. kand. filol. nauk. Nizhnij Novgorod 2005. 21 p. (In Russian)

Kuznecov Bronislav Ivanovich Drevnij Iran i Tibet. (Istoriya religii Bon). SPb.: «Evraziya», 1998. 352 p. (In Russian)

Margulan A.H. Ezhelgi zhyr, anyzdar. Almaty: Zhazushy, 1985. 368 p. (In Kazakh)

Mizhit E.B. Tuvinskaya tradicionnaya kosmologiya v literature (Sakral'nyj kosmos v «Povesti o svetlom mal'chike» S. Saryg-oola) // Uchenye zapiski. Iss. XX. Kyzyl, 2004, pp. 228-239. (In Russian)

Miheeva L.N. Vremya v russkoj yazykovoj kartine mira. Ivanovo: Ivan. gos. un-t, 2003. 252 p. (In Russian)

Muhanbetova A. Tengrianskij kalendar' (mushel') kak osnova kochevoj civilizacii kazahov // http://Tengrianski_kalendar.pdf (tengrifund.ru).

Napol'nova E.N. Ciklicheskie prirodnye yavleniya v tureckoj yazykovoj kartine mira // Uralo-altajskie issledovaniya. № 2. 2010, pp. 47- 52. (In Russian)

Potapov L.P. Oчерki narodnogo byta tuvincev. M.: Nauka, 1969. 402 p. (In Russian)

Rahmati Defak. Deti Atlantidy: Oчерki po istorii drevnejshih tyurkov. Kazan': Tat. kn. izd-vo, 1999. 111 p. (In Russian)

Rerih Yu. N. Tibet i Central'naya Aziya: Stat'i. Lekcii. Perevody. Samara, 1999. 368 p. (In Russian)

Ryabceva N.K. Aksiologicheskie modeli vremeni // Logicheskij analiz yazyka. Yazyk i vremya / Otv. red. N.D. Arutyunova, T.E. Yanko. M.: Izd-vo Indrik, 1997, pp. 78-95. (In Russian)

Serebrennikov B.A., Kubryakova B.C., Postovalova V.I., Teliya V.N., Ufimceva A.A. Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke. Yazyk i kartina mira. M.: Nauka, 1988. 212 p. (In Russian)

Suzukej V.Yu. Prostranstvo i vremya v tradicionnom vospriyatii tuvincev // Problemy vostokovedeniya. № 3. 2009, pp. 13-21. (In Russian)

Tivanenko A.V. Gibel' plemeni merkitov. Slyudyanka: Buryatskij nauchnyj centr SO RAN, 1998. 112 p. (In Russian)

Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obryadnosti kazahov: (XIX - nach. XX v.). Alma-Ata: Gylym, 1991. 213 p. (In Kazakh)

Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri. Prostranstvo i vremya. Veshchnyj mir. Novosibirsk: Nauka: Sibirskoe otdelenie 1988. 224 p. (In Russian)

Tradicii i remesla bachatskih teleutov: uchebno-metodicheskoe posobie dlya nacional'no-kul'turnyh centrov i obrazovatel'nyh uchrezhdenij Kemerovskoj oblasti / Tat'yana Ivanovna Kimeeva, L.I. Tydykova . Kemerovo, 2011. 118 p. (In Russian)

The Decree of the Khro-chen King // The Tibet Journal Vol. 16, No. 2, Shakabpa Memorial Issue: PartIII (Summer 1991), pp. 3-18. (In Russian)

Ualihanov Sh.Sh. Taniri (Kudai) // Kazakh agartushylarynyn filosofiyasy. Astana: Audarma, 2007, pp. 12-46. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Ғабитов Тұрсын Хафизович – философия ғылымының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры (Қазақстан). E-mail: tursungabitov@mail.ru.

Аласов Чистан Амырович – тарих ғылымының кандидаты, Телеут халқының «Эне-Байат» ассоциациясы (Ресей Федерациясы). E-mail: ekslibris70@mail.ru.

Сведения об авторах: Ғабитов Тұрсын Хафизович – Профессор КазНУ имени Аль-Фараби, доктор философских наук (Қазақстан). E-mail: tursungabitov@mail.ru.

Аласов Чистан Амырович – Руководитель Телеутского исследовательского центра кандидат исторических наук (Российская Федерация). E-mail: ekslibris70@mail.ru.

Information about the authors: Ғabitov Tұrsyn Hafizovich – Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophy (Kazakhstan). E-mail: tursungabitov@mail.ru.

Alasov Chistan Amyrovich – Head of Teleut Research Center Ph.D. (Russian Federation). E-mail: ekslibris70@mail.ru.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.03.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.04.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.04.2024.

ӘОЖ 069(53)

МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСЫНА ТАЛДАУ ЖАСАУДЫҢ НЕГІЗГІ ПАРАМЕТРЛЕРІ

С.Т. Шаметов, А.Ж. Үркінбаева

«Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
(Қазақстан)

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада музейлердің қазіргі тәжірибесінде қолданылып жүрген музей экспозициясы мен технологияларын талдауға және жіктеуге арналған. Бұл, ғылыми-зерттеу, жобалау және оқу іс-әрекетінің бұрынғы қолданыстағы теориялық, практикалық тұжырымдарды және ғылыми мақалаларды саралау.

Мақаланың мақсаты талдаудың нақты параметрлерін айқындаудың негізгі принциптерін атап көрсету. Талдау параметрлерін нақтылау, жоспар құру, «ағарту» принциптерін қатаң сақтау - музей экспозициясына талдау жасаудағы жұмыстың негізгі формасы ретінде қарастырылады.

Мақаланың негізгі міндеті – музей экспозициясының ғылыми-теориялық мәнін ашу, музейдің коммуникативті мүмкіндіктеріне талдау жасау, музей экспозициясын ғылыми-көпшілік өнер туындыларына айналған құбылыс ретінде көрсету. Музейдің негізгі көрінісі экспозиция арқылы нақты деректермен дәлелдей отырып келушілерге белгілі бір дәрежеде ғылыми ақпарат беру, білім беру мекемелерінің оқу бағдарламаларын ескере отырып заманауи қоғам талаптарына сай білім беру мен тәрбие жүйесін қалыптастыру.

Экспозицияда педагогикалық, психологиялық принциптердің қамтылуы келушілердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға септігін тигізетінін, ал, экспозицияға талдау жасау музей ісінің жеке ғылым ретінде қалыптасуында негізгі фактор екендігін айқындайды.

Экспозиция құрылымында түсіндірме мәтінсіз өзіндік ойлау арқылы бейнені елестету үшін қандай мәселелерге айрықша көңіл аудару керектігі нақтыланады.

Әлемдік музейлердің экспозиция құру тәжірибелеріндегі ұқсастықтары мен ерекшеліктері саралана отырып, экспозиция құру параметрлері ғылыми айналымға ұсынылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Тақырыптың пәнаралық байланыстар тоғысында орындалуына байланысты зерттеудің методологиялық негізінің де тарих, педагогика, психология ғылымы салаларының әдіс-тәсілдерін қолдануымен ерекшеленеді. Музей экспозицияларының атқарған рухани-ағартушылық қызметі, оның қоғамдық-элеуметтік ортаға ықпал-әсері педагогика, психология, дизайн ғылымдарының әдіс-тәсілдерін қолдануды қажет етеді. Музейлердің орналасуы, оның құрылысына қолданылған материалдары мен ішкі құрылымдары да алуан-түрлі болуы экспозиция құру барысында бірқатар қиындықтар туғызды. Бұндай түйінді мәселелердің шешімін іздестіруде сәулет-құрылыс саласының методологиялық әдіс-тәсілдеріне жүгінуге тура келеді.

Музей экспозициясы параметрлерін нақтылау, талдау дизайндық, психо-педагогикалық, тарихи-индуктивті талдау әдістері бойынша жүргізілді.

Тірек сөздер: Музей, экспозиция, талдау, параметр, ағарту, экспонат, рухани қажеттілік.

Сілтеме жасау үшін: С.Т. Шаметов, А.Ж. Үркінбаева. Музей экспозициясына талдау жасаудың негізгі параметрлері // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 86-93 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.10

ОСНОВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ АНАЛИЗА МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ

С.Т. Шаметов, А.Ж. Уркинбаева

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Сұлтан» (Казахстан)

Аннотация. Представленная статья посвящена анализу и классификации музейных экспозиций и технологий, используемых в современной музейной практике. Это дифференциация ранее существовавших теоретических, практических выводов и научных статей исследовательской, проектной и образовательной деятельности.

Цель статьи – подчеркнуть основные принципы определения конкретных параметров анализа. Уточнение параметров анализа, составление плана, строгое следование принципам «просветительства» – рассматривается как основная форма работы при анализе музейной экспозиции.

Основная задача статьи – раскрыть научно-теоретическую сущность музейной экспозиции, проанализировать коммуникативные возможности музея, представить музейную экспозицию как явление, ставшее научно-популярными произведениями искусства. Основной задачей музея является предоставление посетителям определенной степени научной информации, подтвержденной реальными данными, посредством экспозиции, формирование системы образования и воспитания в соответствии с требованиями современного общества, с учетом учебных программ образовательных учреждений.

В экспозиции раскрывается, что содержание педагогических и психологических принципов способствует удовлетворению духовных потребностей посетителей, а анализ экспозиции является основным фактором становления музейного дела как отдельной науки.

В структуре экспозиции уточняется, на какие проблемы следует обратить особое внимание, чтобы представить образ посредством самостоятельного размышления, без поясняющего текста.

Предлагаются в научный оборот параметры создания экспозиции с дифференциацией сходств и особенностей в опыте создания экспозиции музеев мира.

Материалы и методы исследования. Благодаря реализации темы на стыке междисциплинарных связей, методологическая основа исследования отличается также использованием методов из областей истории, педагогики, психологической науки. Духовно-просветительская деятельность музейных экспозиций, ее влияние на социальную среду требует использования методов педагогики, психологии, наук о дизайне. Расположение музея, материалы, использованные при его строительстве, разнообразие внутренних конструкций создали ряд трудностей при создании экспозиции. В поисках решения столь острых проблем необходимо обратиться к методическим методам области архитектуры и строительства.

Уточнение и анализ параметров музейной экспозиции осуществлялись методами проектного, психолого-педагогического, историко-индуктивного анализа.

Ключевые слова: Музей, экспозиция, анализ, параметр, просветление, экспонат, духовный, потребность.

Для цитирования: С.Т. Шаметов, А.Ж. Уркинбаева. Основные параметры анализа музейной экспозиции // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 86-93. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.10

THE MAIN PARAMETERS OF THE ANALYSIS OF THE MUSEUM EXHIBITION*S.T. Shametov, A.J. Urkinbaeva*«Aziret Sultan memlekettik tarihi-madeni muzei-qorygy
(Kazakhstan)

Abstract. The presented article is devoted to the analysis and classification of museum expositions and technologies used in modern museum practice. This is the differentiation of previously existing theoretical, practical conclusions and scientific articles of research, design and educational activities.

The purpose of the article is to emphasize the basic principles of determining specific parameters of the analysis. Clarification of the parameters of the analysis, drawing up a plan, strict adherence to the principles of «enlightenment» - is considered as the main form of work in the analysis of the museum exposition.

The main task of the article is to reveal the scientific and theoretical essence of the museum exposition, to analyze the communicative capabilities of the museum, to present the museum exposition as a phenomenon that has become popular science works of art. The main view of the museum is to provide visitors with a certain degree of scientific information, as evidenced by real data through the exposition, the formation of a system of education and upbringing in accordance with the requirements of modern society, taking into account the curricula of educational institutions.

The exposition reveals that the content of pedagogical and psychological principles contributes to the satisfaction of the spiritual needs of visitors, and the analysis of the exposition is the main factor in the formation of museum business as a separate science.

In the exposition structure, it is clarified what problems should be paid special attention to in order to imagine an image through self-thinking, without an explanatory text.

The parameters of creating an exposition are proposed for scientific circulation with a differentiation of similarities and features in the experience of creating an exposition of world museums.

Materials and methods of research. Thanks to the implementation of the topic at the intersection of interdisciplinary connections, the methodological basis of the research is also distinguished by the use of methods from the fields of history, pedagogy, and psychological science. The spiritual and educational activities of museum exhibitions and their influence on the social environment require the use of methods of pedagogy, psychology, and design sciences. The location of the museum, the materials used in its construction, and the variety of internal structures created a number of difficulties in creating the exhibition. In search of solutions to such pressing problems, it is necessary to turn to methodological methods in the field of architecture and construction.

The clarification and analysis of the parameters of the museum exhibition were carried out using the methods of design, psychological and pedagogical, historical and inductive analysis.

Keywords: Museum, exposition, analysis, parameter, enlightenment, exhibit, spiritual, need.

For citation: S.T. Shametov, A.J. Urkinbaeva. The main parameters of the analysis of the museum exhibition // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 86-93. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.10

Кіріспе. Кез келген музей экспозициясының міндеті музейдің ағартушылық қызметін жүзеге асыру, таңдалған тақырып бойынша жан – жақты мәліметтерді қамти отырып, келушілердің мәдени деңгейін көтеру, рухани қажеттіліктерін өтеу. Олай болса, музейдің ағартушылық қызметі және мәдени деңгейі дегеніміз не, ол қандай принциптерден құралатынын зерделеген жағдайда музей экспозициясына талдау жасаудың параметрлерін анықтауға мүмкіндік туады.

«Ағарту» кең мағыналы, қоғамның ең басты салалары білім мен мәдениетті, ішінара саясат пен экономиканы да қамтитын ауқымды ұғым. Қазақ әдеби тілінің сөзідігі атты көп

томдық еңбекте «Ағарту - жаппай сауат ашу, халыққа білім беру, оқыту, тәрбиелеу ісі». Ал Ағартушы – халықтың сауатын ашу, білім беріп, оқу, ағарту ісімен шұғылданушы адам; Қоғам – кемшіліктерін ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным – білім негізінде түзетіп, оның талғамын, саясатын, тұрмысын өзгертуге болады деген идеяны ұстанушы қайраткер, осы ағым өкілі [Жанұзақ, Омарбеков, Жүнісбек 2011: 752].

Елімізде қоғамдық ағарту саласында қалыптасқан өзіндік дәстүр бар. Оның басында халық арасынан шыққан Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов сынды ғұламалар тұр. XX ғасырда Кеңестік саясаттың нұсқауымен қоғамдық өмірдің бұл саласы мемлекет тарапынан нақты реттеліп отырды. Білік ағарту саласын идеологиялық мәселелерді шешу үшін пайдаланды. XX ғасырдың соңына қарай әлемдік жаһандану принциптері мен тәуелсіз саясат жүргізудің барысында елімізде ағарту саласының мақсаттары мен функциялары біршама өзгерді. Дегенмен, музейлердің ағартушылық қызметі қоғамдық өмірден ешқашан бөлек болған емес. Бұл музей құбылысының мәні. Музейдің ағартушылық қызметі-мәдени мұраны сақтау, қалпына келтіру, тарату және көпшілікке таныстыру арқылы көрінеді. Бүгінгі таңда музейдің ағартушылық қызметі рухани мұраны, қоғамдық мұраттар мен құндылықтар жүйесін көпшілікке танытуда жетекші саланың бірі болып қалуда.

Білім музейдің негізгі қызметінің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта көптеген музейлердің білім беру қызметі жеткілікті түрде құрылмаған және оқу орындарының бағдарламаларымен үйлестірілмей отыр. Музей қызметі білім беру кешені ретіндегі қазіргі қоғам талаптарына сәйкес келе бермейді.

Музейлердің қолданыстағы қызметі келушілермен жұмыс істеудің әртүрлі формаларын, соның ішінде танымдық, білім беру, тәрбиелік, әлеуметтік және басқа да жұмыстарды қамтиды. Келушілермен жұмыс формаларының басымдығы ең алдымен музейлердің көркем безендірілуі, өлкетану, тарихи, мемориалдық, ғылыми-зерттеу, ғылыми-ағартушылық, әдеби, оқу және т. б. ортақ профилдері мен типологияларымен анықталады. Бұл дегеніміз аталған сапалық талаптар музей экспозициясының негізгі көрінісі, негізгі мақсаты болуы тиіс.

Талқылау. Музей экспозициясына талдау жасауда «ағарту» принципін қатаң сақтай отырып, талдау параметрлерін нақтылап, жоспар құру арқылы жүргізу тиімді. Ол үшін «ағарту» принциптерін білім мен тәрбие және мәдени құндылықтар десек, музей экспозициясы арқылы бұл принциптерді жүзеге асырудың тиімді жолдарын қарастыру басты мақсат болғаны абзал.

Белгілі француз музеологы Филипп Дюбенің «Экспозиция как инструмент знания и инструмент показа» атты еңбегінде «Экспозиция» – кеңістікте ойлау арқылы сипаты анықталатын бейнені қалыптастыру болып табылады [Дюбе, 1995: 4]

Экспозиция кеңістігінде құрылымының ойлау арқылы бейнені елестету үшін хронологиялық жүйені сақтау тиімді нәтиже береді. Кез-келген тарихи оқиғаны тарих ғылымында негізінен үш кезеңге бөліп қарастырамыз, ол тақырып сюжетінің себеп-салдары мен басталуы, оқиғаның шарықтау шегі және соңғы нәтижесі мен қорытындысы. Көптеген көрме экспозицияларында жиі кездесетін қателік – толық емес немесе жүйелілік сақталмаған тақырып желісі. Мұндай жұмыстар түсініксіз әрі келушілерді тез зеріктіреді. Қызықты экспозиция құру үшін экспонаттар мен оқиғалардың жүйелілігін сақтай отырып түрлендіре білу маңызды.

Келушілерге тарихи деректермен дәлелдей отырып, нақты білім ұсына білу музей ісінің тағы бір артықшылығы. Келушілердің рухани қажеттіліктерін талапқа сай орындау үшін музей экспозициясы арқылы білімін артыру Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңының 11 бабы 2 тармағындағы «жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» [Білім туралы Заң, 2007: 11 бап.] деп атап көрсетілген қағиданы жүзеге асырудың тиімді жолы. Яғни, әрбір құрылған экспозицияда шығармашылықты дамытуға, отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктерін, ел тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеуге арналған

қандай да бір көріністің болуы музей экспозициясының маңызы мен келушілердің қызығушылығын арттырмақ.

Музей педагогикасының көмегімен біз айтарлықтай тәрбиелік әсерге қол жеткізе аламыз. Музейде - білім берудің кешенді бағдарламаларды әзірлеуде, мемлекеттік музейлердің балалар аудиториясымен жұмысында интерактивті нысандарды қолдануды кеңінен пайдалану оң нәтижеге қол жеткізудің тиімді жолы.

Білім беру мекемелері мен музейлердің ынтымақтастығына бағытталған білім беруді гуманитарлық жаңартуға деген ұмтылыс қазіргі кезде өзектілігін арттырып келеді. Музей педагогикасы барысында білім беру практикасында музей экспозициясы барған сайын маңызға ие бола бастады [электронды ресурс] <https://kiro-karelia.ru/activity/journal/nomera/2-42-02>. 31.01.2024.

Музей экспозициясында келушілердің адамгершілік, отансүйгіштік, экологиялық және т.б сезімдерін оятатын тәрбиелік мәні бар мәтіндер мен дүниелердің болуы мақсатқа жетер жолдағы маңызды қадам.

Қазіргі таңда жеке тұлғаны қалыптастыруда және оған рухани, адамгершілік, эстетикалық және мәдени тәрбие беруде кері әсерін тигізетін күшті, кейде агрессивті деп айтуға болатын ақпарат ағынын белгілі бір дәрежеде сүзгіден өткізу, қала берді шектеулер енгізу қоғамымызға қажет-ақ.

Жеке тұлғаны тәрбиелеу және қалыптастыру мәселелерінде қоғамға мақсатты, шынайы, жақсы құрылымдалған және түсініп қабылдау үшін қол жетімді ақпарат қажет. Бұл тұрғыда музей экспозицияларының өзіндік орны бар екені даусыз. Өйткені, сақтау, зерттеу және музей заттарын таныстыру арқылы қалыптасатын білім музейдің негізгі қызметтерінің бірі [Фофин, 2011].

Атақты ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» - деген қағидасы қоғамдық өмірдің барлық саласында, соның ішінде мектеп пен музейдің күнделікті өмір салтына айналуы тиіс. Сондықтан тәрбие мәселесі музей экспозициясының бөлінбес бір бөлшегі ретінде кеңінен қолданылғаны абзал.

Ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалану музейге келушілерге танымдық қабілетін арттырып қана қоймай, тәрбиелеуге де мүмкіндік береді. Бұл процесте музейдің эстетикалық дизайны өте маңызды рөл атқарады.

Заманауи музей экспозициясын құрудағы дизайнердің рөлі арнайы бағдарламалық органы ұйымдастыру өнерінде, оны тиісті көркемдік және экспрессивті контекстпен толықтырып, белгілі бір функционалды және утилитарлық талаптармен қамтамасыз ете білуінде.

Егер музей, заманауи музейтану ғылымы, экспозиция арқылы жаңаша көзқарасты қалыптастырудың өндірушісі болса, онда дизайн бұл процесте өте маңызды рөл атқарады. Қазіргі кезде әлемдік заманауи музейтану ғылымында музей экспозицияларын құру және безендіру тәжірибесінде экспозиция құру тұжырымдамасы мен дизайны тұжырымдамасын бөліп қарастыру тәжірибесі ұсынылуда.

Дизайн тәжірибесі музейдің институт ретінде пайда болуынан бері бар, ал тұжырымдамасы тек XX ғасырдан басталады. Музей дизайнын тұжырымдаудың үш негізгі бағытын атауға болады: 1) білім беру құралы ретінде түсіну (1920-1930 жж.); 2) көркемдік-эстетикалық талдау объектісі ретінде (1960-1980 жж.) 3) музей экспозициясы шеңберінде танымдық әсерлері; атап айтқанда қабылдауының, есте сақтауының, ойының, тілінің, қиялының қалыптасуы мен дамуы (1990 жылдардан бастап) [Волкова, 2017: 82-88].

Экспозицияны құру процесіне басқа қатысушылардың, соның ішінде дизайнер мен суретшінің экспозицияны құрудағы орны маңызды болса да, экспозиция құрушы өз жауапкершілігін қатаң есте ұстауы тиіс.

Экспозиция құрушының келесі қатаң есте ұстауға тиісті маңызды міндеттерінің бірі экспозицияға қойылған экспонаттардың сақталуы. Музей заттары мен коллекцияларын сақтау бүкіл әлемдегі мұражайлардың негізгі функцияларының бірі болып табылады.

Музей заттарын сақтау мен экспозициялаудың негізгі талаптары «Қазақстан Республикасы музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару» нұсқаулығында нақты көрсетілген.

«Музей заттарын сақтау музей заттарының физикалық сақталуын қамтамасыз етіп, оларды қираудан, бүлінуден және ұрлаудан қорғауды, сондай-ақ оларды зерттеу мен экспонаттауға қолайлы жағдайлар жасаудан тұрады.

Музей заттарын сақтау қор қоймасында, экспозицияда, музей затын музей іші мен одан тыс жерлерге орын ауыстыру кезінде жүзеге асырылады» [Қазақстан Республикасы музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару нұсқаулығы. III тарау. Музей заттарын сақтау. 34 тармақша. 07.12.2015а.].

Музей экспонаттарын сақтау белгілі бір температура мен ылғалдылықты қажет етеді. Температуралық-ылғалдылық режимінің ережелерін сақтамау заттардың бұзылуының себептері болып табылады. «Қор қоймасының және экспозициялық залдардың ғимараттарында ауа температурасы + 18 °C шегінде сақталуы тиіс» [Қазақстан Республикасы музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару нұсқаулығы. 3 тарау. 36 тармақша. 07.12.2015б.]. Сонымен қатар, экспозиция құрамындағы жәдігерлердің химиялық және биологиялық ерекшеліктеріне қарай ерекше күтімді қажет ететін экспонаттарды анықтап, оларға бүлінбейтіндей арнайы жағдай жасау басты міндет болып табылады.

Музей жәдігерлері мен коллекцияларын сақтау дүние жүзіндегі музейлердің негізгі функцияларының бірі болып табылады. Экспозицияға қойылған экспонаттардың қауіпсіздігін сақтау ұжымдық жауапкершілікті талап етеді. Бұл процесс объектілерді сақтау және экспозициялау үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етуді, оларды профилактикалық консервациялау және қалпына келтіру бойынша шараларды жүзеге асыруды қамтиды. Объектінің қасақана немесе байқаусызда бүлінуі, қолды болмауы үшін тиімді шараларды қарастыра отырып қауіпсіздік жүйесін құру басты талап. Әрбір музей өз коллекцияларының сақталуын қолданыстағы нормативтік базаға сәйкес қаржылық мүмкіндіктерін ескере отырып қамтамасыз ететіні белгілі. Дегенмен, музейлерде қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін объектінің техникалық базасын қалыптастыру және қорғауды ұйымдастыру, мамандардың техникалық қорғаныс құралдарымен жұмыс істеу әдіс-тәсілдерін толық меңгеруі өте маңызды. Техникалық қорғаныс құралдарына жататын заманауи өрт дабылы жүйелері, желілік бейнебақылау камералары мен түрлі механикалық құрылғыларды қолданысқа енгізген жөн.

Қорытынды. Қорыта келгенде музей экспозициясына талдау барысы төмендегідей параметрлерді қамтиды.

- Экспозиция құрылымының хронологиялық жүйелілігі;
- Музей экспозициясының білім беруі;
- Музей экспозициясының тәрбиелік мәні;
- Музей экспозициясының көркемдік безендірілуі.
- Рухани және заттай мұраларының талапқа сай сақталуы ;
- Рухани және заттай мұраның қауіпсіздігі;

Сонымен қатар, экспозиция құруда мынадай мәселелер ескерілуі қажет.

Экспозицияның музей қызметінің барлық аспектілерімен жан-жақты байланыстылығы, педагогикалық талаптардың сақталуы, заманауи декоративтік-безендірудің түрлі бағыттарының қолданылуы, тарихи нақтылықтың музейлік бейнесін қалыптастыру, идеяның мазмұнын түсіндірмесіз аша білу сынды әсерлі композиция құру басты мақсат болып табылады.

Егер музейлердің ағартушылық қызметі келушілердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра алса, онда музей қызметі олардың дамуы мен қалыптасуына ықпал етті деуге болады.

Бүгінгі таңда қоғамда отандық музейтанушылардың музейлердегі танымдық, ағартушылық іс-шаралардың қажеттілігіне аз көңіл бөлуіне қарамастан, оны дамыту үрдісі

қажеттілігі артып келеді. Музей педагогикасы қызметін музейдің маңызды функцияларының бірі ретінде тану, экспозиция процесін психологиялық және педагогикалық тұрғыдан тереңдете зерттеу өзекті мәселеге айналып отыр.

ӘДЕБИЕТ

«Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. 11 бап.

Волкова Е.В. Концептуализация музейного дизайна: основные подходы // Общество. Среда. Развитие. 2017, № 4. С. 82–88.

Дюбе Ф. Экспозиция как инструмент знания и инструмент показа Филип Дюбе // Museum. №3. 1995. С. 4–5.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек. Алматы, 2011. С. 752.

Қазақстан Республикасы музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару нұсқаулығы. 3- тарау. Музей заттарын сақтау.34 тармақша. 07.12.2015а.

Қазақстан Республикасы музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару нұсқаулығы. 3 тарау. 36 тармақша. 07.12.2015б.

Фофин А.И. Музей как медиативное пространство диалога культур: парижский «Музей на набережной Бранли», Фофин. Magister Dixit: научно-педагогический журнал Восточной Сибири. 2011. № 1 (03). URL: 322 <http://md.islu.ru/sites/md.islu.ru/files/rar/fofina.i..pdf>.

[электронды ресурс] <https://kiro-karelia.ru/activity/journal/nomera/2-42-02>. 31.01.2024

REFERENCES

«Bilim turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2007 jylgy 27 şildedegi № 319 Zany. 11 bap. (In Kazakh)

Volkova E.V. Konseptualizasia muzeinogo dizaina: osnovnye podhody // Obşestvo. Sreda. Razvitie. 2017, № 4, pp. 82–88. (In Russian)

Dübe F. Ekspozisia kak instrument znania i instrument pokaza Filip Dübe // Museum. №3. 1995. pp. 4–5. (In Russian)

Qazaq adebi tilinin sozdıgı. On bes tomdyq. 1-tom. / Qurast. T. Januzaq, S. Omarbekov, A. Junısbek. Almaty, 2011. p. 752. (In Kazakh)

Qazaqstan Respublikasy muzei qorynyñ muzei zattaryn esepke alu, saqtau, paidalanu jäne esepтен шығару нұсқаулығы. 3 tarau. Muzei zattaryn saqtau. 34 tarmaqşa. 07.12.2015a. (In Kazakh)

Qazaqstan Respublikasy muzei qorynyñ muzei zattaryn esepke alu, saqtau, paidalanu jäne esepтен шығару нұсқаулығы. 3- tarau. Muzei zattaryn saqtau.34 tarmaqşa. 07.12.2015a. (In Kazakh)

Fofin, A.I. Muzei kak mediativnoe prostranstvo dialoga kültur: parijski «Muzei na naberejnoi Branli», Fofin.Magister Dixit: nauchno-pedagogicheski jurnal Vostochnoi Sibiri. 2011. № 1 (03). URL: 322 <http://md.islu.ru/sites/md.islu.ru/files/rar/fofina.i..pdf>.01.02.2024

[elektronды resurs] <https://kiro-karelia.ru/activity/journal/nomera/2-42-02>. 31.01.2024

Авторлар туралы мәлімет: Шаметов Сәкен Таласбекұлы – «Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми қызметкер (Әйтек би көш. №1Б, Түркістан қ. Қазақстан). <https://orcid.org/0000-0003-4783-2384>. E-mail: Shayan_68@mail.ru

Үркінбаева Айгүл Жәнібекқызы – «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми қызметкер (Әйтек би көш. №1Б, Түркістан қ. Қазақстан). <https://orcid.org/0009-0006-4004-1167>. E-mail: u.aigul1972@mail.ru

Сведения об авторах: Шаметов Сакен Таласбекович – Государственный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Сұлтан». Научный сотрудник (Ул. Айтек би №1Б, г.Туркестан, Казахстан). <https://orcid.org/0000-0003-4783-2384>. E-mail: Shayan_68@mail.ru

Уркинбаева Айгул Жанибековна² – Государственный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Сұлтан». Научный сотрудник. (Ул. Айтек би №1Б, г.Туркестан, Казахстан). <https://orcid.org/0009-0006-4004-1167>. E-mail: u.aigul1972@mail.ru

Information about the authors: Shametov Saken Talasbekuly – State Historical and Cultural Museum-Reserve «Azret Sultan». Researcher (Aitek bi St. No. 1B, Turkestan, Kazakhstan). <https://orcid.org/0000-0003-4783-2384>. E-mail: Shayan_68@mail.ru

Urkinbaeva Aigul Zhanibekkyzy. – State Historical and Cultural Museum-Reserve «Azret Sultan». Researcher (Aitek bi St. No. 1B, Turkestan, Kazakhstan). <https://orcid.org/0009-0006-4004-1167>. E-mail: u.aigul1972@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 18.03.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 04.04.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 05.04.2024.

УДК - 769.2

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ АЗИИ В ЕВРОПЕЙСКОМ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ ЗНАНИИ (на основе коллекции музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых)

И.М. Рекида

КГКП «Областной музей изобразительных искусств имени семьи Невзоровых»
Управления культуры, развития языков и архивного дела области Абай (Казахстан)

Аннотация. Произведения графики, использовавшиеся для иллюстрирования научных изданий XIX века в области географии, истории и этнографии в наши дни дают возможность составить представление о формировании видения Центральной Азии в процессе научного освоения малоизвестных в европейском интеллектуальном пространстве территорий и культур. Понимание истоков вхождения этнокультурного стереотипа Центральной Азии в научное знание Европы особенно актуально в наши дни на фоне глобализации культуры. Цели и задачи данной статьи, однако, не сводятся к философскому анализу формирования представлений о Центральной Азии, а носят более практический характер, так как рассматривают конкретные произведения из собрания Областного Музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых и заполняют некоторые пробелы в изучении биографий их авторов. Временные рамки данного исследования выходят за пределы обычного столетия, поэтому для полноты понимания общей картины был выбран условный культурно-исторический период, именуемый как «Долгий XIX век». Некоторые сведения, приведённые в данной публикации, будут использованы для дальнейшей атрибуции упомянутых в статье произведений. Материалы статьи могут быть интересны искусствоведам, культурологам, преподавателям и сотрудникам музеев.

Материалы и методы исследования. Произведения графики из собрания «Областного музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых», научные публикации.

В процессе работы применялись общие методы теоретического исследования оригинальных произведений графики из собрания музея и их сравнения с доступными изображениями из других источников, параллельно с анализом новостных публикаций в изданиях начала прошлого века и обобщением философско-эстетических идей в публикациях.

Ключевые слова: Гравюра, ксилография, иллюстрация, Центральная Азия, искусство, культура, представления, издание, костюм, изображение.

Для цитирования: И.М. Рекида. Представление Азии в европейском историко-культурном знании (на основе коллекции музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 93-101. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.11

ЕУРОПАНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БІЛІМІНДЕГІ АЗИЯНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ (Невзоровтар отбасылық бейнелеу өнері музейі коллекциясы негізінде)

И.М. Рекида

Абай облысының мәдениет, тілдерді дамыту және архивтер басқармасы
КМҚК «Невзоровтар отбасы атындағы облыстық бейнелеу өнері музейі»
(Қазақстан)

Андатпа. География, тарих және этнография саласындағы XIX ғасырдағы ғылыми басылымдарды иллюстрациялау үшін пайдаланылған графика туындылары қазіргі таңда еуропалық зияткерлік ғылыми кеңістікте Орталық Азияның аз белгілі болған аумақтары мен мәдениетін игеру процесі туралы түсінік қалыптасуына мүмкіндік береді. Орталық Азияның этномәдени стереотипінің Еуропаның ғылыми біліміне енуінің бастауларын түсіну қазіргі кезде мәдениеттің жаһандануы аясында ерекше өзекті болып табылады. Алайда, осы мақаланың мақсаттары мен міндеттері Орталық Азия туралы идеялардың қалыптасуына философиялық талдау ғана жүргізумен шектелмейді, ол практикалық сипатқа ие, өйткені олар Невзоровтар отбасы атындағы облыстық бейнелеу өнері музейінің коллекциясындағы нақты туындыларды қарастырады және олардың авторларының өмірбаянын зерттеудегі кейбір ақтандықтарды толықтырады. Бұл зерттеудің уақыт шеңбері әдеттегі ғасыр шегінен шығады, сондықтан жалпы мағынаны толық түсіну үшін «Ұзақ XIX ғасыр» деп аталатын шартты мәдени-тарихи кезең таңдалды. Осы басылымда келтірілген кейбір мәліметтер мақалада аталған жұмыстарды одан әрі атрибуциялау үшін пайдаланылады. Мақала материалдары өнертанушылар, мәдениеттанушылар, оқытушылар мен музей қызметкерлері үшін қызықты болуы мүмкін.

Зерттеу материалдары мен әдістері. «Невзоровтар отбасы атындағы облыстық бейнелеу өнері музейінің» жинағынан алынған графикалық туындылар, ғылыми жарияланымдар. Жұмыс барысында музей коллекциясындағы графиканың түпнұсқа туындыларын теориялық зерттеудің жалпы әдістері және оларды өткен ғасырдың басындағы басылымдар жаңалықтарымен талдау және басылымдардағы философиялық-эстетикалық идеяларды жалпылаумен қатар басқа көздерден алынған қол жетімді суреттермен салыстыру қолданылды.

Тірек сөздер: Нақыш (гравюра), ксилография, иллюстрация, Орталық Азия, өнер, мәдениет, қойылымдар, басылым, костюм, сурет.

Сілтеме үшін: И.М. Рекида. Еуропаның тарихи-мәдени біліміндегі Азияның көріністері (Невзоровтар отбасылық бейнелеу өнері музейі коллекциясы негізінде) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 93-101 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.11

REPRESENTATION OF ASIA IN EUROPEAN HISTORICAL AND CULTURAL KNOWLEDGE

(based on the collection of the Nevzorov Family Museum of Fine Arts)

I.M. Rekida

«Regional Museum of Fine Arts named after the Nevzorov family»
of the Department of Culture, Language Development and Archival Affairs of the Abay Region
(Kazakhstan)

Abstract. Graphic works, used for illustration of scientific publications of the 19th century in the fields of geography, history and ethnography nowadays provide an opportunity to understand

the way the little-known territories of Central Asia were searched and represented in the European intellectual space. It is topical nowadays, especially against the background of cultural globalization to understand the origins of this vision as well as ethnical and cultural stereotypes which were formed in the scientific knowledge of Europe.

The goals and objectives of this article, however, do not add to a philosophical analysis of the formation of ideas about Central Asia. They are more practical in nature, and examine some artworks from the collection of the Regional Museum of Fine Arts named after the Nevzorov family. Another goal of this article is to fill in some gaps in the study of the biographies of their authors. The time frame of this study goes beyond the usual century therefore a conventional cultural and historical period known as “Long 19th Century” was chosen to fully understand the overall picture. Some information provided in this publication will be used for further attribution of the works mentioned in the article. The materials of the article may be of interest to art historians, cultural experts, teachers and museum staff.

Materials and methods. Graphic artworks from the collection of the Regional Museum of Fine Arts named after the Nevzorov Family, scientific publications.

General theoretical research methods were applied for studying the original works of graphics kept in the museum collection and their comparison to their images from another sources, in parallel with the analysis of news publications in the newspaper issuers of the beginning of the last century and generalization of philosophical and aesthetical ideas in various publications.

Key words: graphic artwork, xylography, illustration, Central Asia, art, culture, representation, issuer, costume, image.

For citation: Rekida I.M. Representation of asia in european historical and cultural knowledge (based on the collection of the Nevzorov Family Museum of Fine Arts) // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 93-101. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.11

Введение. Современный мир находится в процессе динамичной культурной глобализации, которая заключается в распространении в общемировом масштабе идей, ценностей и смыслов. Анализ особенностей, преимуществ и недостатков явления глобализации не является целью данной статьи, однако, бесспорно, то, что формирование глобальной культуры имеет глубокие исторические корни и, каждая отдельная национальная культура, через процесс взаимной интеграции, внесла свой вклад в создание общечеловеческой базы ценностей и представлений [Касаткин, 2017: 40-48]. На сегодняшний день культура Центральной Азии вызывает все больший интерес в странах запада, что результируется увеличением потока туристов, и активным взаимным культурным обменом. Однако, длинный «культурный» путь Казахстана и Средней Азии на Запад имеет долгую, более чем столетнюю историю.

Начало процессов культурной глобализации прослеживаются уже в конце XVIII – начале XIX веков, историческом периоде, который определяется иногда как «Долгий XIX век». Ярким примером формирования представлений одного народа о культуре другого являются произведения изобразительного искусства.

В областном музее изобразительных искусств имени семьи Невзоровых области Абай хранятся семь графических листов, выполненных западноевропейскими художниками, иллюстрирующих их видение и представления о быте, культуре и традициях жителей Центральной Азии.

Целью данной статьи является составление на основе имеющихся в музее графических произведений представления о начале интеграции центральноазиатской культуры в европейское культурно-историческое пространство, знакомство с творчеством художников – авторов произведений и из собрания Музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых (г. Семей), чьи имена все еще малоизвестны казахстанскому обществу.

Обсуждение. Термин «Долгий XIX век», в настоящее время широко используемый в науке, был введён британским историком-марксистом Эриком Хобсбаумом, и с точки зрения исторического содержания охватывал период больший, чем одно столетие. Это временные

рамки с 1789 по 1914 год, то есть события, происходившие между Великой французской революцией и Первой мировой войной. «Долгий XIX век» считается «золотым веком» мировой культуры. На фоне глубоких социально-политических и экономических изменений в мире происходили обновления культурных стандартов, увеличивался уровень образованности населения. С развитием индустриального общества в XIX веке получил новый импульс интерес к изучению других земель. Возникший ещё в эпоху Просвещения и проявившийся в бурном развитии жанра путешествий в литературе, он потребовал специального иллюстрирования, а, следовательно, давшего толчок в развитии искусства книжной иллюстрации. Издание многочисленных справочников и энциклопедий, так же продолжилось в этот период. Кроме того, в европейских столицах устраивались различные выставки, читались лекции, в том числе и по искусству Азии. Наиболее изученными были страны Восточной, Юго-Восточной и Южной Азии, так как некоторые их территории находились под управлением британской короны, или являлись французскими протекторатами. Сообщения об этих выставках публиковались далеко за пределами городов и стран, их проводивших. Так, например, в журнале «Старые годы», который издавался в Санкт-Петербурге, в номере за июль-сентябрь 1913 года сообщалось о проведении выставки буддийского искусства и чтении ученого доклада о классификации предметов, там представленных [Вейнер, 1913: 237].

Изучение центральноазиатских территорий среди европейских исследователей и путешественников не было столь же активным, однако, интерес к культуре этих земель был достаточно велик, а потому многие путешественники привозили из поездок по казахским, кыргызским и другим землям многочисленные артефакты, а также дневниковые записи и рисунки. Кроме того, на волне быстрого развития промышленности и научных знаний стали издаваться различные труды, посвященные истории, географии, этнографии и естественным наукам.

В частности, с 1873 по 1893 год французский географ, историк, член Парижского географического общества Жан Жак Элизе Реклю (Jean Jacques Élisée Reclus, (1830-1905) издавал многотомный труд «Земля и люди. Всеобщая география» (Nouvelle géographie universelle: la terre et les hommes), в котором он предпринял попытку дать полное географическое описание земного шара. С 1843 по 1844 гг. в Брюсселе вышло многотомное издание, составленное бельгийским этнографом «Нравы, обычаи и костюмы народов мира» (Moeurs, usages et costumes de tous les peuples du monde), в котором один том был посвящен Азии.

Были и многочисленные другие издания и публикации. Приведенные выше труды Реклю и Валена упомянуты в данной статье именно потому, что некоторые гравюры, иллюстрировавшие эти произведения, хранятся сейчас в фондах Музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых города Семей, и являются объектом исследования в данной статье. Они были подарены музеем аукционным домом BonArt в 2019 году. Это работы Альбера Домса, Ивана Прянишникова, Э. Чапмана, Огюста Лемэтра, Шарля Барбана, Вернье, Шэйю, С. Бертрана, Эдуарда Комптона, Анри Теофиля Ильдебрана, Жака де Сен-Совер Грасса. Все эти имена малоизвестны. Биографии и творческий путь некоторых художников нам удалось выяснить, другие же имена, по-прежнему, остаются предметом исследования.

Географические и этнографические исследования земель Центральной Азии проводились, в большей степени, Русским географическим обществом. Материалы некоторых исследований использовались в творчестве различных художников, в том числе и иллюстраторов. Так, например, среди графических работ, подаренных музеем, есть три гравюры, выполненные по рисункам Ивана Петровича Прянишникова, русского и французского художника, работавшего преимущественно в Париже и США.

Иван Петрович Прянишников – (1841-1909 гг.) родился в России, но художественное образование получил в различных европейских школах. Сначала в Риме, в 1858 году, затем с 1861 года он продолжил своё образование во Флоренции, а позже уехал в

Париж, где учился у Шарля Габриеля Глейра (Marc Gabriel Charles, 1806-1874). Занимался в основном книжной иллюстрацией, много работал в технике акварели, создавал произведения в батальном жанре. В 1870 году отправился в Америку, где посетил Нью-Йорк, Массачусетс и Коннектикут, а оттуда поехал в Канаду, Квебек, где работал в Монреале иллюстратором. Так же работал иллюстратором нью-йоркского журнала *Harper's Weekly*. С 1880 года жил и работал во Франции. Выставлялся в парижских салонах. Часто посещал Россию, где участвовал в многочисленных художественных выставках [Peters, 2001: 47].

Ксилография «**Пустыня Кызыл Кум**» (Désert de Kizil-Koum. Puits Dussibaï) (рис.1) в коллекции музея, созданная Иваном Петровичем Прянишниковым и Шарлем Барбаном, выполнена по рисунку российского ботаника, члена-корреспондента Петербургской академии наук Ольги Александровны Федченко.

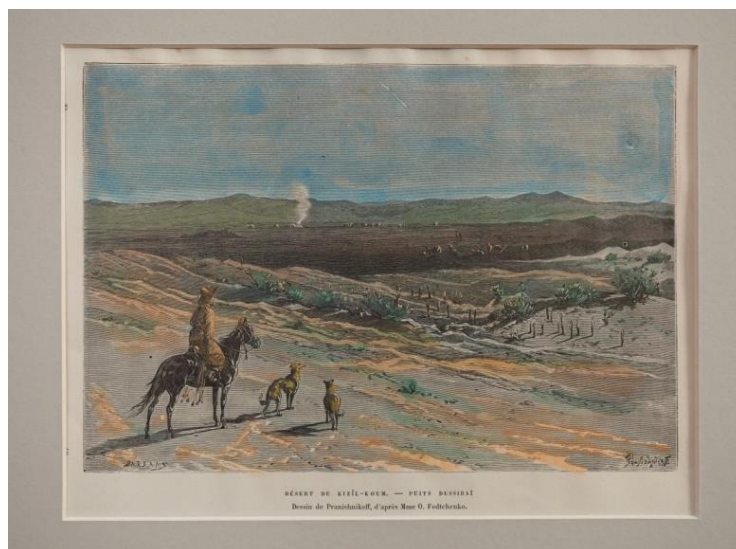

Рис. 1. КП 5103. «Пустыня Кызылкум» (Désert de Kizil-Koum. Puits Dussibaï). И.П. Прянишников, Ш. Барбан. Бумага, акварель, ксилография (из фондов областного музея изобразительных искусств им. семьи Невзоровых, г. Семей, Казахстан)

С 1868 по 1872 год Ольга Александровна находилась с мужем в Туркестанской экспедиции, в результате которой был исследован обширный регион от долины реки Зеравшан, к озеру Искандеркуль, в пустыню Кызылкум и по Ферганской долине до Заалийского хребта. В ходе экспедиции Ольга Александровна вела альбом, куда заносила зарисовки исследованных ею земель. Один из таких рисунков стал основой для работы И.П. Прянишникова и Ш. Барбана (1844-1922).

Шарль Барбан – французский ксилограф, начальное художественное образование получил у своего отца. Его мастерская была одной из крупнейших в Париже. Среди прочих его работ известны иллюстрации к произведениям Жюль Верна.

Гравюра «Пустыня Кызыл-Кум» выполнена в 1881 году в Париже. На переднем плане всадник в полосатом халате и шляпе с высокой тульей и разведенными остроконечными полями спереди. Рядом с ним охотничьи собаки. Тишиной и спокойствием полнится раскинувшаяся перед путешественниками пустыня. Где-то далеко дымится очаг, у самого горизонта уютно притаились жилища, которые обещают уставшему путнику тепло и отдых, а за ними растянулась ровная линия невысоких гор.

Ксилографюра подкрашена. В самом названии указано, что гравюра выполнена на основе рисунка Ольги Федченко. Но даже без этой отсылки к имени ученого-путешественника чувствуется внимательное отношение автора к деталям в передаче ландшафта, костюма и даже животных. Эти же особенности можно отметить и в двух других работах И.П. Прянишникова, хранящихся в музее из числа подаренных аукционным домом VonArt. Это гравюры «Киргизские всадники» (Cavaliers Kirghiz) и «Киргизы пересекают

реку» (Kirghiz traversant une rivière), выполненные в смешанной технике также подкрашены. Как указано на гравюрных листах, обе работы выполнены с натуры. Доски для этих работ гравировали А. Бертран (Cavaliers Kirghiz) и Анри-Теофиль Ильдебран (Kirghiz traversant une rivière).

К сожалению, о художнике Антуане Бертроне (Antoine Valérie Bertrand) нам пока не удалось найти достаточной информации. На многочисленных аукционах появляются различные его работы, которые позволяют судить о том, что основными темами его гравюр были этнографические, географические и исторические сюжеты.

Известно также, что А. Бертран много путешествовал, и публиковал свои работы в различных журналах, а также иллюстрировал издания по географии и истории.

Анри-Теофиль Ильдебран (Henri Théophile Hildebrand, 1824-1897) – французский гравер. Работал в технике ксилографии, иллюстрировал различные научные издания. О нем также на данный момент известно не много.

Среди гравюр, подаренных аукционным домом BonArt есть два листа, представляющих единично стоящие мужскую и женскую фигуры. Гравюра под названием «Киргиз» (Kirghis. Asia) (рис.2) выполнена французским и бельгийским художником, ксилографом Альбером Домсом, активно работавшим между 1850-1879 годами. Данный лист печатался в издании Огюста Валена «Нравы, обычаи и костюмы народов мира» («Moeurs, usages et costumes de tous les peuples du monde»).

Рис.2. КП 5100. «Киргиз (Азия)» (Kirghis. Asia). Домс Альбер (конец XVIII – первая половина XIX вв.) Бумага, гравюра, акварель
(из фондов областного музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых, г. Семей, Казахстан)

На вертикально ориентированном листе изображен мужчина-охотник, стоящий спиной к зрителю. На заднем плане видна другая фигура мужчины, поднимающегося из укрытия, и обращенного к зрителю лицом. Такое использование двух фигур позволяет художнику представить мужской национальный костюм в нескольких разновидностях и с разных сторон. Головные уборы мужских фигур тоже отличаются. На фигуре заднего плана головной убор напоминает тот, что изображен в работах И.П. Прянишникова. Это шляпа с

высокой тульей и разрезанными остроконечными полями. Головной убор мужчины также имеет высокую тулью, а на нешироких полях закреплена красная повязка, которая спускается до спины охотника. Подпись на листе из музейной коллекции на английском языке.

Известно, что тот же лист, только с подписью на немецком языке Ein Kirgize, и иначе подкрашенный хранится в нью-йоркской публичной библиотеке и датирован 1850-ми годами [Кыргызы – как их видели и рисовали иностранцы в прошлых веках, 2021]. Вероятно, это лист из немецкого издания книги Огюста Валена.

На гравюре под названием «Киргизка» (Kirguizienne) (рис.3) изображена стоящая девушка, левая рука поднята вверх.

Рис. 3. КП 5102. «Киргизка» (Kirguizienne). Жак де Сен-Совер Грасс. Бумага, гравюра, акварель (из фондов областного музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых, г. Семей, Казахстан)

На девушке одет длинный, полосатый открытый халат поверх длинного прямого платья, подпоясанного широким платком. На голове закрытый головной убор, несколько похожий на казахский головной убор «кимешек». Как и все остальные, эта работа подкрашена вручную. Произведение выполнено по рисунку Жака де Сен-Совер Грасса (1757–1810), французского писателя, рисовальщика и дипломата.

Гравюра «Киргизы» (Kirguises) (рис.4) 1837 года, выполнена под руководством Августина Франсуа Леметра (Augustin François Lemaître). А.Ф. Леметр – французский гравёр, литограф, торговец эстампами. Он родился в Париже, учился у французского живописца Ашиля Этна Мишалло (Achille-Etna Michallon 1796 - 1822) и Клода Франсуа Фортье (Claude François Fortier, 1775 - 1635), французского гравера, литографа и рисовальщика. А.Ф. Леметр участвовал в парижских Салонах с 1832 по 1885 годы. Выполнял пейзажные виды, иллюстрации путешествий, археологические раскопки, а также неизданные материалы для проекта реконструкции Парижа 1855 года [Niépce et la gravure, 2023].

Рис. 4. «Киргизы» (Kirguises). 1837 г. Вернье Эмиль, Шайо, под руководством Августин Ф. Леметра. Бумага, ксилография.

Помимо имени А.Ф. Леметра на листе указано имя рисовальщика Вернье (Vernier) и гравера, некоего Шайо (Chaillot), вероятно, учеников Леметра.

Здесь, как и в остальных эстампах отмечается внимательность художников к деталям. Техника гравировки немного небрежная, возможно, сказывается то, что работу выполняли ученики. Особенно это заметно в изображении травы, лошади на дальнем плане проработаны не полностью. Та же небрежность видна и в окрашивании. Краска часто выходит за границы рисунка. Однако, здесь, как и во многих других произведениях того времени отмечается ознакомленность художников с деталями национального костюма и быта.

Заключение. На данном этапе исследования изучены еще не все гравюры из фондов музея. О творчестве некоторых художников и граверов остается много вопросов. Однако, изучение даже тех немногих произведений, которые имеются в нашем распоряжении, дают возможность судить о весьма великом научном и культурном интересе к Средней Азии и Казахстану, возникшем еще до начала условно-исторического периода «Долгого XIX века». В период же XIX века, в результате промышленной революции и бурного развития научных знаний территория Центральной Азии становится неотъемлемой частью всех важных географических и этнографических исследований, а их отражение в художественном творчестве отмечается достаточной правдивостью, точностью, и достоверностью, с сохранением некоторых изобразительных стереотипов, характерных западноевропейскому искусству.

ЛИТЕРАТУРА

Касаткин П. И. Глобализация культуры: проблемы и перспективы // Власть. 2017. Том. 25. № 8. С. 40-48.

Сведения из-за границы // Старые годы. Ежемесячник для любителей старины / Ответ.ред.: П.П.Вейнер. 1913 г. Июль-сентябрь. С. 236-238.

Peters, Lisa. Two Hundred Years of American Watercolors, Pastels and Drawings. Gallery. 2001. 47 с.

Кыргызы – как их видели и рисовали иностранцы в прошлых веках. 2021. [Электронный ресурс] URL: <https://ia-centr.ru/publications/kyrgyzy-kak-ikh-videli-i-risovali-inostrantsy-v-proshlykh-vekakh/> (Дата обращения: 02.11.2023)

Niépce et la gravure, 2023. [Электронный ресурс] URL: <https://archivesniepce.com/les-dossiers/Niepce-et-la-gravure> (Дата обращения: 05.09.2023)

REFERENCES

Kasatkin P.I. Globalisaziya kultury: problemy i perspektivy // *Vlast*, 2017. Vol. 25. №8, pp.40-48. (In Russian)

Svedeniya iz-za granizy // *Starye gody, Ezhemesyachnik dlya lubitelei stariny / Otvet.red.:* P.P. Weiner. Iyul-sentyabr, 1913, pp. 236-238. (In Russian)

Peters, Lisa. Two Hundred Years of American Watercolors, Pastels and Drawings. Gallery. 2001. 47 p. (In English)

Kyrgyzy – kak ikh videli i risovali inostrantsy v proshlykh vekakh. 2021. [Electronic resource] URL: <https://ia-centr.ru/publications/kyrgyzy-kak-ikh-videli-i-risovali-inostrantsy-v-proshlykh-vekakh/> (Date of access: 02.11.2023) (In Russian)

Niépce et la gravure, 2023. [Electronic resource] URL: <https://archivesniepce.com/les-dossiers/Niepce-et-la-gravure> (Date of access: 05.09.2023) (In French)

Авторлар туралы мәлімет: Рекида Ирина Михайловна – Облыстық Невзоровтар отбасы атындағы бейнелеу өнері музейінің ғылыми және көрме жұмыстары бөлімінің ғылыми қызметкері. (0714000, Абай облысы, Семей қ-сы, Пушкин к-сі, 108, Қазақстан), <https://orcid.org/0009-0007-7586-9690> E-mail: irinarekida@mail.ru

Сведения об авторе: Рекида Ирина Михайловна – научный сотрудник Отдела научной и выставочной работы Областного музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых (0714000, ул. Пушкина 108, Семей, Казахстан), <https://orcid.org/0009-0007-7586-9690>. E-mail: irinarekida@mail.ru

Information about the author: Rekida Irina Mikhailovna – Researcher in the Department of the Exhibition and Scientific Work of the Regional Museum of Fine Arts named after Nevzorov Family (071400, Pushkin str. 108 Semey, Kazakhstan), <https://orcid.org/0009-0007-7586-9690>. E-mail: irinarekida@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.04.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 03.05.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.05.2024.

УДК 94(47).084

КОМПЛЕКТОВАНИЕ ФОНДОВ В МНОГОПРОФИЛЬНОМ МУЗЕЕ. ОСОБЕННОСТИ СКЛАДЫВАНИЯ КОЛЛЕКЦИИ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА НАРОДОВ СССР.

(на примере «ГМЗ «Царицыно»)

Е.В. Офицера

Государственный музей-заповедник «Царицыно» (Россия)

Аннотация. В статье дается краткий экскурс в историю Государственного музея-заповедника «Царицыно», созданного на закате советской эпохи, а также анализируются способы и пути комплектования фондов, связь с текущей политической ситуацией и решениями руководящих органов. Несмотря на небольшой период существования, музей пережил немало драматических моментов, приведших к изменению важнейшего направления его деятельности, – собирания и хранения значимых предметов художественного и культурного наследия.

Формирование многопрофильной фондовой коллекции было обусловлено новой исторической реальностью, которая сложилась после распада единого культурного пространства – Союза советских социалистических республик (СССР). Коллекция декоративно-прикладного искусства народов бывших союзных республик, в том числе и

Республики Казахстан, составляет важную часть собрания музея и включает различные виды традиционного и авторского искусства (керамика, текстиль, ювелирные изделия, художественный металл, дерево, фарфор).

В статье проанализированы также основные черты и особенности коллекции декоративно-прикладного искусства, рассмотрена история и разные направления работы по комплектации коллекции в соответствии с концепцией музея. Особое внимание уделено наиболее значительным и интересным предметам, демонстрирующим разнообразие видов прикладного искусства; определена значимость и художественное качество коллекции.

Материалы и методы исследования. Документы государственных и партийных органов, систематические данные о коллекции музея, научные публикации сотрудников.

Для освещения истории зарождения и процесса развития фондовой коллекции музея применялся метод, основанный на принципе историзма, что, одновременно с системным методом, помогло выстроить историческую канву деятельности музея по собиранию музейной коллекции в условиях меняющихся исторических условий и по мере постановки новых задач. В ходе работы применялись классические методы исследования, такие, как анализ, обобщение данных. Определенное значение имел также нарративный метод. Обширные данные о состоянии фондов и отдельных предметах коллекции, имеющиеся в распоряжении автора, сделали возможным использование контент-анализа.

Ключевые слова: музееведение, ГМЗ «Царицыно», музейные коллекции, экспонат, комплектование фондов, экспозиция, декоративно-прикладное искусство, художественные промыслы, народное искусство.

Для цитирования: Е.В. Офицера. Комплектование фондов в многопрофильном музее. Особенности складывания коллекции декоративно-прикладного искусства народов СССР. На примере «ГМЗ «Царицыно» // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 101-110. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.12

КӨПСАЛАЛЫ МУЗЕЙ ҚОРЛАРЫН ЖИНАҚТАУ. КСРО ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДЕКОРАЦИЯЛЫҚ -ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР ЖИНАҒЫН БҮКТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ММҚ «Царицыно» мысалында)

Е.В. Офицера

«Царицыно» мемлекеттік музей-қорығы (Ресей)

Аңдатпа. Мақалада кеңес дәуірінің аяқталуы қарсаңында болған «Царицыно» ММҚ құрылу тарихына қысқаша экскурсия беріледі; қорларды жинақтау тәсілдері мен жолдары, ағымдағы саяси жағдаймен және басқару органдарының шешімдерімен байланысы талданады. Аз өмір сүргеніне қарамастан, музей тарихында оның шығармашылығының негізгі бағыттарының бірі – көркем және мәдени мұраның маңызды заттарын жинау мен сақтауды түбегейлі өзгерткен көптеген драмалық сәттерге толы.

Көп салалы қор жинағының жиналуы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының (КСРО) біртұтас мәдени кеңістігі ыдырағаннан кейін қалыптасқан жаңа тарихи шындыққа байланысты болды. Музей қорының маңызды бөлігін бұрынғы одақтас республикалар, оның ішінде Қазақстан Республикасының халықтарының сәндік-қолданбалы өнер коллекциялары құрайды және соның ішінде дәстүрлі, авторлық өнердің әртүрлі түрлерін қамтиды (керамика, тоқыма, зергерлік бұйымдар, көркем металл, ағаш, фарфор).

Мақалада аталмыш музейдің сәндік-қолданбалы өнер топтамасының негізгі белгілері мен ерекшеліктері де талданады, сонымен қатар, музей тұжырымдамасының мақсатына сәйкес коллекцияларды толықтыру жұмыстарының тарихы мен әртүрлі бағыттары қарастырылады. Автор музей жұмысының ең маңызды және қызықты тақырыптарына ерекше назар аударады, айта кетсек, қолданбалы өнердің сан алуан түрлерін көрсету арқылы музей жинағының маңыздылығы мен көркемдік сапасын анықтап, насихаттайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу мемлекеттік және партия органдарының құжаттары, музей коллекциялары туралы жүйелі деректер, ғылыми қызметкерлердің жариялымдарына негізделген. Музейдің коллекциялар қорының пайда болу тарихы мен даму үрдісін көрсетуге және зерделеу жұмысы ғылыми тұрғыда атқарылуы тарихилық принципіне негізделген. Аталмыш принцип жүйелік әдіспен бір мезгілде өзгеріп отыратын тарихи жағдайларға байланысты жаңа міндеттер қойылған кезде музей жәдігерлерін жинау бойынша музей шығармашылығының тарихи тізімдемесін құруға көмектесті. Жұмыс барысында деректерді талдау, саралау сияқты классикалық зерттеу әдістері де қолданылды. Сондай-ақ баяндау әдісі де маңызды болды. Авторға қолжетімді мол деректік қорлары мен жеке коллекция заттарының жай-күйі сараптамалық-мазмұнды талдау жасауға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: музейтану, «Царицыно» ММК, музей коллекциялары, экспонат, қорларды жинақтау, экспозиция, сәндік-қолданбалы өнер, көркем қолөнер, халық өнері.

Сілтеме жасау үшін: Е. В. Офицерова. Көпсалалы музей қорларын жинақтау. КСРО халықтарының декорациялық - қолданбалы өнер жинағын бүктеу ерекшеліктері. ММК «Царицыно» мысалында // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 101-110 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.12

ACQUISITION OF FUNDS IN A MULTIDISCIPLINARY MUSEUM. FEATURES OF FOLDING THE COLLECTION OF DECORATIVE AND APPLIED ART OF THE PEOPLES OF THE USSR.

(On the example of «GMZ Tsaritsyno»)

E. V. Ofitserova

Tsaritsyno State Museum-Reserve (Russia)

Abstract. The article gives a brief overview of the history of the Tsaritsyno State Museum-Reserve, created at the end of the Soviet era; analyzes the ways and means of acquiring funds, the connection with the current political situation and decisions of governing bodies. Despite the short period of its existence, the museum has experienced many dramatic moments that led to a change in the most important direction of its activities – the collection and storage of significant objects of artistic and cultural heritage. The formation of a multidisciplinary collection was conditioned by the new historical reality that emerged after the collapse of the unified cultural space of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR).

The collection of decorative and applied art of the peoples of the former Soviet republics, including the Republic of Kazakhstan, is an important part of the collection and includes various types of traditional and author's art (ceramics, textiles, jewelry, art metal, wood, porcelain).

The main features and peculiarities of the collection are analyzed, the most significant and interesting items are marked; the significance and artistic quality of the collection are determined.

Materials and methods of research. Documents of state and party bodies, systematic data on the museum's collection, scientific publications of the staff.

The method based on the principle of historicism was used to cover the history of the origin and development of the museum's collection, which, along with the systematic method, helped to build a historical framework of the museum's activities in collecting the museum's collection under changing historical conditions and as new tasks were set. In the course of the work we applied classical research methods, such as analysis and generalization of data. The narrative method was of great importance. Extensive data on the state of the funds and individual items of the collection available to the author made it possible to use content analysis.

Key words: museology, GMZ «Tsaritsyno», museum collections, exhibit, acquisition of funds, exposition, arts and crafts, arts and crafts, folk arts.

For citation: E. V. Ofitserova. Acquisition of funds in a multidisciplinary museum. Features of folding the collection of decorative and applied art of the peoples of the USSR. On the example

of «GMZ Tsaritsyno» // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 101-110. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.12

Введение. Государственный музей-заповедник «Царицыно» обладает одной из самых репрезентативных коллекций произведений мастеров союзных республик на всем пространстве бывшего СССР. В этом году исполняется 40 лет с момента его образования – недолгий, по музейным меркам, срок. В 1984 году Распоряжением Совета Министров СССР было объявлено о создании Государственного музея декоративно-прикладного искусства народов СССР (ГМДПИ народов СССР). Значимость подобного учреждения для многонациональной страны трудно переоценить, тем более что особый упор делался на развитие народного искусства и художественных промыслов. Руководство СССР еще задолго до создания музея уделяло этим вопросам большое внимание: с 1974 года при Совете Министров СССР действовала постоянная комиссия по «народным художественным промыслам», которая разработала десятилетнюю программу развития народного искусства и его широкой популяризации. Одновременно приветствовалась инициатива снизу. В союзных республиках проходили выставки, конференции, открывались художественные салоны, ярмарки. Важную роль сыграло постановление ЦК КПСС «О народных художественных промыслах» [Постановление ЦК КПСС, 1976], которое подчеркнуло влияние народного декоративно-прикладного искусства на формирование художественных вкусов, воздействия на профессиональное искусство и выразительные средства промышленной эстетики. В документе отмечалось: «В целях популяризации народного декоративно-прикладного искусства и улучшения исследовательской работы в этой области рекомендовано проводить один раз в пять лет всесоюзную выставку произведений мастеров народных промыслов, регулярно организовывать смотры-конкурсы их изделий». Тогда же впервые прозвучала идея о необходимости создания в Москве музея декоративно-прикладного искусства народов СССР «как всесоюзного центра пропаганды, изучения и развития искусства народных промыслов с подчинением его Министерству культуры СССР» [Постановление ЦК КПСС, 1976: 357]. В будущем это стало основой для создания ГМЗ «Царицыно».

Обсуждение. Пройдет еще много времени до реализации проекта. Но – и это важно отметить – фонды, которыми ныне располагает музей, начали формироваться задолго до его официального создания.

И это имело серьезные основания. К началу 1960-х годов в стране все сильнее проявляются общественные настроения, связанные с интересом к народному искусству и промыслам. Потребность художников быть представленными и востребованными в едином культурном пространстве многонациональной страны ярко проявлялась в желании участвовать в совместных выставках, состоять в общем Союзе художников. Идея открытия нового музея, объединяющего все национальные школы, выглядела актуально и привлекательно.

В 1957 году был создан журнал «Декоративное искусство СССР», вокруг которого объединились искусствоведы, художники-прикладники, мастера, педагоги, художественные критики. Начинают публиковаться альбомы, книги и статьи по традиционному искусству, его истории и современному состоянию. Народное искусство появляется в художественных салонах, приобретать его становится модным. Важным фактором развития общественного интереса к современному искусству стали регулярные выставки, имевшие значительный резонанс, смотры и конкурсы. На этой волне задумка о создании музея неизбежно должна была реализоваться.

«Протоколнуть» идею, добиться выделения средств на ее реализацию, сумел известный художник и общественный деятель Илья Сергеевич Глазунов. Благодаря его влиянию для размещения музея был выделен архитектурный ансамбль Царицыно на юге Москвы. Выбор оказался удачным. Императорская резиденция императрицы Екатерины II выглядела импозантно и респектабельно, хотя и находилась на тот момент в руинированном состоянии. Однако средства на реставрацию вскоре были выделены, и работы начались. Они продолжались почти 20 лет, окончательно реставрация завершилась в 2007 году.

Как было сказано выше, фонды музея начали формироваться задолго до его официального открытия. Как минимум, на протяжении 10 лет Министерство культуры СССР приобретало экспонаты для будущего музея.

В первые годы работы музея пополнение шло очень активно и осуществлялось в соответствии с основным профилем музея как всесоюзного собрания произведений искусства народов СССР. Эту идею пропагандировал и И.С. Глазунов: он считал, что основной задачей музея является презентация народной культуры и искусства национальных республик [Ермолов, Глазунов, 2019: 252]. Приоритет отдавался традиционному искусству, народным художественным промыслам.

Комплектование коллекции шло по нескольким векторам. Существенную часть экспонатов составили безвозмездные передачи от Министерства культуры СССР после закрытия республиканских и всесоюзных выставок, проходивших в Москве на самых крупных площадках – в Выставочном зале Манеж, Центральном Доме художника. По своему художественному качеству это были лучшие работы, многие из них отмечены дипломами и премиями, наградами Академии художеств. Экспонаты приобретались также в ВХПО им. Е.В. Вучетича (Всесоюзное художественно-производственное объединение имени Е.В. Вучетича при Министерстве культуры СССР действовало с 1966 по 1992 гг.), Научно-исследовательском институте художественной промышленности СССР. Большую роль сыграли целевые передачи Союза художников СССР.

Существенная часть коллекции приобреталась через закупочную комиссию Министерства культуры по заказам музея из Центрального салона Художественного фонда, а также зональных, республиканских, всесоюзных и международных выставок.

Пополнение фондов шло также из союзных республик – от предприятий местной промышленности, республиканских отделений Союза художников. Велась активная собирательская работа. Сотрудники музея выезжали в экспедиции, посещали традиционные промысловые и ремесленные центры; приобретали предметы из мастерских, а также у частных лиц.

В результате большой работы к концу 1980-х годов в музее имелись коллекции большинства союзных республик, но их объем и репрезентативность были различны. Наиболее широко было представлено искусство народов Российской Федерации. Удалось сформировать многопрофильные коллекции Белоруссии, Грузии, Армении и Азербайджана. Из среднеазиатских республик наиболее полной можно считать коллекцию Узбекистана.

Республика Казахстан представлена сравнительно небольшим числом предметов (около 90). Среди них имеются ценные украшения из серебра конца XIX – начала XX века (браслеты, серьги, кольца, элемент конской сбруи, женские пояса, пряжки, нагрудные украшения), выполненные в различных ювелирных техниках, а также современные ювелирные украшения (мастер К. Наурузбаев). Традиционный промысел по производству войлочных ковров «текемет» и «сырмак» представлен изделиями конца 1980-х годов. В музее имеются также ворсовые ковры из шерсти и хлопка.

Отметим, что в 1987 году произошли значительные изменения в концепции деятельности музея. Согласно новому Положению, утвержденному Министерством культуры СССР, ГМДПИ позиционировался как «музей современного советского декоративно-прикладного искусства народов СССР и художественной культуры XVIII – первой половины XIX века» [Андреева и др., 2019: 51]. В реальности хронологические рамки комплектования были значительно шире. Через частных лиц приобретались мебель XVII – XX веков, фарфор знаменитых фабрик, предметы в русском стиле и стиле модерн, редкие книги и гравюры. Тогда же через закупочную комиссию музею удалось купить редчайшие вещи русского авангарда: эскизы костюмов и росписи тканей авторства Любови Поповой, Варвары Степановой; образцы текстиля с производственными и агитационными рисунками (В.Д. Лотонина и др.), агитационный фарфор с росписями С.В. Чехонина, М.М. Адамовича. В коллекции музея есть работы, авторами которых являются К.С. Малевич, Н.М. Суетин,

А. В. Щекатихина-Потоцкая. Приобреталась также живопись и графика (русская и западноевропейская); старинное стекло и бронза.

Гордостью музея являются произведения из серебра известных российских ювелирных фирм рубежа XIX-XX веков: К.Г. Фаберже, П.А. Овчинникова, И.П. Хлебникова, братьев Грачевых и других мастеров.

Новый вектор развития получил отдел декоративно-прикладного искусства народов СССР. Важным направлением работы, как исследовательской, так и собирательской, стало современное авторское декоративное искусство. Приобретались работы современных скульпторов-керамистов, художников-графиков, мастеров современного костюма, ювелирные произведения, художественный металл мастеров Северного Кавказа, гобелены.

В конце 1980-х годов начинается активный процесс распада единого пространства страны, в том числе и культурного. После распада СССР связи с союзными республиками были практически прерваны. Эти явления, конечно же, отразились на жизни музея «Царицыно». В 1990-е годы почти прекратилось пополнение фондов предметами из Средней Азии, Прибалтики, Казахстана, Закавказья. В связи с финансовыми трудностями средства на закупки сокращались, а в 1996 году и вовсе прекратились. На протяжении 1990-х – начала 2000-х годов пополнение фондов носило эпизодический характер.

В 1991 и 1993 годах состоялись две крупных передачи экспонатов от Союза Художников СССР. В 1993 году в связи с расформированием Ассортиментного кабинета Художественного Фонда СССР музей приобрел большую коллекцию авторских образцов серийных произведений. Это была керамика художественно-производственных комбинатов республиканских Художественных фондов.

Довольно крупным поступлением керамики была коллекция Выставочного объединения «Центральный Дом художника» в 1998 году. Благодаря этому, в музее оказались высококлассные работы современных мастеров союзных республик.

Коллекция декоративно-прикладного искусства продолжала пополняться за счет даров от самих художников, либо их наследников.

Несколько слов о развитии в этот период других направлений комплектования. Размещение музея в усадьбе Царицыно, являющейся выдающимся архитектурным памятником XVIII века, история императорской резиденции Екатерины II, вызвали все возрастающий интерес посетителей и исследователей к истории усадьбы. Руководствуясь потребностями музея в проведении выставочной и экспозиционной деятельности, развитии экскурсионной и педагогической работы, реформировалась и концепция комплектования музея. Приоритетной задачей становится расширение и пополнение коллекции художественного наследия XVIII – первой половины XX века. Особую актуальность эта тема получила с 1994 года, когда для посетителей открылись первые экспозиции в отреставрированных зданиях ансамбля В.И. Баженова. В начале 2000-х годов были приобретены живописные портреты российских императоров, ценные гравюры, мебель, книги, предметы быта, оружие, монеты, фарфор и стекло лучших российских и европейских заводов.

В 2006-2007 годах в музее шли активные реставрационные работы, был восстановлен Большой дворец.

Накануне его открытия в фонды музея из средств, выделенных Правительством Москвы, поступило 3500 предметов. Тут были и несомненные шедевры. Например, серия шпалер на тему «Жизнь Христа», созданная в первой трети XVIII века в знаменитой брюссельской мастерской Ж.Б. Вермийона по проектам известных фламандских художников М. де Хаза и О. Коппенса: «Чудесный улов», «Испытание Христа в пустыне», «Умножение хлебов», «Христос и самаритянка». Для России эти предметы являются уникальными – произведения данной мастерской в музеях отсутствуют. Помимо этой серии, в собрании ГМЗ «Царицыно» имеются шпалеры-вердюры, выполненные в Северной Франции, Фландрии и Нидерландах в XVII-XVIII веках, шпалеры на античные сюжеты и пасторальные мотивы.

Интерес представляют также произведения Петербургской шпалерной мануфактуры – как портретные, так и сюжетные.

Исключительно важным было поступление в музей статуи Екатерины II работы известного русского скульптора А.М. Опекушина. В истории бытования этого памятника было немало драматических моментов. Выполненный по заказу Московской городской думы, он с 1896 года украшал парадный зал здания на Воскресенской площади города. После революции мраморная статуя, как и другие памятники российским императорам, была перевезена в Государственный музей изящных искусств (ныне ГМИИ им. А.С. Пушкина), но в 1924 году комиссия Наркомпроса постановила передать ее скульптору С.Д. Меркурову в качестве материала для изготовления бюстов революционных деятелей. Спасая памятник, Меркуров перевез его на свою дачу в Подмоскowie, а потом договорился о его передаче в Государственную картинную галерею Армении. Более 50 лет скульптура находилась в Ереване. В начале 2000-х годов мэр Москвы Ю.М. Лужков сумел вернуть опальный памятник на родину. После проведенной реставрации его установили в центральном зале музея, что важно с концептуальной точки зрения, поскольку Екатерина II была основательницей усадьбы Царицыно.

В 2007-2008 гг. в музей поступили предметы археологии. Первоначально это были 1500 предметов, в дальнейшем фонд пополнялся. Таким образом, хронологические рамки коллекции расширились. В настоящее время они включают предметы от II-го тыс. до н.э. и до наших дней.

Активная собирательская работа вызвала ряд организационных изменений, главным из которых было изменение структуры хранения. С 2002 года коллекции музея распределяются по материалам.

В последние годы отмечается значительная активность в области комплектования: с 2013 по 2022 годы коллекция музея пополнилась на 18 620 предметов. Главный принцип комплектования лежит в русле понимания того, что приобретение новых предметов является залогом успешной экспозиционно-выставочной и образовательной деятельности музея. С 2017 года комплектование осуществляется за счет приносящей доходы музейной деятельности, а также за счет средств Департамента культуры г. Москвы. Были закуплены первоклассные предметы мебели, фарфор, серебро, рукописные книги, в том числе XVII-XVIII веков. Иногда они приходят в плохом, даже руинированном, состоянии, но реставрация открывает для них вторую жизнь.

Предметы приобретаются в соответствии с потребностями основных экспозиций и выставок. И довольно часто бывает, что они сразу отправляются в выставочные залы.

Так, к примеру, произошло с постоянной экспозицией «Дачное Царицыно», открытой в мае 2017 года в одном из павильонов ансамбля. Первоначально музей не обладал достаточной коллекцией вещей конца XIX - начала XX века. Приходилось заимствовать ряд предметов из других московских музеев. Но, благодаря планомерной работе по комплектованию по теме «Дачного Царицына», всего за три года было приобретено более 200 предметов. Главным образом, на антикварном рынке и аукционах, часть поступила из частных коллекций. Музей проводит постоянную работу с дарителями и меценатами, благодаря чему ряд вещей в фонды музея поступает в виде даров. Проведенная работа позволила расширить тематику экспозиции; ввести новые разделы.

Несмотря на сложные политические и экономические условия, создавшиеся после распада СССР, пополнение коллекции декоративно-прикладного искусства не останавливалось. Хронологически она охватывает период с конца XIX века и до наших дней; имеются также единичные вещи, выполненные в XVIII веке. Интерес представляют работы послевоенного периода, когда активно шел процесс складывания национальных художественных школ и новых центров производства. Однако, безусловно, ядром коллекции остаются произведения советского декоративного искусства 1970-1980-х годов. По художественному качеству это лучшие работы, экспонировавшиеся ранее на всесоюзных и

республиканских выставках, заслуженно отмеченные дипломами и премиями в области искусства и культуры.

Одним из наиболее значимых для музея является коллекция авторской керамики XX – начала XXI века. Она является наиболее полной из подобных собраний на территории стран бывшего СССР, представляя творчество отечественных школ и производственных центров, начиная с 1930-х годов и до наших дней. Сегодня собрание «Царицыно» насчитывает около 900 произведений авторской керамики более 270 авторов. Среди них много известных имен: художники-керамисты А.М. Белашов, П.М. Кожин, В.А. Малолетков (Россия), А.М. и М.К. Рахимовы, С.Ф. Ракова (Узбекистан) и многие другие. Авторская керамика Казахстана представлена декоративным блюдом «Тишина» (1979) братьев Ю.Г. и В. Г. Поповых, поступившим из коллекции Центрального дома художника в 1998 году.

Упоминания заслуживают также произведения из фарфора. Казахстан представлен изящной декоративной композицией из 14 предметов «Сказ о времени» (Капчагайский фарфоровый завод, 1991) (Рис. 1, 2, 3).

		
<p>Рис. 1. Декоративная композиция «Сказ о времени». Верблюд. Фарфор, роспись надглазурная. 1991. Капчагайский фарфоровый завод, Республика Казахстан. Из фондов ГМЗ «Царицыно»</p>	<p>Рис. 2. Декоративная композиция «Сказ о времени». Верблюд в цветной попоне. Фарфор, роспись надглазурная. 1991. Капчагайский фарфоровый завод, Республика Казахстан. Из фондов ГМЗ «Царицыно»</p>	<p>Рис. 3. Декоративная композиция «Сказ о времени». Декоративная форма в виде бархана. Фарфор, роспись надглазурная. 1991. Капчагайский фарфоровый завод, Республика Казахстан. Из фондов ГМЗ «Царицыно»</p>

Восемь печальных верблюдов (роспись каждого из них отличается от других) медленно двигаются среди декоративных форм, напоминающих барханы. Все предметы расписаны в цветах пустыни (бежевые, оттенки коричневого, серые тона).

Другой ценной и репрезентативной коллекцией ГМЗ «Царицыно» является собрание гобеленов второй половины XX – начала XXI века. Значительное место в ней занимают мастера из Прибалтики, Москвы и Петербурга. Качественные предметы выполнены также мастерами из Казахстана. В конце 1980-х годов в музей поступили работы Р. Бапановой из Чимкента «Зной» и «Ожидание»; К. Тыныбекова «Степная баллада» (1988), в которых звучат национальные мотивы.

Яркими красками отличается триптих Р.С. Садыгулова «Мир планете Земля» (1988). В 2013-2016 годах коллекция гобеленов из Казахстана пополнилась работами М. Муканова и С. Досжанова (Рис. 4, 5).

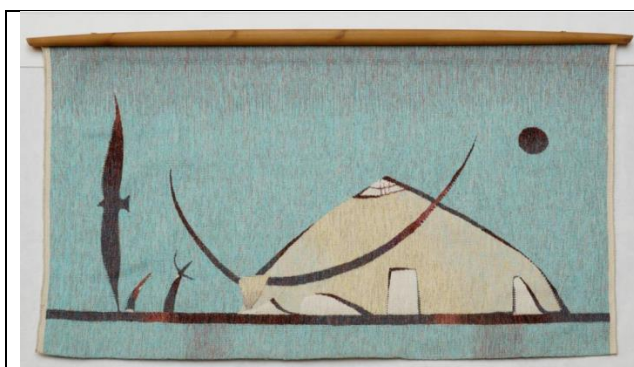

Рис. 4. Б.Т. Досжанов. Хозяин очага. 2011. Гобелен. Шерсть, ручное ткачество. Республика Казахстан, Алматы. Из фондов ГМЗ «Царицыно»

Рис. 5. М.Ф. Муканов. Нойон. Спираль. 2013. Гобелен. Шерсть, шелк, акрил, ручное ткачество. Республика Казахстан, Алматы. Из фондов ГМЗ «Царицыно»

Заключение. Сегодня ГМЗ «Царицыно» старается живо реагировать на события в современном художественном процессе, являясь одной из главных выставочных площадок декоративно-прикладного искусства. В 2015-2017 годах в музее прошла выставка «Искусство Большого стиля», позволившая показать публике лучшие произведения 1960-1990 гг. Она имела значительный резонанс и показала, что период отторжения советской истории, характерный для двух предшествующих десятилетий, заканчивается. Уходит в прошлое недооценка и отрицание советского искусства и культуры. Этот факт способствовал расширению выставочной деятельности музея, связанной с демонстрацией предметов декоративного искусства советского периода.

В данное время продолжается активное пополнение фондов. К примеру, в 2021 году от Международной конфедерации Союза художников в музей поступило почти 2800 предметов мастеров ближнего зарубежья

К настоящему моменту в фондах ГМЗ «Царицыно» насчитывается почти 62000 предметов основного фонда и примерно 15000 предметов – во вспомогательном.

Большим успехом научных сотрудников и хранителей является работа по каталогизации фондов. На данный момент вышли уже шесть томов Генерального каталога. Первый посвящен ткачеству; второй и третий – авторской керамике. Последние три тома – коллекции стекла. В планах музея продолжить эту работу и издать каталоги по коллекции дерева, традиционной керамике.

ЛИТЕРАТУРА

Андреева Л.В., Ермолов П.Б., Иванова Н.Ю., Романова Л.Ф. Музейные коллекции // Царицынская иллюстрированная энциклопедия. Государственный музей-заповедник «Царицыно». Москва: Кодекс, 2019. Т. 1. С. 51-106.

Ермолов П.Б. Глазунов И.С. Царицынская иллюстрированная энциклопедия. Государственный музей-заповедник «Царицыно». Москва: CODEX Publ. 2019. Т. 1. 252 с.

Постановление ЦК КПСС от 17 февраля 1975 года // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов. Т. 10. М.: Политиздат, 1976.

REFERENCES

Andreeva L.V., Ermolov P.B., Ivanova N.Yu., Romanova L.F. Muzeinye kollektsii // Tsaritsynskaya illyustrirovannaya ehntsiklopediya. Gosudarstvennyi muzei-zapovednik «Tsaritsyno». Moscow: Codex, 2019. Vol. 1, pp. 51-106. (In Russian)

Ermolov P.B. Glazunov I.S. Tsaritsynskaya illyustrirovannaya ehntsiklopediya. Gosudarstvennyi muzei-zapovednik «Tsaritsyno». Moscow: CODEX Publ., 2019. Vol. 1, p. 252 (In Russian)

Postanovlenie TsK KPSS ot 17 fevralya 1975 goda // Resheniya partii i pravitel'stva po khozyaistvennym voprosam: Sb. Dokumentov. Vol. 10. Moscow: Politizdat, 1976 (In Russian)

Сведения об авторе: Офицерова Елена Викторовна – старший научный сотрудник ГМЗ «Царицыно» (115569, Москва, ул. Дольская, д.1. Россия). Елена Офицерова (0009-0009-5719-6052) - ORCID. E-mail:123960@mail.ru

Автор туралы мәліметтер: Офицерова Елена Викторовна – "Царицыно" ГМЗ аға ғылыми қызметкер (115569, Мәскеу, Дольская көшесі, 1-үй. Ресей). ORCID: 0009-0009-5719-6052. E-mail:123960@mail.ru

Information about the author: Elena Viktorovna Ofitserova – Senior Researcher at the Tsaritsyno State Medical Museum (1 Dolskaya str., Moscow, 115569. Russia). ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5719-6052>. E-mail:123960@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.04.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 29.04.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 03.05.2024.

КОЛЫБЕЛЬ – ИСТОК ПРЕКРАСНОГО

С.К. Алымкулова

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Аннотация. В данной статье рассматриваются обычаи и обряды, связанные с укладыванием младенца в колыбель, которая с древности по настоящее время играют огромную роль в укоренившихся традициях жизненного цикла человека. Колыбель воспринимается в сознании кочевника – кыргыза, как оберег ребенка, жилище в жилище, под покровительством Умай Эне, переходящего из лона матери в социальное и культурное пространство.

Исследователи колыбели-качалок «бешик» приходят к мнению, что у кочевых народов она не меняла своей формы с древности, а именно с гуннского времени. Обычаи и обряды кыргызского народа, связанные с рождением ребенка и укладыванием его в колыбель сопровождаются цепью праздничных событий. Так, рождение ребенка сопровождается радостной вестью, а принесящий первым эту весть, как правило, получает «сүйүнчү» – вознаграждение за радостное известие; увидевшие ребенка дают вознаграждение родителям, бабушке с дедушкой и другим членам семьи «көрүмдүк».

В статье описаны одни из самых важных и торжественных событий в жизни новорожденного ребенка – обычай имянаречения, а также обряд укладывания с благопожеланиями в колыбельку-качалку – «бешикке салуу».

Материалы и методы исследования. Материалами для исследования стали фонды и экспозиции Национального исторического музея Кыргызской республики, частные коллекции, альбомные и буклетные издания, публикации историков, этнологов и археологов, интернет-ресурсы.

В данной статье были использованы методы наблюдения, изучения и исследования, анализирования и сопоставления, сравнительно-сопоставительного анализа и типологии, системного упорядочения, классификации, обобщения и заключения.

Ключевые слова: колыбель – «бешик», род, традиция, кыргызы, Умай-Эне, шимек, символ, обереги и амулеты, сакральность.

Для цитирования: С.К. Алымқұлова. Колыбель – исток прекрасного // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 110-116. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.13

БЕСІК - СҰЛУЛЫҚТЫҢ КӨЗІ

С.К. Алымқұлова

И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан)

Андатпа. Мақалада ерте заманнан бүгінгі күнге дейін адам өміріне сіңген дәстүрінде орасан зор рөл атқарып келе жатқан сәбиді бесікке салуға байланысты әдет-ғұрыптар мен рәсімдер қарастырылады. Бесік қырғыз көшпенділерінің санасында Ұмай ененің демеушілігімен ана құрсағынан әлеуметтік-мәдени кеңістікке көшетін баланың бойтұмары, тұрғын үй ішіндегі баспана ретінде қабылданады.

Зерттеушілер тербелетін-бесікті көшпелі халықтар арасында ежелгі дәуірден, дәлірек айтсақ, ғұндар дәуірінен бері өзінің пішінін өзгертпеген деген қорытындыға келеді. Қырғыз халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрінде баланың дүниеге келуі мен бесікке салуы мерекелік іс-шаралар тізбегімен қатар жүреді. Осылайша, баланың тууы жақсы хабармен бірге жүреді, ал бұл жаңалықты бірінші әкелген адам, әдетте, жақсы хабар әкелгені үшін «сүйінші» – сыйлық алады; баланы көргендер ата-анасына, ата-әжесіне және басқа да отбасы мүшелеріне «көрімдік» сыйлығын береді.

Мақалада жаңа туған нәрестенің өміріндегі ең маңызды да салтанатты оқиғалардың бірі – ат қою дәстүрі, сондай-ақ оны ізгі тілекпен тербетілетін бесікке салу ырымы – «бесікке салу» әдет-ғұрпы сипатталған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу Қырғыз Республикасының Ұлттық тарих музейі қорлары мен көрмелері, жеке коллекциялар, альбом және буклет басылымдары, тарихшылардың, этнологтардың және археологтардың басылымдары, интернет-ресурстар және т.б. материалдар негізінде орындалды.

Осы мақаланы жазу барысында бақылау, зерттеу және зерделеу, талдау, саралау, салыстырмалы және типологиялық талдау, жүйелікті сақтау, жіктеу, жалпылау және қорытындылау әдістері кеңінен қолданылды.

Тірек сөздер: бесік – «бешик», ру, салт, қырғыз, Ұмай-Ене, шүмек, символ, таңба мен тұмар, киелілік.

Сілтеме жасау үшін: С.К. Алымқұлова. Бесік – сұлулықтың көзі // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 110-116 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.13

THE CRADLE IS THE SOURCE OF THE BEAUTIFUL

S.K. Alymkulova

Kyrgyz State University named after. I. Arabaev (Kyrgyzstan)

Abstract. This article examines the customs and rituals associated with placing a baby in the cradle, which from ancient times to the present day have played a huge role in the ingrained traditions of the human life cycle. The cradle is perceived in the minds of the Kyrgyz nomad as a talisman of a child, a dwelling within a dwelling, moving from the womb of the mother into the socio-cultural space under the auspices of Umai Ene. Researchers of the cradle come to the conclusion that among nomadic peoples it has not changed its shape since ancient times, namely since Hunnic times. Customs and rituals associated with laying in the cradle complete the chain of joyful events. The birth of a child is accompanied by good news; the one who brought the news of the birth of a child receives “suyunchu”, a reward for the good news; those who see the child give a reward to parents, grandparents and other family members “korymduk”; Naming also became a very important custom, and laying in the cradle closed the celebrations on the occasion of the birth of a child.

Materials and methods. The materials for the research included the funds and exhibitions of the National Historical Museum of the Kyrgyz Republic, private collections, album and booklet publications, publications of historians, ethnologists and archaeologists, and Internet resources.

In creating this report, methods of observation, study and research, analysis and comparison, comparative analysis and typology, systemic ordering, classification, generalization and conclusion were used.

Keywords: cradle-«*beshik*», clan, tradition, Kyrgyz, Umai-Ene, *shimek*, symbol, amulets, sacredness.

For citation: S.K. Alymkulova. The cradle is the source of the beautiful // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 110-116. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.13

Введение. Колыбель – само слово ассоциируется со многими символическими сравнениями, указывающими на благодатный исток: например, колыбель цивилизации, колыбель как символ рода и его традиций, колыбель как символ бессмертия народа и др.

Традиция укладывания ребенка в колыбель, сохранившаяся у многих народов и имеющая общие черты, в то же время относится к одним из самых консервативных обычаев жизненного цикла человека. Укладывание в колыбель было продолжением празднования радостного события в жизни семьи кочевника-кыргыза: рождения ребенка. Недаром прежде, чем спросить о материальном и физическом благополучии хозяина дома, гость при встрече спрашивал: «Күл чачарың барбы?» (что означало: есть ли в доме ребенок-шалун). Если дети умирали при рождении или в младенчестве, это было настоящим горем для семьи. Все усилия направлялись на то, чтобы иметь наследников. Поэтому еще со времен веры в анимизм – духовные сущности, у кыргызов сохранились, правда, теперь уже лишь в фамилиях и редко в именах, отголоски древних времен: фамилии Издепалдиев, Сатыбалдиев, Таабалдиев указывали на то время, когда в целях обмануть злых духов, детям давали такие имена, которые должны были ввести их, злых духов, в заблуждение и ошибочно подумать, что дети в этой семье не те, за кем пришел злой дух, а, допустим: Табалды – найденыш. Поэтому обряды имянаречения, укладывания в колыбель следовали один за другим и представляли собой цепочку необходимых обережно-обрядовых действий при рождении ребенка.

Обсуждение. Укладывание в колыбель гармонизировало с верой в Умай-Эне, составную триединого божества времени общетюркского единства – Тенир, Жер-Суу. Такие же амулеты, охранявшие беременную женщину до рождения ребенка, прикреплялись к колыбели: например, амулет из когтей медведя «аюу тырмагы», лапы филина «үкүнүн тырмагы», охраняющий от «кары» и «албарсты» – злых духов.

Святость Умай Эне, по верованию древних кыргызов, переходила к охраняемым ею ребенку и матери. И поэтому значение слова «ыйык» – святой носило сакральный характер, и вера в её магические чудодейственные силы преодолевали сакральные уровни. Исторические памятники запечатлели сведения об Умай Эне: это и надписи на камне на у озера Алтын-Көл на Алтае в IX в., и древнеуйгурские надписи, упоминающие Умай-госпожу («*edgulug Uma-qatun*») в X в. [Алымкулова, 2013].

Что касается названия *бешик*, сохранившегося с небольшими разночтениями у большинства тюркоязычных народов, оно пришло с древнетюркского языка, но, возможно, оно прототюркского происхождения, т.к. форма колыбели, дошедшая до наших дней, почти не менялась с гуннского времени, название, быть может, тоже.

Укладывание в колыбель замыкало цепочку целого ряда обрядов, наполненных радостью по случаю рождения ребенка. Считалось, что первой пищей ребенка было топленое масло «сары май», первой одеждой была специально сшитая нательная рубашка «ит көйнөк», чтобы передались ребенку выносливость и живучесть собаки, во исполнение «ырым» – благопожеланий и веры счастливую, долгую и здоровую жизнь ребенка.

Известие о рождении ребенка называлось «сүйүнчү», в буквальном переводе – радость, за которое следовало известившему обязательно дать подарок, затем следовал

обычай «көрүмдүк», плата увидевшего ребенка за смотрины. Обряд имянаречения с древности имел большое значение. При выборе имени учитывались не только какие-то внешние особенности ребенка, характерные черты, но и родословная родителей. Для наречения имени выбирали почетного аксакала, всеми уважаемого человека или главу рода. Иногда дать ребенку имя получал право первым увидевший его, или гость, визит которого совпал с радостью рождения ребенка. С принятием ислама наречение имени удостаивали «азанчы», приглашенного специально. Есть прекрасное исследование Ш. Жапарова «Кыргызская антропонимика», которое показывает эволюцию имя наречения у кыргызов, начиная с самых древних времен до постсоветского времени [Жапаров, 1992].

Укладывание в колыбель было одним из самых главных и торжественных обрядов, названных в народе «бешик-той» или «жентек». Для выполнения обряда «бешикке салуу» или «бешикке бөлөө» – укладывания в колыбель приглашалась всеми уважаемая, пожилая женщина, у которой было как правило много детей и все они были живы и здоровы (Рис.1). При укладывании в колыбель женщина должна была приговаривать, что это не ее рука, а рука Умай-Эне [Умаралиев, 2023].

Рис.1 Укладывание младенца в колыбель в день празднования «бешик той». Фото Т. Чороева

С принятием ислама, к Умай эне прибавлялись имена Фатимы, Зууры. Обязательным было благопожелание, например: «Умай Эне уйку бер, бешик ээсин бек сакта», что означало «Умай эне, дай ребенку хороший сон и оберегай его». Обычно укладывание в колыбель предварялось купанием ребенка в воде «кырк кашык сууга киринтүү» символически объемом сорок ложек, «ит көйнөк» заменялся на рубашку «кырк көйнөк», которую шили из лоскутков, собранных по соседям, преимущественно с благопожеланиями от старых людей. Перед купанием ребенку стригли утробные волосы. Делал это по традиции дядя ребенка по матери, удостоенный такой чести дядя должен был сделать впоследствии ребенку большой и внушительный подарок, обычно это лошадь «байтал», «бээ» или «тай». Во время празднования укладывания в колыбель – «бешик тоя» – гостей обязательно угощали «май топоч» – сорок лепешек, испеченных в масле; здесь необходимо упомянуть о диалектных и территориальных различиях: в некоторых местах эти лепешки называли, например, «кырк челпек».

Укладывание в колыбель сопровождалось сразу и непременно привязываниями или еще надежнее, пришиваниями амулетов, оберегов от сглаза или злых духов, которые перечислялись выше. Если в семье мальчики умирали, на ногу мальчику одевали еще

браслет из бисера, в одно ухо продевали серьгу, отросшие волосы заплетали в косичку и одевали как девочку. С принятием ислама в такой одежде мальчики ходили вплоть до обрезания [Потапов, 1973: 265-286].

Все обряды были магического и анимистического действия при укладывании в колыбель и связанные с ними благопожелания, пословицы и поговорки, их великое множество сохранилось до этнографической современности. Например, «Балалуу үй базар, баласыз үй мазар», т.е., в буквальном смысле, дом с ребенком шумный базар, а без ребенка, как кладбище, безмолвно.

Благополучной считалась семья, в которой наличествует десять и более детей, что было обусловлено кочевой жизнью и связанной с ней укладом, когда только большая семья хорошо могла справиться с хозяйством с многочисленным скотом. И поэтому сохранение и умножение потомства было основой благополучия семьи.

Рис. 2 Детская колыбелька – «бешик» семьи К. Тентимишовой.
Фото из полевой тетради автора.

Исследование показывает, что форма колыбели-бешика с древности у кыргызов была приспособлена к кочевой жизни, его можно было легко навьючить на верблюда, лошадь или другой тягловый скот. В национальном историческом музее Кыргызстана демонстрируется колыбель – новодел, реконструированный по материалам раскопок археологом К.Ш. Табалдиевым. Он свидетельствует, что форма бешика мало изменилась с тех времен до этнографической современности. Во время работы над данным исследованием автору удалось увидеть в одной семье колыбель и сфотографировать его. Оказалось, что он изготовлен в 1940 г. и хранится в семье, передается только по наследству и в нем уже выросли три поколения. Также наблюдения исследователей свидетельствуют, что колыбель, как детская кровать, коренным образом отличалась у кочевых народов от оседлых.

Колыбель у кыргызов была снабжена приспособлением шимек для стока мочи, шимек был сменным, изготовленным отдельно, согласно анатомическим отличиям, для девочек и мальчиков для стока мочи и комфортного пребывания ребенка в колыбели. Изготавливался шимек традиционно из полой кости. Известно, что для стока нечистот использовали и волосы с хвоста яка. Яков традиционно у кыргызов называли топоз, правда у памирских кыргызов встречаются разночтения: они называют яков котоз, Махмуд Кашгари приводит название котуз. У алтайских кыргызов их принято называть «сарлык» [Чоротегин, 2024].

Укачивание ребенка в колыбели тоже было регламентировано, нельзя было сильно раскачивать колыбель, оно (раскачивание) должно было нежно убаюкивать ребенка.

Рис.3 Колыбельная песня для малыша в «бешике». Фото Т. Чороева

Колыбельные песни являются предметом отдельного исследования, они содержали благопожелания, выражали желание матери, каким она хотела видеть ребенка в будущем и др.

Заключение. Исследование приводит к выводу, что главным действием божества Умай-Эне были защита женщины и ребенка, домашнего очага. Укладывание в колыбель имело сакральное значение: с древности кыргызы глубоко верили в святость этого обычая для сохранения и воспитания здорового потомства.

Таким образом, укладывание в колыбель, вслед за имянаречением, относится к самым древним обычаям, которые носили бережно-обрядовый характер и должны были охранять ребенка при переходе из лона матери в социокультурное пространство. Слова легендарного Толе би «Баланың бесігі – кең дүниенің есігі» выразили как нельзя лучше мировоззрение народа и веру в святость колыбели [Макажан, 2022].

ЛИТЕРАТУРА

- Алымкулова С.К.* Кыргызско-алтайские этнокультурные связи. Бишкек, 2013. 178 с.
Жапаров Ш.Ж. Кыргызская антропонимика. Бишкек: Илим, 1992. Б. 190.
Потанов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник, 1972. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1973. С. 265-286.
Макажан Г. Баланың бесігі – кең дүниенің есігі // Сыр бойы, 2022. [Электрондык ресурс] – URL: <https://syrboyi.kz/akparat/balanyng-besigi-keng-dueniening-esigi-2-90153/>
Умаралиев Э.С. Кыргыздардагы Умай эненин культу: Тарыхый-салыштырмалуу иликтөөлөр. 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология. – Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. Бишкек, 2023. Б. 55.
Чоротегин (Чороев) Т.К. Умай энеге карата ишеним жана бешикке байланыштуу жөрөлгөлөр // Умай энеге карата ишеним жана бешикке байланыштуу жөрөлгөлөр 15.02.2024.

REFERENCES

- Alymkulova S.K.* Kyrgyzsko-altaiskie tnokulturnye svyazi, B., 2013. 178 p. (In Kyrgyz)
Japarov Ş.J. Kyrgyzskaia antropnimika. Bişkek: Ilim, 1992. 190 p. (In Kyrgyz)

Potapov L.P. Umai – bojestvo drevnih tirkov v svete tnograficheskikh dannyh // Tirkologicheskii sbornik, 1972. – M.: Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury, 1973. pp. 265-286. (In Russian)

Makazhan G. Balanyn besigi – ken dunieinin esigi // Syr boiy, 2022. [Electronic resource] – URL: <https://syrboyi.kz/akparat/balanyn-g-besigi-keng-dueniening-esigi-2-90153> (Date of access 21.01.2023). (In Kazakh)

Umaraliev E.S. Kyrgyzdardagy Umai nenin kultu: Taryhy-salystymaluu iliktoolor. 07.00.07 – etnografiia, etnologiia jana antropologia. – Taryh ilimderinin kandidaty okumustuuluk darajasy izdenip aluu uchun jazylgan dissertatsiia. Bishkek, 2023. 55 p. (In Kyrgyz)

Chorotegin (Choroev) T.K. Umai nege karata isenim jana besikke bailanyштуu jorolgor // Umai nege karata isenim jana besikke bailanyштуu jorolgor 15.02.2024 (In Kyrgyz)

Автор туралы мәлімет: Алымкулова Сынару Кадыровна – тарих ғылымдарының докторы, этнолог, И. Арабаев атындағы Қырғызстан мемлекеттік университетінің Қырғызстан тарихы және этнология кафедрасының профессоры, Қырғыз Республикасы Ұлттық тарих музейінің ғылыми кеңесшісі (Қырғызстан, Бішкек қаласы). E-mail: kadyrkyzy@rambler.ru

Сведения об авторе: Алымкулова Сынару Кадыровна – доктор исторических наук, этнолог, профессор кафедры истории Кыргызстана и этнологии Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева, научный консультант Национального исторического музея Кыргызской Республики (Кыргызстан, г. Бишкек). E-mail: kadyrkyzy@rambler.ru

About the author: Alymkulova Synaru Kadyrovna – Doctor of Historical Sciences, ethnologist, professor of the Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology of the Kyrgyz State University named after. I. Arabaeva, scientific consultant of the National Historical Museum of the Kyrgyz Republic (Kyrgyzstan, Bishkek). E-mail: kadyrkyzy@rambler.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.04.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 15.05.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 17.05.2024.

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫ

Ж.А. Таева

С. Мұқанов пен Ғ. Мүсіреповтің әдеби-мемориалдық музей кешені (Қазақстан)

Аңдатпа. Ғабит Мүсірепов – жазушы, әдебиет сыншы, публицист, драматург, үлкен прозаик – ғалым ретінде қазақ әдебиетінің өте маңызды кезеңін бейнелеп суреттеген, көркем шығармалар жазған, халық өмірінің көркем шежіресі секілді. Ол қазақ халқына кеңінен таңылған сүйікті жазушы шын мәнінде сөз зергері. Оның қаламынан шыққан әрбір еңбегі оқырман жүрегіне жол тапқан. Ғабит Мүсіреповтің шығарма жазудағы шеберлігі, мол мұрасы, шығармашылық шеберханасы зерттеген сайын толысып, зерттеуге тұрарлық, жаңа, тың тақырыптар туындататындықтан да жазушының өмір жолы мен шығармашылығы арасындағы байланыс, жазушының шығармашылық зертханасы, жазу тактикасы сынды тақырыптарды зерттеу өзекті болып табылады. Сол себепті мақалада жазушы шығармашылығының өзіндік қырларын айқындау мақсатында оның шығармашылық зертханасын тұтас алып қарастырылды. Олардың ішінде жазушының әр шығармасын жазуындағы өздік салт-әдеттері, стилі, жазу барысындағы жай-күйі, көңіл-қошы, қолданған бұйымдары барлығы жазушының шығармашылық шеберханасынан сыр шертеді. Зерттеулерді қорытындылай келе, бұл күнде музейдің құнды экспонаттары қатарын құрайтын жазушының қолының табы қалған жеке заттарын, кітапханасын жалпы тұтастай

шығармашылығын жан-жақты зерттеу қазақ әдебиеті үшін құнды екені дәлелденді. Тақырыпқа сай музей-үйіндегі жәдігерлердің сыры мен тарихының ғылыми маңызы тұжырымдалды.

Материалдар мен зерттеу әдістері: Ғылыми мақала жазу барысында пайдаланылған дерек көздері С. Мұқанов пен Ғ. Мүсіреповтің әдеби-мемориалдық музей кешенінің қосымша қорынан, Ұлттық кітапхана материалдарынан алынды. Жұмыс барысында Ғ. Мүсіреповтың шығармашылық шеберханасының атмосферасын, өзіндік ерекшелігін ашып көрсететін мүмкіндіктер жиынтығы пайдаланылды. Жалпы жазушы шеберханасы жайлы әр қаламгердің, ғалымдардың пайымы әртүрлі болғандықтан, олардың тақырыпқа сәйкес тұжырымдары салыстырылып, жүйеленіп, зерделенді.

Тірек сөздер: шығармашылық, зертхана, қолжазба, мұрағат, қарындаш, жәдігер, музей.

Сілтеме жасау үшін: Ж.А. Таева. Ғабит Мүсіреповтің шығармашылық шеберханасы // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). 116-123 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.14

ТВОРЧЕСКАЯ МАСТЕРСКАЯ ГАБИТА МУСРЕПОВА

Ж.А. Таева

Литературно-мемориальный музейный комплекс С. Муканова
и Г. Мусрепова (Казахстан)

Аннотация. Ғабит Мусрепов – писатель, литературный критик, публицист, драматург, большой прозаик-ученый изобразил очень важный период казахской литературы, написал художественные произведения, как художественную летопись жизни народа. Он-любимый писатель, широко навязанный казахскому народу. Каждый труд, исходящий из его пера, попадал в сердца читателя. Так как мастерство Габита Мусрепова в написании произведений, его богатое наследие, творческая лаборатория по мере того, как они исследуются, создают новые, новые темы, актуальными являются изучение таких тем, как связь жизненного пути и творчества писателя, творческая лаборатория писателя, тактика письма. Поэтому в целях определения специфических аспектов творчества писателя его творческую лабораторию рассматривали в целом. Среди них собственные обычаи, стиль написания каждого произведения писателя, его состояние в процессе написания, настроение, использованные изделия-все это отражается на творческой мастерской писателя. Подводя итоги исследований, было доказано, что сегодня для казахской литературы ценно всестороннее изучение творчества писателя в целом, его библиотеки, личных вещей, которые составляют ряд ценных экспонатов музея. В соответствии с темой было сформулировано научное значение тайны и истории экспоната в Доме-музее.

Материалы и методы исследования: Материалы и методы исследования: источники, использованные при написании научной статьи, взяты из дополнительного фонда литературно-мемориального музейного комплекса С. Муканова и Г. Мусрепова, материалов Национальной библиотеки. В ходе работы был использован набор возможностей, раскрывающих атмосферу, оригинальность творческой лаборатории Г. Мусрепова. Так как в целом о писательской лаборатории у каждого писателя, ученых разные мнения, их выводы по теме сравнивались, систематизировались и изучались.

Ключевые слова: творчество, лаборатория, рукопись, архив, карандаш, реликвия, музей.

Для цитирования: Ж.А. Таева. Творческая мастерская Габита Мусрепова // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6). С. 116-123. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.14

CREATIVE WORKSHOP GABIT MUSREPOV*J.A. Taeva*Literary and Memorial Museum complex of S. Mukanov and
G. Musrepov (Kazakhstan)

Abstract. Gabit Musrepov – writer, literary critic, publicist, playwright, great novelist-scientist depicted a very important period of Kazakh literature, wrote works of fiction as an artistic chronicle of the life of the people. He is a beloved writer, widely imposed on the Kazakh people. Every work coming from his pen fell into the hearts of the reader. Since Gabit Musrepov's skill in writing works, his rich heritage, creative laboratory, as they are explored, create new, new topics, the study of such topics as the connection of the writer's life path and creativity, the creative laboratory of the writer, the tactics of writing are relevant. Therefore, in order to determine the specific aspects of the writer's work, his creative laboratory was considered as a whole. Since, in general, each writer and scientists have different opinions about the writers' laboratory, their conclusions on the topic were compared, systematized and studied. Summing up the results of the research, it was proved that on this day a comprehensive study of the writer's work as a whole, his library, personal belongings, which make up a number of valuable museum exhibits, is valuable for Kazakh literature. In accordance with the theme, the scientific significance of the mystery and history of the exhibit in the House Museum was formulated.

Materials and methods of research: Materials and methods of research: the sources used in writing the scientific article are taken from the additional fund of the literary and memorial museum complex of S. Mukanov and G. Musrepov, materials of the National Library. In the course of the work, a set of possibilities was used, revealing the atmosphere and originality of the creative laboratory of G. Musrepov. Among them are the writer's own customs, the style of writing each work, his condition in the process of writing, the mood, the products used—all this is reflected in the creative workshop of the writer.

Keywords: creativity, laboratory, the manuscript, archive, pencil, a relic. museum.

For citation: J.A. Taeva. Creative workshop Gabit Musrepov // MUSEUM.KZ. 2024. №2 (6), p.p. 116-123. DOI 10.59103/muzkz.2024.06.14

Кіріспе. «Қаламгер туралы уақытында қаншамыз қанша дәл айттық, қанша тауып айттық деп жүрсек те, енді бүгін оның биік тұлғасы жайында толық суреттеме бере қою оңай емес. Ғабеннің үлкен бейнесі, оның есімі әрине көкірегімізде, ол жайындағы ұғым жарқын.

Тек анық біліп айтарымыз: біз бай мұрагерміз, өмірде көздеген мақсатының көбін атқарған адамның артында қалған жұрты риза. Мұра дегеннің бәрі бірдей қолмен ұстап, көзбен көретін дүние бола бере ме? Мұра, дәстүр жайын айтқанда осындай түстеп, таңбалап айту қиын, бірақ алдыңызда үнемі тұратын тез, талап, талғам деген ұғымдарға барасыз.

Талқылау. Өз шығармасын ұқсату, әдемілеу, шын көркемдік дәрежеге көтеруге ұмтылу Ғ. Мүсірепов жауапкершілігінің бір жағы болса, екінші жағы әдебиетке, көркем өнерге жанашырлықпен қарау еді» [Оразалы, 2004: 203], – деп филология ғылымдарының докторы Мүслім Базарбаев айтқандай, Ғабит Мүсіреповтің шығарма жазудағы шеберлігі, мол мұрасы, шығармашылық зертханасы зерттеген сайын толысып, зерттеуге тұрарлық, жаңа, тың тақырыптар туындатады. Ал суреткерлік талант адамға тумыстан дарыса, сол талантты шындау әркімнің өмірлік жолы мен ұстанар мүддесіне байланысты өрбиді. Осыдан барып жазушының өмір жолы мен шығармашылығы арасындағы байланыс, жазушының шығармашылық зертханасы, жазу тактикасы сынды тақырыптарға ұласады.

Олай дейтінім, жазушының музей-үйіндегі қолжазбаларын сандық форматқа көшіру кезінде «Жат қолында» романының қолжазбасына ерекше көзім түсті. Жазушының өз қолымен араб әрпімен (төте жазумен) жазған және де қазақ қаріптерімен машинкаға терілген нұсқасы музей архивінде сақталған. Мысалы, осы қолжазбаны жазу барысында қате кеткен жерлерін өшіріп жазған. Қолжазба тап-таза, бір де бір түзету жоқ, кей парақтарында жазушы өзі ғана түсінетін, жазу кезінде өзі ғана қолданып жүрген белгілер қойылған. Ғабит

Мүсіреповтің осындай бірнеше қолжазбалары сақталған және бәрінің дерлік екінші, үшінші нұсқалары кездеспейді.

Жазушының «Оянған өлке» романы 1953 жылы жарық көрген. Онда қазақ жерінде Қарағанды шахтасы мен Ақбұйрат мыс қорыту зауыты құрылады. Жаңа өмірге ұмтылған жастардың тағдыры, мінез құлықтары, көрген қиыншылықтары осы роман арқылы суреттеледі. Араға отыз жыл салып 1984 жылы «Жат қолында» романы жарияланды. Роман «Оянған өлкенің» жалғасы. Мұнда қазақ халқының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы әлеуметтік өмірі шынайы сипатталған. Бұл роман жазушының ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің айтулы табыстарының қатарында саналады.

Бұл туралы Нығмет Ғабдуллин: «Ғабит аға сөз өнеріне келгенде, өзіне де, өзгеге де қатал талаппен қарайтын. «Әр шығармамды жазардан бұрын, оның бүкіл жүйесін, оқиғалар желісін, образдардың даму жолын – бәрін асықпай ұзақ ойланамын. Бұл ойлануым – бірнеше күн емес, бірнеше айға, тіпті жылдарға созылып кетуі мүмкін», – дейтін-ді Ғабен. Бірақ ойлануы ұзақ болғанмен, тез жазатын. «Қозы көрпеш – Баян сұлу» пьесасын он бес күнде, «Ақан сері – Ақтоқты» трагедиясын он сегіз күнде жазған.

Ғабеннің бір ғадеті: шығарманы қаламмен емес, кәдуілгі қара қарындашпен жазатұғын. Жазуға кірісерден бұрын, бір уыс қара қарындашты, ұштарын біздей қып ұштап, шыны сауытқа салып алдына қояр еді. Біреуінің ұшы мұқала бастаған кезде, қолына екіншісін алар еді. Жазуы қағаз бетіне біркелкі боп түседі. Көңілінен шықпаған кей сөйлемді, яки сөзді сызып тастап, үстінен түзетпейді, өшіргішпен өшіріп отырады. Сондықтан жазулары маржандай мөлдіреп, шығарма жазған қағаздарының беттері ешқандай қол тимеген, түзету жасалмаған сияқтанып, тап-таза боп тұратын. Сөз зергерінің сұлу жазуына сүйсініп қараған кезінде көз алдыға бір әдемі сурет келер еді: сағым ойнаған теп-тегіс боз далада созылып шеру тартқан ұзын түзу көштің немесе көк жүзінде биікте тізіліп кетіп бара жатқан қаз-тырна қатарының сәні қандай! Сол тақылетті бір әсерлі көрініс елес береді. Ғабен жазушының әдемілік сыры әсемдікті сүюдің биік эстетикасымен сабақталып жатқанын аңғарасың» [Ысқақұлы, 2002: 262-263].

«...Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ақан сері – Ақтоқты» трагедиялары – ұлттық драматургияның інжу маржаны. Әуелден сөзді шекеден шертіп қолданатын жазушы драматургияда әлемдік үлгілерден терең сабақ ала отырып, өнеріне өнер, шабысына шабыс қосты, қайталанбас образдар жасады, ана тіліміздің тамаша кестесін төкті, ақ өлеңнің өлмес нұсқаларын жасады» – деп бағасын берген Рымғали Нұрғали [Кудабаева, 2002: 70].

Жалпы жазушы шеберханасы жайлы әр қаламгердің пайымы әртүрлі. Дегенмен сөз зергерінің шығармашылығын тұтас алып қарастырсақ, өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл туралы бір өңірдің тумалары, балалық шақтан достықтары үзілмей, үлкен құдалыққа ұласып, кейіннен ортақ ұрпақ сүйген, бүгінде тұрған үйлері музей кешені болып халыққа рухани, мәдени, ағартушылық қызмет көрсетіп келе жатқан қазақ әдебиетінің классик жазушысы Сәбит Мұқановтың Ғабит Мүсіреповке берген бағасындай нақты, толық ешкім айта алмаған болар десек артық айтқандық болмас. «Бірінші – бойына сіңбеген тақырыпқа жармаспайды. Екінші – бойына сіңірген тақырыбын тез жазып тастауға асықпайды, сондықтан шығармаларының шикісі аз болады. Үшінші – жазатын тақырыбына күй таңдайды, күйі жетпесе, игерген тақырыбын да жаза қоймайды. Төртінші – шығармасына өте ұқыпты, сондықтан қал-қадірі жеткенше, олпы-солпысыз шығарады. Бесінші – тілге үнемшіл, сипаттап отырған оқиғасына жәрдемі жоқ сөзді қолданбайды. Алтыншы – жарқылдақ сөздерді көбірек қолданып, шешен сөйлеуге тырысады. Жетінші – адам портретін жасауға қазақ жазушыларының ең шеберінің бірі» [Селективный, 1980: 6].

Осы жерде Ғ. Мүсірепов музейі жайлы айта кетуді жөн көрдім. Музей жазушының 1968-1985 жылдар аралығында тұрып, жемісті еңбек еткен үйінде 1991 жылы әдеби-мемориалдық музей ашылған. Ғабит Мүсірепов қазақ кинематографиясының өркендеуіне өзіндік зор үлесін қосқан. Музей экспозициясында – жазушының сценарийлері бойынша қойылған афишалар, киноленталар, касета мен CD дискілер қойылған. Сонымен қатар, проекциялық экраннан 1936 жылы түсірілген тұңғыш қазақ киносы «Амангелді»

кинофильмін көре аласыздар. «Амангелді» кинофильмінің сценарийін 1936 жылы Ғабит Мүсірепов, Бейімбет Майлин және Всеволод Ивановпен бірігіп жазған. 1938 жылы алғаш рет экранға шыққан. Сондай-ақ көрермен көзайымына айналған «Қыз Жібек», «Махаббат дастаны» мен «Кездеспей кеткен бір бейне» фильмдерінің де сценарийін жазған Ғ. Мүсірепов.

Музейге келушілердің көбі шығармаларында басы артық бос сөз жоқ, адамды бірден өзіне баурап, ұйытып алатындай болса, музей-үйі де сондай жайлы, жылы екен деп сүйсіне қарап жатады. Ал, қарапайым ғана жұмыс кабинетіндегі көз тартар жәдігерлердің өз тарихы одан сайын сүйсіндіре түсетіндей. Кітапханасындағы әлем классиктерінің, орыс әдебиетінің, қазақ ақын-жазушыларының шығармаларынан құралған екі мыңнан аса кітаптардың өзі талғаммен жинақталған. Жазушы көзі тірісінде мыңнан аса кітаптарын туған жеріндегі кітапханаға жіберген. Басқа жазушыларға да артық-ауыс кітаптарын ауыл кітапханаларына жіберу жөнінде үндеу де тастаған.

Сонымен қатар, жазушының қолының табы қалған, ұстаған жеке заттары бұл күнде музейдің құнды экспонаттары ретінде сақтаулы. Мәселен, өз қолынан жонып жасаған таяқтары, бильярд ойнаған кийі, көзілдірігі, телефоны, сия сауыты, әріп ұлғайтқыш құралы, қарындаштары, өшіргіш, ұштағыш, тағы басқалары. Әр жәдігердің өзіне тән баяндалар сыры, тарихы бар.

Жазушы шығармаларын тек қарындашпен, әрі араб және латын қарпінде жазумен қатар, отырып жазудан шаршаған уақытында тұрып та жазған. Музейге келушілердің қызығушылығын туындатып, назар аудартатын құнды жәдігердің бірі жазушының арнайы тапсырмамен 1980 жылы өз бойына шақ қып жасатқан үстелі. Бұл үстелін 1987 жылы қызы Энгелина Ғабитқызы музейге табыстаған. Жасы ұлғайған шағында отырудан жалыққан кезде тұрып жазған, осы үстелге сүйеніп тұрып кітап та оқыған, осы жазу үстелінде көптеген шығармалары жарық көрген. Үстелінің үстінде, жазушының өз қолымен жазған шығармасының бір беті осы күнге дейін музейге келушілердің көзбен көруіне ыңғайлы сақталған. Ғабеннің немере қарындасы Жанат Махмұтова жазушыны былай деп еске алады: – «Ол кісі жұмыс істегенде ойын бұзып, ананы-мынаны айтып мазаламаушы едік. Ал мазалап қойған жағдайда, сор тілеп алғаның. Атам тыныштығын бұзған адаммен бірнеше күн сөйлеспей қояды. Үлкен кісінің тарапынан мұндай «жаза» көруден қиыны жоқ. Қашан жақсы қабағын бергенше пұшайман болып жүргенің. Кейде ерте тұрып жазу үстеліне отырады. Ондай сәтте шайға шақыра алмай есім шығады. Кабинетінің жанына келіп, «ұрсып жібере ме» деп қипақтап біраз тұрамын. Кейін атамның мұндай қиын мінезіне үйреніп кеттім. Қимыл-әрекетін бақылап жүріп, шайға шақырудың да әдісін таптым. Атам жазу жазып жатқанда кабинетінің есігінен сығалап, сыртынан бақылап біраз тұрамын. Ол кісі басын көтермей жазып жатады. Бір кесек ойын қағазға түгел түсіріп болған кезде басы да көтеріле бастайды. Сөйлеміне нүкте қойылды-ау деген сәтте кіріп барып, шайға шақырамын. Атам да: «Шай ішетін уақыт болыпты ғой», – деп орнынан тұрады. Өз ісіме масаттанған мен солай атамды қолтықтап үстел басына алып келуші едім» [Жумабеков, 1989: 14].

Жазушының үстелінде арнайы қарындаштар салынған қорапшада үш түрлі он бес қарындаш бар. Оның Чехославакиядан әкелінген «Hardtmuth KOH-I-NOOH», Германиядан әкелінген «Schwan-STABILiner» қарындаштары ұшталмаған күйінде қалса, өзінің соңғы туындыларын жазған қарындаштары жазушының ұштаған күйінде сақтаулы. Тік ұшақ бейнесінде жасалған ұштағышына, «CENTRUM» атты өшіргішіне қарап отырып, қаламгердің «Қазақ солдаты», «Жат қолында», «Оянған өлке», «Ұлпан» романдары, «Кездеспей кеткен бір бейне» қара сөзбен жазылған поэмасы, «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ақан сері – Ақтоқты» пьесалары, «Автобиографиялық әңгіме», «Этнографиялық әңгіме» тағы басқа көптеген әңгімелері мен ана туралы шығармалар топтамасының жазылуын бір сәт ой жүзінде көргендей боламыз.

«Қазақ солдаты» – Ғ. Мүсіреповтің проза саласында ерекше жазған шығармасы. 1945 жылы «Қазақ батыры» деген тақырыппен повесть болып шығып, кейін бес жылдан кейін яғни 1950 жылы «Қазақ солдаты» деген тақырыппен қайта жарыққа шығады. Екінші

Дүниежүзілік соғысының ардагері Қайырғали Смағұлов (Қайрош) бастан кешкендерін жазған. Шығармада батырдың өшпес ерлігі еліне, жеріне деген патриоттық сезімі сипатталады. Қазіргі таңда мектеп бағдарламасында батырдың ерлігін оқушыларға насихаттап, үлгі тұтып сабақ ретінде өткізіледі. Десе де қазақ әдебиетінің алтын қорында ойып тұрып орын алатын жазушы шығармашылығының қоғам өмірімен, халықтың, ұлттың ой-санасымен тығыз байланысы, тамырластығы және оның өмір құбылыстарын биік адамгершілік идеялары тұрғысынан шебер бейнелеуге негізделген зор танымдық, көркемдік, тәрбиелік мәні де айтылуға керек.

Ғабит Мүсіреповтің шығармаларында ана тақырыбы айрықша орын алады. Оның қаламынан осы тақырыпқа арналған он шақты әңгіме повесттер дүниеге келген. Өзінің ғұмырын қазақ әйелінің сан қырлы образдарын суреттеуге арналған. Жазушы ана тақырыбына жазған шығармаларында Әйел-Ана бейнесін асқақтатып, әлем әдебиетіндегі арулар образының галериясын байыта түскен. Ғабеннің суреттеуіндегі ана – тек өз перзентінің ғана емес барлық адамдардың да анасы. Мысалға жазушы өзінің Ұлпаны туралы 338-ші қойын дәптерінде: «Әрбір жазушының ойында әр кезде өзімен бірге жасасып толыға түскен бейнелері болу керек. Менің ойымда Ұлпан 40 жыл бірге жасасып жүрді. Мен ол бейнені әр қырынан көрсетуге тырыстым – ойы, сезімі, сырт суреті, жас кезі есейген кезі, мінезі, мейірім т.т.» – Ұлпанды «менің Джокондам» деген. Қаламгердің ана тақырыбына арнап жазған шығармасының ішіндегі көлемдісі де көрнектісі де – «Ұлпан» повесі. Роман қазақ әйелінің он тоғызыншы ғасырдағы қазақ әйелінің трагедиялы тағдырына арналған. Ұлпан шығармасын оқыған оқырманның әсері:

«ҰЛПАНЫ» ОҚЫҒАННАН КЕЙІНГІ ОЙ

Көргісі кеп аңсаған жан анасын,
Іздеуі анық сағыныштың дауасын.
Нағыз ана, нағыз ару іздесең,
«Ұлпан» оқы, бәрін содан табасың!

Саят ҚАМШЫҒЕР

Жазушы өзінің шебер суреттеуі арқылы бүкіл бір тарихи дәуірдің тынысын айқын аңғартып, аса маңызды әлеуметтік мәселелерді терең толғайды. Оның барлық шығармасынан заман шындығын, сан алуан өмір құбылыстарының кескін-бейнесін айқын көре аламыз. Ол сонысымен де құнды.

Сондықтан да жазушының шығармашылығын терең түсінуде оның шығармашылық зертханасымен, шығармаларының жазылу тарихымен танысудың рөлі зор. Жазушының тек шығармашылығына ғана емес, тұтынатын заттарына, жұмыс кабинетіне де үлкен талғаммен, аса кірпияз қарағаны тектен-тек емес. Айтар ойымыздың түйінін Ғабит Мүсіреповтің өзі айтқандай, «Дүниеде адам баласының ұлы қасиеті екеу-ақ: ой ұлылығы, сұлулық ұлылығы. Көркем айтылған ой ұлы, ойландыра алған сұлулық ұлы».

Алматы қаласындағы Ғабит Мүсірепов музей-үйінде экспозиция Ғабеннің қоштасу хатымен аяқталады. «...Кешегі өткен Ғабиден досқа: «Енді екі жыл жүрсек жетпей ме?!» дегенім бар еді. Сол мөлшерім мөлшер болды. Қойны суық қасиетті қара жер құшағына міне, мен де кеткелі жатырмын. Үмітпен, күреспен, сеніммен өткізген ұзақ ғұмырымды қорыта қарасам, қуанышым да, ренішім де мол екен. Жас қазақ мемлекетінің биік туы менің көз алдымда көтерілді. Бүгін де күллі әлем назары ауған іргелі елге айналдық. Бірақ әдебиет пен өнер ұлы болмаған жағдайда ұлт ұлы болып есептелмейтінің ұмытпайықшы. Жан сүйсінтер бірлік жоқ жерде саналы тірлік те жоқ. Кейде мыстың алтынға, қыранның қарғаға телініп жататыны – осының кесірі. Үлкен өнердің үлкен, таза мінезі болуы керек. Өзім іргетасын қаласқан қазақтың ата буын әдебиетінің атынан өтінемін: мені соңғы сапарға шығарып саларда осы ақтық тілегімді еске алыңдаршы. Қалам ұстауға халім болмағандықтан хатты Әлжаппар мен Мұхтарға айтып жаздырдым. Ал, қасиетті елім, жерім, қиыспас дос-жаран, ағайын-туыс, сәулелі жас ұрпақ, хош хош болыңдар!» Ғабит Мүсірепов 1985, 28 желтоқсан.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Ғабит Мүсірепов қазақтың көркем әдебиетінде өзіндік орны бөлек, қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан классик жазушы. Оның қаламынан шыққан әрбір еңбегі оқырман жүрегіне жол тапқан. Халықтың сүйікті жазушысына айналған. «Ғабит Мүсірепов – ардақты ат! Мүсірепов туралы мың сөзден «Мүсірепов» деген бір сөздің мағынасы әлдеқайда терең, мазмұны әлдеқайда бай. Дегенмен, Мүсіреповті мақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек!» деп жазушы, академик Зейнолла Қабдолов айтқандай.

Ғабит Мүсірепов – ХХ ғасырдағы еліміздің тарихындағы, әдебиетіміз бен мәдениетімізге үлесін қосқан аса ірі, мықты тұлғалардың бірі. Қаламгер жазған туындылар мен тақырыптар, қозғаған әлеуметтік мәселелер, тарихымызға қатысты оның шығармаларында көркемдік және терең шешімін тапқандығы тек біздің ғана әдебиетімізде емес, әлем әдебиетінде жоғары бағаланды.

ӘДЕБИЕТ

- Оразалы С.* Ғабит Мүсірепов туралы естеліктер. Алматы: Білім, 2004. 98-б.
Ысқақұлы Д. Сырбаз суреткер. Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2002. 62-б.
Құдабаева Г. Ғабит Мүсірепов-100. Алматы: Өлке, 2002. 9-б.
Мүсірепов Ф. Таңдамалы. Үш томдық. А.: Жазушы, 1980. 62-73-бб.
Жұмабеков С. Ғабит Мүсірепов. Алматы: Мектеп, 1989. 101-117-бб
 Аңыз адам. №18 (54) қыркүйек 2012. 6-9-бб.
 Қазақ тілі мен әдебиеті журнал. №1 2012. 2-б.
Мүсірепов Ф. Драмалық шығармалар. А.: Өнер, 1982. 62, 296-бб.
Жетпісқызы Г. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы: Арыс, 2002. 23-58-бб.
Қайырбеков Ә. Мүсіреповтің хатханасы – Письмотека Мусрепова. Алматы, 2022. 374-б.
Ысмағұлов Ж. Ғабит Мүсірепов туралы тоғыз толғам. Алматы: ЖШС Қазақстан баспа үйі, 2002. 3-16-бб.
Қайырбеков Ә.Ф. Ғажайып Ғабен. Мүсіреповке арналған жырлар // Алматы, 2012. 113 б.
Мүсірепов Ф. Күнделік. //Ана тілі. Алматы, 1997. 160-б.

REFERENCES

- Orazaly S.* Memoirs of Musrepov. Almaty: knowledge, 2004. 98 p. (In Kazakh)
Skakovich D. Syrbaz suretker. Almaty, Kazparat, 2002. 62 p. (In Kazakh)
Kudabaeva G. Gabit Musrepov-100. Almaty, Ulke, 2002. 9 p. (In Kazakh)
Musrepov G. Selective. In three volumes. Almaty, 1980, pp. 62-73. (In Kazakh)
Zhumabekov S. Gabit Musrepov. Almaty: Mektep, 1989, pp. 101-117. (In Kazakh)
 Anyz adam journal. №18 (54) September 2012. pp. 6-9. (In Kazakh)
 Journal of the Kazakh language and literature. №1, 2012. 2 p. (In Kazakh)
Musrepov G. Dramatic works. Almaty: Oner, 1982. 62, 296 p. (In Kazakh)
Zhetpiskyzy G. Materials of the international scientific conference. Almaty: Arys, 2002, pp. 23-58. (In Kazakh)
Kayyrbekov A. Musrepov's Letter // Almaty, 2022. 374 p. (In Kazakh)
Ismagulov J. We are talking about Gabit Musrepov. // Almaty, Housing and Communal Services "Kazakhstan", 2002. pp. 3-16. (In Kazakh)
Kayyrbekov A.G. Is A Wonderful Gene. Poems for Musrepov // Almaty, 2012. 113 p. (In Kazakh)
Musrepov G. Diary // Almaty, Astana, 1997. 160 p. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Таева Жанар Акинқызы – «Алматы қаласының музейлер бірлестігіне» қарасты С. Мұқанов пен Ф. Мүсіреповтің әдеби-мемориалдық музей кешенінің

ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Төлебаева 125, Қазақстан). E-mail: taevazanar73@gmail.com

Сведения об авторе: Таева Жанар Акиновна – научный сотрудник литературно-мемориального музейного комплекса С. Муканова и Г. Мусрепова при «Объединении музеев города Алматы» (050051, г Алматы, ул. Тулебаева 125, Казахстан). E-mail: taevazanar73@gmail.com

Information about the author: Zhanar A. Taeva – researcher at the literary and memorial museum complex of «S. Mukanov and G. Musrepov at the Association of Museums of Almaty» (050051, c Almaty, st Tulebaeva 125, Kazakhstan). E-mail: taevazanar73@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.03.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.03.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 01.04.2024.

МАЗМҰНЫ

М.Қ. Қойгелдиев. Қазақстандағы саяси репрессияның себебі мен салдары.....	5
З.Б. Мырзатаева. «Халық жауларының» әйелдері (Төлебаева Хадиша № 0631-іс, Майлина Күлжамал № 04613- іс құжаттары негізінде).....	12
Р.М. Мирзакулова. «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» (археографиялық талдау).....	21
Бахром Ирзаев. XX ғасыр 30-жылдарында Өзбекстанға қоныс аударған қазақтарға қатысты орын алған саяси қуғын-сүргін	26
Б.Т. Куппаева. Әлихан Бөкейхановтың саяси траекториясының қалыптасуы.....	34
Т.А. Бекбаева. Қазақстан аумағындағы кеңестік еңбекпен түзеу лагерьлері.....	43
Джю-Юп Ли. Замандастар көзімен Жошы ұлысы (халқы) туралы кейбір ескертпелер	52
С.С. Балмагамбет. Ерменсай шырағданыңда бейнеленген сюжеттің жаңа түсіндірмесі.....	59
Т.Х. Ғабитов, Ч.А. Аласов. Саян-Алтай және қазақ көшпелілерінің 12 жылдық жануар күнтізбесін салыстырмалы зерттеу тәжірибесі	70
С.Т. Шаметов, А.Ж. Үркінбаева. Музей экспозициясына талдау жасаудың негізгі параметрлері.....	86
И.М. Рекида. Еуропаның тарихи-мәдени біліміндегі Азияның көріністері (Невзоровтар отбасылық бейнелеу өнері музейі коллекциясы негізінде).....	93
Е.В. Офицерава. Көпсалалы музей қорларын жинақтау. КСРО халықтарының декорациялық - қолданбалы өнер жинағын бүктеу ерекшеліктері. (ММҚ «Царицыно» мысалында).....	101
С.Қ. Алымқұлова. Бесік – сұлулықтың көзі.....	110
Ж.А. Таева. Ғабит Мүсіреповтің шығармашылық шеберханасы	116

СОДЕРЖАНИЕ

М.К. Койгелдиев. Причины и последствия политических репрессий в Казахстане	5
З.Б. Мырзатаева. Жены «Врагов народа» (по материалам дел Хадиши Толебаевой №0631, Кульжамал Майлины №04613)..	12
Р.М. Мирзакулова. «Алашское дело. 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ» (археографический анализ).....	21
Бахром Ирзаев. Политические репрессии в отношении казахов, переехавших в Узбекистан в 30-е годы XX в.	26
Б.Т. Куппаева. Политическая траектория становления Алихана Букейханова	34
Т.А. Бекбаева. Советские трудовые лагеря в Казахстане	43
Джю-Юп Ли. Некоторые замечания об Улусе (народе) Джучи глазами современников.....	52
С.С. Балмагамбет. О новой трактовке сюжета на курительнице из Ерменсяя	59
Т.Х. Габитов, Ч.А. Аласов. Опыт сравнительного исследования 12-летнего животного календаря Саяно-Алтайских и казахских кочевников	70
С.Т. Шаметов, А.Ж. Уркинбаева. Основные параметры анализа музейной экспозиции	86
И.М. Рекида. Представление Азии в европейском историко-культурном знании (на основе коллекции музея изобразительных искусств имени семьи Невзоровых)	93
Е.В. Офицера. Комплектование фондов в многопрофильном музее. Особенности складывания коллекции декоративно-прикладного искусства народов СССР. (На примере «ГМЗ «Царицыно»)..	101
С.К. Алымкулова. Колыбель – исток прекрасного	110
Ж.А. Таева. Творческая мастерская Габита Мусрепова.....	116

CONTENT

M.K. Koigeldiev. Causes and consequences of political repressions in Kazakhstan	5
Z.B. Myrzataeva. Wives of the «Enemies of the people» (From the case materials of Khadisha Tolebayeva No. 0631, Kulzhamal Mailina. No. 04613)..	12
R.M. Mirzakulova. «Alash case 1920-1930. Documents and materials of the investigative case fabricated by the OGPU» (archaeographic analysis)	21
Bahrom Irzaev. Political repressions against kazakhs who moved to Uzbekistan in the 30s of the twentieth century	26
B.T. Kuppayeva. Political trajectory of formation of Alikhan Bukeikhanov	34
T.A. Bekbaeva. Soviet labor camps in Kazakhstan	43
Joo-Yup Lee. Some remarks on the Ulus (people) of Jochias seen by their contemporaries	52
S.S. Balmagambet. On a new interpretation of the plot on the incense burner from Ermensay	59
T.Kh. Gabitov, Ch.A. Alasov Experience of comparative research of the 12-year animal calendar of Sayan-Altai and kazakh nomads	70
S.T. Shametov, A.J. Urkinbaeva. The main parameters of the analysis of the museum exhibition	86
I.M. Rekida Representation of asia in european historical and cultural knowledge (based on the collection of the Nevzorov Family Museum of Fine Arts)	93
E.V. Ofitserova. Acquisition of funds in a multidisciplinary museum. Features of folding the collection of decorative and applied art of the peoples of the USSR. (On the example of «GMZ Tsaritsyno»)	101
S.K. Alymkulova. The cradle is the source of the beautiful	110
J.A. Taeva. Creative workshop Gabit Musrepov	116

БАС РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Ерiмқызы

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:
Атығаев Нұрлан Әдiлбекұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндогду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетiнiң тiлдер және тарих-география факультетiнiң профессоры, жалпы түрiк тарихы бөлiмiнiң меңгерушiсi (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигi, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеушi (Қазақстан).

Әбiл Еркiн Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесi Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетiнiң философия және саясаттану факультетiнiң философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серiкұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетiнiң Тарих факультетiнiң археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушiсi (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райиымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетiнiң профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәтгiгүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетiнiң Тарих факультетiнiң археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстiк Қазақстан мемлекеттiк педагогикалық университетiнiң профессоры (Қазақстан).

Уәли Нұргелдi Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттiк орталық музейiнiң бас ғылыми қызметкерi (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, Тұран университетiнiң Туризм және сервис кафедрасының меңгерушiсi (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЫ:

Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСI:

Балаева Арайлы, Белтенов Жасұлан, Жайнақов Ерсiн,
Қыстаубаева Айгүл, Мякишева Ольга,
Төрежанова Набира, Жолбарыс Нұрсерiк

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Еримовна

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор (Казахстан).

Кенжебаев Габит Капезович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, директор Института истории и права Каз НПУ им. Абая (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улугбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, заведующая кафедрой туризма и сервиса университета Туран (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Балаева Арайлы, Белтенов Жасулан, Жайнаков Ерсин,
Кистаубаева Айгуль, Мякишева Ольга,
Торежанова Набира, Жолбарыс Нурсерик

EDITOR-IN-CHIEF:

Rashida E. Kharipova

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Nurlan A. Atygayev

Candidate of Historical Sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan).

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the Faculty of History and Law of Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Tourism and Service at Turan University (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITOR:

Temirton Galiya

PhD

EXECUTIVE EDITORS:

Balayeva Araily, Beltenov Zhasulan, Ersin Zhainakov,
Aigul Kystaubaeva, Olga Myakisheva,
Nabira Torezhanova, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының редакциясы
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Центральный государственный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The Central State Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal «MUSEUM.KZ»
Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru